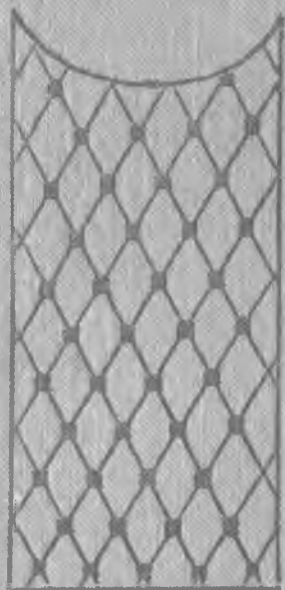

P2.
B

КАР 273-Д
Зоя ВОСКРЕСЕНСКАЯ
4.3.

3. Воскресенская

**АНАНЫ
ДЖЮРЕГИ**

3. Воскресенская

АНАНЫ ДЖЮРЕГИ

*(Мария Александровна
Ульянованы джашауундан хапарла)*

Кёчюрген ЧАГЪАРЛАНЫ О. А.

Къарачаи-Черкес китаб издательство
Черкесск шахар 1980

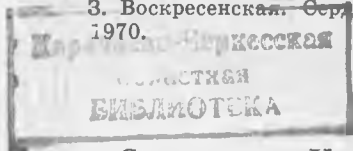
Бу китаба джазычу З. И. Воскресенскаяны Владимир Ильич Ленинни анасы Мария Александровна Ульянованы, Ульяновланы юдегилерини юсюнден джазган хапарлары басмаланады. Аны тамалында «Сердце матери» («Ананы джюреги»), «Верность матери» («Ананы кертилиги») деген кинофильме салынгандыла. Бизде эмда тыш кьраллада ол фильмлеге уллу багъа бергендиле кьарагъанла.

Зоя Ивановна Воскресенская сабийле бла джаш тёлуге Ленинни юсюнден дагъыда «Сквозь ледяную мглу», «Встреча», «Утро», «Костры» деген китабланы, пионерлени джашауларыны юсюнден «Девочка в бурном море», «Ястребки» деген повестле бла хапарланы дагъыда башха чыгъармалакы джазганды.

1968 джыл джазычу З. И. Воскресенскаягъа СССР-ни Кьрал саугъасы берилгенди.

Сабийле бла кьарачай джаш тёлю «Ананы джюреги» деген китабны скойюб окъурла, кёб затха оюм этерле, Владимир Ильич Ленинни ёсдюрген хурметли ананы, дуниягъа уллу пролетар вождну, революцион теоретикни ёсдюрюб берген махтаулу юдеги бла энта бир кере танышырла, деб теджей-биз бу китабны аланы ана тиллеринде.

В переводе на карачаевский язык печатается по изданию:
З. Воскресенская. Сердце матери. «Детская литература», М., 1970.

Суратланы Н. Г. Крицкий салгъанды

кар. 2153

В $\frac{70803-79-80}{M 159 (03)-80}$ 68-80

Ана!

Джер юсюнде эм алакат сёз — «анам» деген сёздю. Адам биринчи айтыб башлагъан сёз «анам» деген сёз болады. Ол сёз дуния башында хар тилде да бирчи татлыды.

Ана кьолла эм бек иги, эм бек скойюмлю кьолладыла, ала нени да эте биледиле. Ананы джюреги эм тюз, эм сакъ джюрекди — анда скоймеклик джангыз да джукъланмайды, ол эс бёлмей бир затны да кьоймайды.

Джылынг кьаллай бир болгъанлыкъгъа да — беш неда онбеш болсун, сеннге хар заманда да ана керекди, аны ариу сёзю, аны ариу кьарамы керекди. Сора анангы не кьададар суйсенг, джашау сеннге ол кьададар кьууанчлы эмда джарыкъ боллукъду.

«Аначыгъым!» — деб Владимир Ильич алай багъалата эди анасын сабий сагъатында.

«Багъалы аначыгъым», — деб джаза эди ол тюремеден, ссылкадан, тыш кьралладан.

«Иги кьарагъыз аначыгъыма, аны кесин кьоймагъыз», — деб юрете эди ол эгечлерин, кьарнашын.

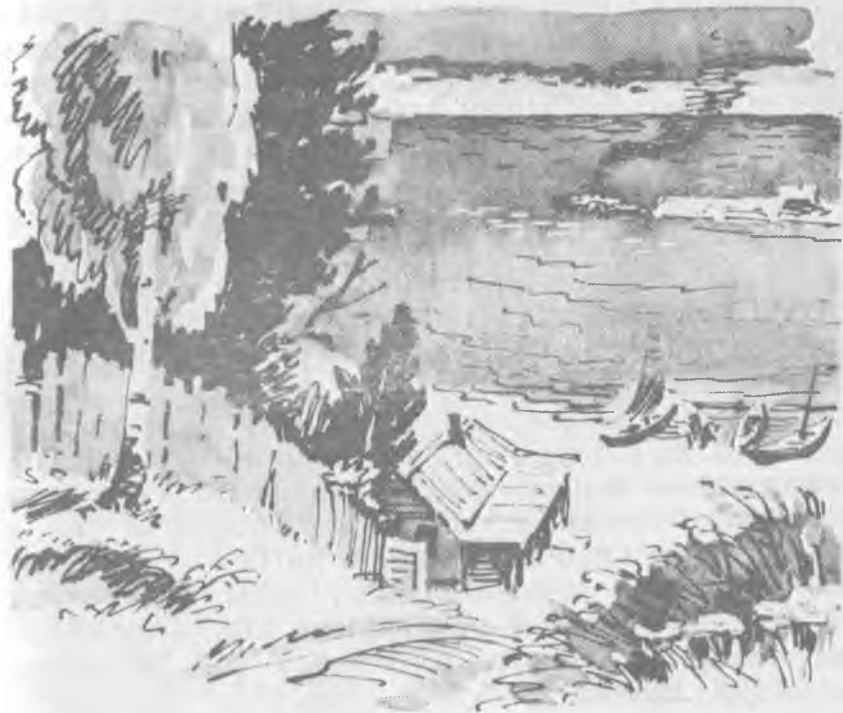
Владимир Ильич Ленинни анасы — Мария Александровна Ульянова уллу джашауну — сексен бир джылны — джашагъанды.

Ол революционерлени организацияларына член болмагъанды, патчахны жандармлары аны тюремеден

ге атмагъандыла, ссылкагъа сюрмегендиле. Алай а ол сабийлерин барын да революционерле этгенди, джылы уллайгъан кёзюуде, алагъа болуша, ала бла бир акъыллы болуб, ызларындан отуз джылны къыйын джолда джюрюгенди.

Ол игилиги ючюн сабийлери аны артыкъ да бек суйгендиле, тегерегине айланганлай тургъандыла.

Ленинградда, Волково деген къабырлада, Мария Александровнаны къабырына хар заманда да гокка хансла салынганлай турадыла. Уллу джюрек разылыкъларын билдире, адамла бу алапат тиширыуну къабырына гокка хансланы аны керти адамлыгъы болгъаны ючюн, дунягъа эм акъыллы адамны — Владимир Ильич Ленинни — бергени ючюн келтиредиле.

Э С К И В Е Н Е Ц Д Е

Волга кыбылагъа барады, Свяга — северге. Къайда эсе да бир тенгизге джол сала, гитче суучукъланы кесине къоша, уллу сууну къаты бла Свяга арымай-талмай төрт джюз километрни барыб турады. Алай а, Къазандан озгъанлай, Волга аны джолун кеседи. Кеси аллына саркъгъан суу, джол табалмай, амалсыздан Волгагъа бой салыб, ол да аны суун ызына буруб, кыбылагъа элтеди.

Бу эки суу бир-бирине тамам джууукъ келген джерде Симбирск шахар джайылыб тюшгенди.

Волгагъа мийикден къараб тургъан Эски Венецде, Садакъ орамны кыйырында эки этажлы къанга юй барды. Аны терезе тегереклерин оюлу кесилген, къаш-башларын туюб тургъан наличникле джасагъандыла. Терезеле бары да Волгагъа къараб турадыла.

Бу юйде, экинчи этажда, халкъ училищелени инспектору Илья Николаевич Ульянову юйдегиси джашайды. Тамада кызчыгъы Анягъа онбир джыл болады, ол анасыны эм баш таянчагъыды. Саша — тогъуздады. Алай болса да узун, кючлю джашчыкъды, хуюдан суу келтирирге да, самауаргъа джаркъачыкъла хазырларгъа да къарыуу джетеди. Андан сора да барды Аня бла Сашаны боюнларында борчлары — кеслеринден гитчечиклеге къараргъа керекдиле: къарнашчыкълары Володягъа эмда эгешчиклери Олягъа. Экичиги да бек сыркыудула, бир джерде тохтамайдыла, сабыр джюрюген къайда, — чабханлай айланадыла, кезлеринг арыйды аланы ызларындан, артыкъсыз да Володяны ызындан, къарай.

Володя, адам эслемегенлей, сыбдырылыб калиткадан чыгыб кетеди, деб артыкъ бек къркъгъанлай турады анасы. Бир джолда пелах болургъа аз къалгъан эди. Аня бла Саша гимназияда эдиле. Аналары, хант юйде кюреше туруб, эшик аллына кез джетдирсе — Володя джокъ! Воротадан чартлаб чыкъгъанында, къркъуб эси асыры бек кетгенден, джыгъылыргъа аз къалады. Аны гитче балачыгъы, джолда олтуруб, ташчыкъла бла ойнай тургъан заманда, къандан толгъан кезлерин да кыйыкъ джибериб, неден эсе да юркген ат туура джашчыкъ таба атылыб келе тура эди. Володя кыйчырыкъ да эталмады, олсагъатдан исси тылпыу ургъанын ангылады, башы бла ат туякъла джюзгенлерин эследи. Ат, джашчыкъны юсю бла

чынгаб, төртгюллеб кетди. Анасы, гитчечигин сермеб кьойнуна алыб, джылагъан да этди, кюлген да этди. Андан бери, Володя ары-бери джанласа, анасыны джюрегин кьоркьюу алады.

Арбазлары уа кесек джерчикди, букъулуду, анда-мында акация тереклери барды. Джангыз ойнаргъа джарагъан зат — сенгкилчекди.

Аня бла Саша бош тюлдюле — гимназияда окьюу башланганды да, ала, олтуруб, дерслерин этедиле. Володя бла Оля уа сенгкилчекде учадыла. Володя, мийикге-мийикге учуб, бурууну башы бла къараб, Волганы кём-кём сууун кёрюрге, булутла анда къалай джууунганларына кёз джетдирирге сюеди.

Володяны бети джарыгъанды, бурнунда сепкиллери айырылыб белгили болгъандыла, чачыны бурмалары мангылайына джабышхандыла. Оляны эшмечигин джел тарайды, банты да, гокка хансчыкъча, сенгкилчекни тубюнде букъуда кёгереди.

— Мен Волганы кёреме! — деб кычырады Володя. — Мен аны ортасына дери кёреме!

Ол, ийилиб, сенгкилчек къанганы кючлю басады — Оля башха кыйырында шыб деб кёкге чыгъады, кьоркыгъандан да, кьюуангандан да кычырыкъ-кычырыкъ этеди, башын ызына бурады: ол да Волганы кёрюрге сюеди.

Аналары, юйден чыгыб, сабийлени кесине чакъырды, бир кесек суурларын, солурларын излей, кесини къатында атлауучну кюн тиймеген джерине олтуртду. Суратчыкълары болгъан китабны ачды. Къарнаш бла эгеч кымылдамай олтурадыла, бир-бирде суратчыкълагъа, бир-бирде аналарыны кёзюне къарайдыла, аналары окъуй баргъан заманда кыйынлыкъны юсюнден айтылса, кьолчукъларын тобукъчукълары бла кысыб, джыйырыладыла, кюлюрча зат тубесе уа — харх этиб кюледиле.

— Келигиз, энди харифле бла ойнайыкъ, — деб тилейди Володя.

Аналары къаты къагъытдан этилген коробкадан харифлени чыгъарады.

— Бу «М» харифди, бу уа «А»-ды. Бирин бирине къысыб салсакъ, «МА» болады. Энтда «МА» къошсакъ, — «МАМА» болады.

— Мен да таныдым харифлени. — Оля дженгил огъуна харифледен сёз къурады.

— Олячыкъ, сеннге алкъын окъуб башларгъа эртдеди, — деб анасы эркелетеди. — Володячыкъ а энди уллу болгъанды: беш джылы толгъанды.

Алай а хар заманда да къарнашчыгъы нени этсе, Оля да аны этеди.

Ма бусагъатда экиси да керекли букваланы табыб, «МАМА» деген сейирлик сёзню къурайдыла.

— Башха харифлени да кёргюз, — деб Володя ашыкъдырады, алай а анасы аланы кубикле ойнаргъа джибереди. Илму бла кюрешгенлери боллукъду.

Уллу зат белгили болгъанды. Энди «МАМА» деген сёзню акацияны урлугъу бла этерге, таякъчыкъ бла къумда сызаргъа боллукъду. Ол сёзню Оля кубикледен къурайды. Володя, кёмюр кесекчик табыб, къолчугъунда къаты къысыб: арабин, «МАМА» деген сёзню, хар ким да кёрюрча, мийик, тамам мийик джер табыб джасам, деб сагъышланганды.

Калиткагъа келиб, имбашы бла теберди. Калитка, билир-билмез хырт деб, кенгине ачылды. Андан ары къоркъарча да, сейир этерча да затла бардыла. Сол джанында, уллу таш къабыргъаны артында, тюреме кёрюнеди — ма олду къоркъутхан. Анда хар заманда да не зат эсе да дыгъырдайды, зынгырдайды, андан хар заманда да хыны тауушла, мыдах джырла эшитиледи.

Сейир а неди десенг — аллында Волга! Кенгди,

джылтырайды, анда кюнню да кёрлюксе. Чабакъ тутхан къайыкъла, чёплеу бюртюклуча, джер-джерде сууну башында къалкъыб турадыла, аланы арасында уа акъ кеме тютюнлейди, хыр-хыр этеди, сууну кёмюклендиреди.

Володя площаддан чабыб ётдю. Тар джаяу джолчукъ, уллу къаяны бир джаны бла айланыб, лентача бурула, энишге тюшюб кетеди. Володя, аякъ бурунчукъларына туруб, кёмюрчюк бла къаяны юсюне «МАМА» деб уллу харифле салыб, таб джазды.

Энди бу сёзлени, эшта, сууну ол этегинден да кёрлюк болурла. Энишге тюшюб, тюрюнден бир къарагъаннга — арабин, къалай кёрюннюкдю? Не боллукъду бир кесек атламчыкъны энишге тюшгенликге?..

Джашчыкъла, боюнларында да къармакълары бла, чабыб башындан тюшюб келедиле, аякълары бла болгъанны букъугъа алдыра.

Володяны да ала бла барыргъа кёзю къарады. Суугъа кирмем, деди кеси кесине. Аны атасы бла анасы чырт да унамайдыла. Алай а тюрюнден къараб, къаяда «МАМА» деб окъургъа боллукъмуду экен? Кемени да тюз къатына барыб кёрсенг, бек сейирди! Ташчыкъны алыб уста атсанг, ол, сууну башы бла учхалаб, акъсыл мынчакъла чача, суу тегерекле эте барыб, сора аланы эм уллуларыны арасында тас болуб къаллыкъды. Аягъынгы сууну кыйырчыгъына салсанг а, аны толкъунлары сандалынгы бурнун джаларыкъ болур эдиле, сора ол ариу сюртюлгенча джылтырарыкъды...

Ма Волга! Къайда эсе да узакъда, башха джанында, кёкге кёшулады. Былайда уа — сууну таб кыйырында огъуна — атам къолларын ёрге тутуб тургъанлай да ташайыб кетерик болур эди, — алай келеди Володяны кёлюне.

Володя, ийилиб, кьолчуклары бла тобукчукларына таяныб, суугъа кьараб, чабакъчыкьны джюзюб баргъанын кьргюнчю неда кьайыкъдан айырылыб келген суу толкъун сууда суратын джыйрыкъ этиб, кезлерин, кьулакларын секиртиб, ары-бери майрышдыргъынчы сакълайды. Бу зат анга бек сейирди.

Кюн, кек тауусулгъан джерге джетиб, Волганы юсюне джайылыб, батыб тебреди. Володяны аякларыны кьатында кюн келеккечикле ойнайдыла. Ол, кюн келеккечикни суудан ууучум бла тутуб алайым дегенлей, бир ауур солугъанны эшитди. Кимди былай ауур, уллу солугъан? Суу болурму? Огъай, солуу арт джанындан эштилди. Бурулуб кьарагъанында, санчыкьлары титиреб, орнундан тебелмей кьалды. Сууну джагъасы бла бурлакла,¹ ауур атлай, акъырын келе эдиле. Джетиб тургъан сакъалларын алларына узатыб, кьоллары бла хауаны сермей, аяклары кьумгъа терен бата келе эдиле ала.

Ала алай нек кыйналадыла? Володя иги сымарлаб кьарагъанында, адамланы джегилиб тургъанларын кьрдю. Алай джашчыкьла, атчыкьла болуб ойнасала, джегедиле бир-бирин. Была уа уллу адамладыла, оюн ойнар кюнлери джокъду. Джау сюртюлген кир кьайишле аланы ёшонлерин кьысыб, этлерине кириб, артларында бир базыкъ аркъаннга байланган эдиле.

Володя аркъаннга иги кез джетдириб кьарагъанында, аны учу мазаллы кемеге бегиб тургъанын кьрдю; кеме джегенден этилген машокла бла джюклениб эди, ол огъай эсенг, аны юсюнде оджагъын-

¹ бурлак — патчахлыкьны заманында кемени сууну ёрге тартхан ишчи.

дан тютюню чыгъа тургъан, терезелери болгъан юй да бар эди.

Туура Володяны къаты бла, кючден атлай, джегилиб, кемени тартыб баргъан адам озду. Ол къургъакъсыгъан эринлерин тили бла джалай бара эди, хырылдаб, кючениб солуй эди. Кёзлери ачылыб тургъанлыкъгъа, джукъ кёрмей эди: ол Володягъа тюртюлюрге аз къалгъан эди.

Бурлакла аякъларын кючден ала эдиле, кеме уа сууну ёрге тынч баргъанча кёрюне эди.

Кеси да джегилиб, кемени тартыб баргъанча, аркъа джибле да кёкюрегин буугъанча болуб, Володя ахсынды, сора кёлегин бери тартыб, кёкюрегин бошлады.

Ким эсе да Володяны сермеб алыб, ёрге кёлтюрдю.

Володя Сашаны:

— Айыб тюлмюдю сеннге? — деген сёзлерин эшитди. — Аначыгъымы къалай тынгысыз этдинг, биз барыбыз да сени излеб айланабыз.

Къарнашын да сыртына миндириб, Саша ёрге таяныб тебреди.

— Мен кесим барлыкъма, — деб, унамай, Володя Сашаны сыртындан тюшдю.

Бир-бири къолундан тутуб, къарнашла ёрге таяныб баргъанлы иги кесек заман болады.

Володя ызына айланыб къарады. Волганы башы бла алтын, къызыл, химит бетли бурма булутла джюзюб бара эдиле, ала сууда кюзгюдеча кёрюне эдиле. Бурлакла кёзден ташайгъан эдиле.

Володя «МАМА» деб джазгъан ташны къатында бир джарыкъ кийинген адам кёрюнеди.

— А-на-чы-гъы-ым! Табылгъанды-ы! — деб кычырады Саша.

Кеси юйге заманында келмей, излениб табылгъаны ючюн, Володя уятлы болду.

Анасы, кёлкълалды болуб:

— Володя! Алай этерге боламыды? — деди.

«Володя» деб кьойду, айтыучусуча — «Володячыгъым», деб эркелетмеди. Алай эсе, сора бек ачыуланнганды.

Башын да энишге тутуб, Володя анасыны кьатына барады.

Площадха джетерге кьаб-кьарангы болду. Тюрмени темир чалдышла бла бегиген терезелеринден ургъан кьарыусуз джарыкьчыкьла акьсыл тегерек тамгъачыкьлача кьорюнедиле. Тюрме, кемеча, алай уллуду, алай а ол хаман да бир джерде турады. Аны ичинден темир кьыжылдагъан таууш, хыны кьычырыкьла келедиле.

...Столда самауар шууулдайды. Володя, Аня бла Сашаны арасында олтуруб, стакан тюбде шайны сууута, ауузчугъун кьбдюрюб юреди. Анасы анга бусагъатда «Володячыгъым» десе, бек кьууанныкь эди, Сашагъа да бурлаклары юсюнден соруула сорургъа бек ашыгъады, алай а Саша, эгечи бла терен ушакьгъа киргенди да, аны сьзюн бьлжурге болмайды.

Тамбла атасы губерниядан¹ кьайытса, Володя анга айыблы иш этиб айланнганыны юсюнден кеси хапар айтыргъа керекди. А кьалай кьыйынды ол зат! Володя терен ахсынды.

— Володячыгъым, терезени джабчы, не эсе да сууукь болуб кьалды, — деди анасы, сора аны кьезлери энтда биягъынлай кьюломсюрдиле.

¹ губерния — патчахлыкь Россияда джерлени юлешиниулери эм уллу кесеги (область, край дегенча).

Август айны эсден кетмезлик ол ыйых кюню к'валг'ван кюнледен башха тюрлю башланганды. Илья Николаевич, гитче комнатачыкъланы биринден бирине кириб, алаг'ва эсийиб к'арайды, джыйрык'лы аршин бла буфетни, рояльны, кесини джазг'ван столуну узунлук'лары, кенгликлерин ёлчелейди, к'ууаныб, к'оллары бири бирине ышыйды, неге эсе да мыйык' тубюнден ышарады. Аналары да к'ууанч тыбырлы болг'анды, алг'ын этиучюсуча, Маняшачык'ны эшик аллында акация тереклени тубюне да чыг'армаг'анды. «Асыры бук'уду алайы», — деб к'ойг'анды.

Сабийле ата бла анаг'ва сейирсиниб к'арайдыла, не эсе да уллу маг'аналы зат боллуг'ун ангылаг'андыла.

Эртден ушхуур ашаг'ван заманда аталары к'ууаныб былай айтды:

— Бюгюн биз джангы юйге к'едебиз. Ма андады сизге заук'лук' келлиги.

— Анда уллу алапат сад, сейирлик арбаз барды, — деб сёз к'ошду аналары.

Сабийле эртден ушхуур бошалг'ынчы кючден бутдан тёздюле.

Аталары Митяны имбашына миндириб, аналары да Маняшаны к'олуна алыб, барысы да Покровска орамны энишге кетдиле.

Калитка садха ачыла эди. Сора бу садмы эди да? Кийик халг'ва кирген бир кесек алма терек, бурруу этегинде к'атыш-к'ура ёсген нанык', уллуёзек, мийик мант башы — ма была бар эдиле.

Джарты оюлг'ван сарай бла к'атында мазаллы

эмен томурауу болгъан флигель¹ садны арбадан бир джанына бёле эдиле. Кирден толуб тургъан Букъу арбадан ат орунга терен чарх ызла бара эдиле.

Бек уллу тамаша болуб, Саша анасына къарады:

— Сора былайда не аламатлыкъ барды?

— Кёрюсе, — деди анасы.

Саша бла Володя кухняны, ат орунну къатында, садны арасында битген мазаллы джайылтмакъ эчкагъач тереклеге къууандыла.

Володя, эрлай базыкъ бутакъгъа миниб:

— Джашил джалы бла хазыр ат. Н-но! — деб ойнайды.

Юйге кирдиле, комнаталагъа чачылдыла, сынаб таууш этселе, къуру къабыргъала джарыкъ зынгырдайдыла.

Юй эркин юйдю, эки верандасы, башында джарым этажлары бардыла, алай а юйдеги да ёсюб кетгенди — алты сабий барды.

Эм алгъы бурун аталарына олтуруб ишлерча кабинет айырыргъа оноу этдиле. Аналары, энтда бир кере юйге къараб чыгъыб, юч терезеси — верандагъа, экиси да — орамгъа къарагъан беш терезели комнатаны кабинет этерге, деди. Былайда Илья Николаевич ишин бардырлыкъды, кесини беш помощниги — беш инспектору барды да, ала бла эмда устазла, атала-анала бла тубеше турлукъду.

Алай а Илья Николаевич унамады:

— Мен эки терезеси бла ортанчы комнатаны джаратама, аны аллында, келген адам бла тубеширча, иги, джарыкъ комната барды, былайгъа уа биз рояльны салайыкъ да, аначыгъыбызгъа джарагъан комната къурайыкъ, — деди.

¹ флигель — юйню джанында гитче юйчук.

— Алай эсе, сора бу кьонакъ юй болсун, — деб бегитди аналары. — Былайда сабийле музыкагъа юренникдиле, ингир сайын тебсерге, джырларгъа боллукъдула.

— Энди бизни да ойнарча джерибиз боллукъду, — деб, Володя бла Оля кьууанч тыбырлы болдула.

Эм уллу комнатаны хант ашагъан юй этерге бу юрдула.

— Былайына уллу стол салырбыз, былайда сабийле дерслерин этерге, шахмат ойнаргъа, окьургъа боллукъдула.

— Бу комната шош — шыкьыртсыз комната боллукъду, — деб кьол салды Оля.

— Артыкьсыз да мен ашагъан сагъатымда — сангырау да, тилсиз да болгъаным ючюн, — деб Володя сёз кьошду.

Башында джарым этажлагъа агъачдан этилген тик басхышчыкь бла чыгъаса. Анда алаша потолоклу тёрт гитче комната барды. Аланы бири комнаталыкь этгенден эсе, басхыч бла миннген-тюшген джерни орнун тутта эди.

«Башында сабийле турурла, — деб оноу этдиле ата бла ана. — Аня гимназияны бошаса, устаз болуб ишлерикди, аны кесини комнатасы болургъа керекди. Экинчи комната Сашаныкьыды; ол ары кесини илму сынамлары ючюн джыйгъан затларын, кьурутуб, кюлтечикле этиб тургъан хансларын, химия ишлерин бардырыучу мияла сауутларын, пробиркаларын джарашдырыр. Ючюнчю — гитчечикле джукълагъан юй болур».

— Мен гитчечикле бла боллукъмамы? — деб Володя мыдах болуб сорду.

Анасы джашына сагъышланыб кьарады. Володягъа тогъузунчу джыл барады. Келир кьачда гимназиягъа джюрюб тебрерикди.

— Къайсыла бла салайыкъ сени — уллула бламы огъесе гитчечикле бламы? — деб сорду анасы.

— Мени сарытын, Володяны сабийликден чыгъар заманы болгъанды, — деди Саша. — Аны кесине «кабинет» керекди, аны басхычла бла джюрюген комнатабызгъа салайыкъ, дейме мен.

Володя къарнашына джюреги бла разы болуб къарады.

— Тюббе-тюз айтаса, — деб къууанды анасы, — Анда орундукъ да, китаб табха да сыйынныкъдыла.

Володя анасын къаты къучакълады.

— Сора алай къалай болады? — деб олсагъатлай Аня джюреги къыйналгъанын билдирди. — Башында комнатала -- бизге, тюбюнде къонакъ юй — музыкагъа, тебсерге юренирге, хант юй — окъургъа, шахмат ойнаргъа берилселе, сора атам бла анам къалайда джашарыкъдыла?

Аналары кюлдю:

— Эм ал бурун мен кесими юсюмден сагъыш этгенма. Ал комнатаны джабыу бла бёлсек, сейирлик комната боллукъду. Аны терезелеринден сад бек алаамат кёрюннюкдю, саулай арбазны да кёргенлей турлукъса. А атабыз а кесини кабинетинде джукъларыкъды.

Аня бла Саша ата-ана эм ал бурун сабийлени юсюнден къайгъыргъанларын, кеслерине таблыкъ излемегенлерин ангылай эдиле.

Кёчюу къууанч, тынгысызлыкъ, джангы джерде хар нени джарашдырыу заман башланды.

Муну бла Ульяновланы юдегилери Симбирскеде джангы квартирге тёртюнчю кере кёчеди, бу джол а кесини юйюне барады.

Окъуудан бош заманларында сабийле садда эмда арбазда ишлейдиле. Эски алма тереклени къазыб алыб, аланы орунларына джангы терекчикле сал-

дыла. Мант бла мурсаны кьоймай тамыры бла кьоратдыла, джолчукъланы ариуладыла. Аналарына парникчик этерге болушдула — аны гокка хансланы кьалай сьйгенин биле эдиле.

Агъач уста келди. Саша бла Володя анга, чоюнча кьатхан эмен томурауну мычхы бла туураргъа болушдула. Сюрме бла да, чёгюч бла да ишлейдиле. Къысха заманны ичинде хант ашагъан юйде онеки ауур, кючлю шиндик тизилди.

Къыш арбазда башына чыгъыб учсала — крыльцогъа джетерча, учхалагъы болгъан кьар тебе этдиле, кьар аммала ишледиле, сууукъдан юшюмез ючюн, джаш тереклени тублерин кьар бла деменгили басдырдыла.

Джаз сад да, арбаз да адам танымазча болдула. Ариу джарашдырылгъан арбаз хансдан кёгерди, джаш терекчикле, кьурмач чартлагъанча, чакъдыла, джер тубюнден крокусла¹, акъ нарциссле² чыкъдыла. Садны арасында джангы боялгъан беседка³ уа кюнде джылтырайды.

Сабийлени акъ керекли этмезлик, аты Ариу-чукъ болгъан ийнек сарайгъа сыпат салгъанды.

Биринчи келгенлей огъуна аналары арбазны да, садны да нек джаратыб кьойгъанын Саша энди ангылады. Мария Александровна артда боллукъ затны кёзюне кёргюзе биле эди, ол кюнледе огъуна кьаралмай атылыб тургъан джерни сьйюмлю сад боллугъун бек ариу таныгъан эди.

Ульяновланы юйдегилерини джашауунда насыблы кёзюу башланды.

¹ крокус — гюлню бир тюрлюсю.

² нарцисс — садда ёсдюрюлген ханс, туб этеди, акъ неда сары чагъады.

³ беседка — садда солургъа деб ишленген, башы джабылгъан затчыкъ.

Мария Александровна, ачыкъ терезени тюбюнде олтуруб, кёлек джамайды, арбазгъа кёз джетдире турады. Тамада сабийлери дерслерин этиб бошагъандыла, джангыз Аня олтурады беседкада — китаблагъа синггенди, гимназияны бошаб чыгъарыкъ экзаменлеге хазырланады. Джайгъы кухняны оджагъындан бокъсураб къызгъылдым-сары тюбюн чыгъады. Ол неденди десенг — Саша химиядан сынамла этиб кюрешеди. Эшиклери кенг ачылыб тургъан карета¹ сарайда турник бла тогъайла бардыла, алада Володя бла Митя билек кючлерин сынаидыла. Оля бла няня² Варвара Петровна да Ариучукъну сауаргъа кетгендиле. Сют таякъланы челекни тюбюн зынгыратхан тауушлары эшитилени турады. Маняшачыкъ да эчкагъачны салкъынында татлы джукълайды.

Мария Александровна кесини сабийлик заманын — ана татыуун кёрмей ёсгенин эсине тюшюрдю. Халал джюрекли, акъыллы атасын, төрт эгечин, кесин, Машачыкъны; къызчыкъланы ёсдюрюб, адам этерге кюрешген — атасыны къаты мизамлы, къургъакъ адебли эгечин кёзюне кёргюздю. Бир акъыл — бир кёол болуб джашагъандыла, урунургъа тырмашыб ёсгендиле, алай а анасыз джашау — кюнню кёзюн кёрмеген кибикиди. Ол огъай эсенг, ма бусагъатда да, таб къыркъгъа джетиб тургъанлай да, Мария Александровна, ана керекли болуб, бек кыйналады. Анасыны эркеттиучю джумушакъ кёолу ёмюрлюкге эсинде къалыб кет-

¹ карета — джабылыб ишленген, рессоралы ат арба.

² няня — сабийлеге (больницалада — ауругъанлагъа) къараучу тышырыу.

генди, аны суююмлю, бираз мыдах кёзлерин джангыз да унутмайды...

Май кюнлени булутсуз, джарыкъ ингири келди. Илья Николаевич устазланы курсларындан къайытды. Саулай юдеги бир столну тегерегине джыйылды.

Тамам алакат заман башланады. Аталары джангы школаны юсюнден, кеслерин аямай ишлеген адамланы — эл устазланы юсюнден хапар айтады. Ингир ушхууур ашагъандан сора, ол Саша бла шахмат ойнарыкъды, Аня бла анасы башынгы тегерек айландыргъан ребусланы¹ билирге кюреширикдиле, Володяны уа джукъла деб джиберликдиле. Не джаны бла да аны уллулагъа къошхандыла, кече уа гитчечикле бла тенг болуб, тогъуз сагъатда джукъларгъа кетерге керекди.

Оля сагъатны маятничине кёз джетдирди — Илья Николаевич айтхан хапар аны къулагъына кирмейди, анга башхалыкъ джокъду. Тегерек айгъа ушаш маятник ары бла бери чайкъалыб джюрюдю, бир минутчукъну да тохтамайды. Тохтаусуз джюрюб, уллу стрелканы аллына атлатады. Кёб турмай, ол ёрге чыгъарыкъды, сора, башла бармакъны тутуб къоркъутханча, сагъат тогъуз кере урлукъду, андан ары уа аналары бир кесекчикни да олтурургъа къоярыкъ тюлдю.

Сагъат уруб тебрер-тебремез, ким да эшитирча, джылагъан таууш келди.

— Олячыкъ хахайлайды, — деб кюлдю Аня. — Сора, сёзсюз, джукълар заман джетгенди.

Аня, Митяны да, Оляны да къолчукъларындан тутуб, сабийлени комнатасына алыб кетеди. Воло-

¹ ребус — сагъыш этиб табаргъа керек болгъан сёзлени, айтымланы орнуна суратла, харифле, белгиле салынган элбер.

дя башына — кесини «кабинетине» чыгъады. Ана кьонакъ юйде рояльны¹ ачады. Аны бармакълары тиекледе дженгил-дженгил джюрюйдюле, сабийле басхыч бла башына музыкагъа кёре ашыгъыб чыгъарча этедиле. Аня гитчечиклеге тешинирге болушады. Митя сёз да салмай, джарашыб орундугъуна джатады. Оля тамам кёлю бла:

— Мен джукъларыкъ тюлме. Кечени-кече узуну кёзлерими ачханлай турлукъма, — дейди. Бир кесек сытханчыкъ да этиб, олсагъатлай джукълаб къалады.

Володя, орундукъда олтуруб, кёзлери джабылмаз ючюн, бармакълары бла кирпичклерине тиреу этиб, анасыны бешик джырына тынгылайды.

Анасы уа ма былай джырлайды:

Кёб юлош излемей джашарыкъса сен,
Рахат, урунуу джашау бла,
Рахат, белгисиз джашау бла
Ёлюб кетгинчи джашарса сен,
Алай а бол тюз иннетли кьуллукъчу
Эмда терсликден къачыучу...

Бармакълары кирпичклерин ийиб кьоюб, кёзлери кьысылмаз ючюн, Володя чыначыкълары бла тобукъларына таяннганды. Кёзлери кьысылсала, кьулакълары эшитмей къаллыкъдыла. Ол а анасыны джырына тынгыларгъа къалай сюеди!

Не уа, болургъа болур, табигъатха
Узакъ кёрген кёз джетдирirse,
Джер юсюнде халкълагъа
Терен билим берirse.
Ёмюрлюкде киши билмеген
Дуния тахсасын табарса,
Джангы кюч бере, адамгъа
Кюреш джолун ачарса...

¹ рояль — тиекли музыка инструмент.

«Ол не тахсады? — деб Володя сагъыш этеди. — Адамгъа джангы кюч къалай берликсе? Анама соруб билирге керекме».

Болургъа болур, сени, наныкъчыкъ,
Сакълайла мыдахлыкъ бла джарлылыкъ,
Джукъла, къарыу-кюч ал, балачыкъ,
Кюрешге эм урунуугъа бардырлыкъ...

«Огъай, огъай, мен джукъларыкъ тюлме. Кечени-кече узуну олтуруб, тахсаны юсюнден сагъыш этерикме. Аны къалай кёрюр эди? Къаллайды ол?»

Рахат тургъанлай да къюнда,
Мени джырчыгъыма тынгыла,
Багъалы балачыгъым, джукъла...

Огъай, огъай, мен джукъларыкъ тюлме. Къалай иги джырлайды аначыгъым!..»

Бармакълары кирпичлерин тыя арыдыла. Къоллары ийилдиле, аякълары орун джабыугъа созулдула. Володя бир джанына ауду, андан сора не этиб да кёзлерин ачалмады.

Белляу, белляу, бёлейим...

евраль ай бошала, юнню башында джарым этажларына Таша келиб тюшдю. Ол тынчлыкъ табмайды: чёгюч бла кагъады, тикген машинаны дыгъырдатады, къол мычхыча таууш этеди, оюу кесерге джарагъан гитче мычхычыкъча хырылдайды.

Ата-ана болмай, сабийле хант ашагъан юйде бир минутну къалсала, Таша аланы къош-баш этиб, джашыртын шыбырдады башлайды. Аналары кёрюннгенлей, ол тас болуб къалады, сабийле, джукъ билмегенча этиб, хар ким кесини орнуна олтурады.

Аня, Саша, Володя, Оля Ташаны сакъларгъа эмда ата бла анагъа аны эслетмезге бир-бирине сёз бергендиле. Митя бла Манячыкъ да алайда болуб, сёз бегитгенлерин эшитиб тургъандыла. Маняшагъа ышаныргъа боллукъду — анга эки джыл болады, а Митягъа алты джыл болгъанлыкъгъа да, Ташаны хапарын аналары билмегенине тёзюб болалмайды. Ингир болгъанында, Митя, чыдаямай, анасыны къатына барыб шыбырдады:

— Аначыгъым, бизни Ташабыз да барды. Сюемисе, айтсам?

Ана гитче джашына хыны къарады.

— Огъай, тынгыларыкъ да тюлме мен. Ташаны ачаргъа, туура этерге болмайды, аны кишиге билдирмей сакъларгъа керекди.

Ташагъа тюбоб къалмаз ючюн, ана ингир болгъандан сора башына — сабийлеге чыкъмайды. Ол, хант ашагъан юйде олтуруб, чындай этеди, кеси алына ышарады. Дерсле бериб алгъан ачхасын Аня кесинде къояргъа деб тилегенинде, анасы анга ачха нек керек болду, деб сормады. Ол огъай эсенг, тикген машинаны хант ашагъан юйден Аняны ком-

натасына кёчюб тургъанын да эслемегенча этиб кьойду. Аталары, кесини кабинетинде олтуруб, тикген машинаны тауушу бла Таша саулай юнню зынгырдатханын эшитмез ючюн, кьулакъларын битеб ишлейди.

Ингир ушхуурда ата-ана Володяны бурма чачында алтын умурланы, Оляны бойнунда салыныб тургъан тюрлю-тюрлю халылары, Сашаны байланыб тургъан бармагъын, Митяны бояула джагъылгъан бетин эслемегенча этиб кьоядыла. Аталары да не эсе да ингир сайын Саша бла шахмат ойнагъанын кьойгъанды...

Джангыз сагъат эди биягъынлай джукъну да кьулагъына алмай барыб тургъан. Аны Ташада иши джокъ эди. Ол ингир сайын тогъуз кере урмаса, аналары сабийлеге джукъларгъа заман джетгенин эсине тюшюрмей кьоярыкъ огъуна болур эди.

Таша дерслени алгъындан эсе да иги этерге болушады. Аны къайгъылы болуб, сабийле, ким биледи, «тёрт» алыб кьоймасынла, деб сакъ болгъанлай турады.

Къууанч кюнню аллы бла Таша башында комнаталадан энишге тюшерге керек эди да, ана бла ата танышларына кетдиле.

Саша бла Володя, балаууз джагъыб, полланы ышыйдыла, кеслерини эм эгечлерини ботинкаларын сюртедиле. Полла да, ботинкала да кюзгюча джылтырайдыла. Аня бла Оля къарнашларыны джагъачыкъларына, кёлеклерине, кеслерини ленталарына крахмал этиб, итиу урадыла. Митя, оюнчакъланы ариу джыйыб, орунларына салады. Маняша сабий комнатада олтурады, ол эрикмез ючюн, Оля кесини Ташасын анга ойнаргъа бергенди. Бу ингирде Маняша кишиге чырмау болмайды.

Энди бары да хазырды, ата-ана келирге да эки-

юч минут кългъанды, деб тургъанлай, уллу кългъа чыкълды да кълды.

Оля, джылаб, Анягъа чабыб келди:

— Маняшаны не этиб кългъанына къларачы! Кълайдан да табалгъанды кълбдыны ол?

Аня суу кългъанлай болду, эгечле къларнашларына болушлукъл излеб атылдыла. Володя, Оляны джылагъанын эслеб, хурджунундан къл ол джаулулгъун чыгъларыб, аны джыламукулларын скюртдю.

— Джылама, — деб ариу айтады Володя эгешчигине. — Саша бусагълатдан не болса да бир мадар этер.

Саша джанын бошунагъл кълйнаучу тюрдю, хар заманда не кълйын затха да амал табмай кълмайды, ол огъл ай эсенг, Таша ёрге кълбмазча тууралгъанында да, аны аякъл юсюне салыр мадар табыб кълйду.

Саша сурат салыб кюрешеди. Аня керекли халыланы алады. Володя халыланы ийнеге сууурады. Оля да, кёллерин да скюртюр, эрлай ишге кълшулгъанды. Салынган хата кълрутулуб, Ташаны тюретгенлеринден сора — ол алгълындан да ариу болду.

Таша амалтын ана алтынчы мартда кёлбюрек джукъллаб, сабийлени кеси уянгынчы гимназиягъл кетерча этди.

Ол кюн дерсле бошалыргъл унамагъланча кёлроне эдиле. Ала бошалгъландан сора, юйге бирден барыр ючюн, Саша бла Володя Мариинск гимназиягъл бардыла, алайда эгечлерине тюрбедиле. Аланы барына да кюн джазгъл заманда джылтырагъланча, орамла да кълуанч бет алыб джашнагъланча кёлроне. Володя уа, тынгылаб туруб, чаукаланы джырлагъланларын сабан чыбчылкъланы джырлагъланларына ушатады.

Юй кълуанч халгъл киргенди.

Ана, эм иги чепкенин кийиб, аталары бла хант

ашагъан юйде олтуруб, сабийлени сакълайды. Аланы уа башында къууаныб, къалабалыкъ болуб тургъанлары эшитиледи.

Сора бир кесекден ала, алты сабий, басхычла бла башындан энишге тюшюб, экеу-экеу болуб, хант ашагъан юйге кирдиле. Алда — Маняша бла Митя, аланы ызындан — Оля бла Володя, эм артда — Аня бла Саша. Хар бирини сыртында джашырылыб тургъан Ташаны ала бусагъатдан аналарына ачыкъ этерикдиле.

Комнатаны толтуруб, шум боладыла. Джаннган алты пара кёз аналарына тамам къууаныб къарайдыла. Ол бюгюн къалай ариуду. Акъ джагъачыгъы бла кёк чепкени, кенг мангылайындан ёрге сыланыб харча акъ чачы анга къалай таб джарашадыла! Ол халал ышарады, къара кёзлери, кюн таякълача, джарыкъ бередила. Аталары, эм иги къабдалын кийиб, аналарыны шиндигини артында сюелгенди, асыры къууаннгандан аны аягъа джер тутмайды.

Аня, алгъа чыгъыб:

— Бизни багъалы аначыгъыбыз, — деди ол, тыхсыракъ джарыкъ-къонгурау тауушу бла. — Биз сени туугъан кюнюнг бла алгъышлайбыз! Хар заманда да саулукъ табыб, насыблы болуб, хаман къууаннганлай турлугъунгу излейбиз.

— Сау болугъуз, мени кёз чыракъларым, сау болугъуз! — деди ана, ол да тыкъсыныб сёлешди, кёзлеринде да джыламукъла джылтырадыла.

— Маняша, бар, — деб шыбырдады Аня.

Манячыкъ, анасыны аллына чабыб келиб, стакан тюбчюкде гитче гютдючюкню узатды. Аны ол кеси этгенди.

— Къабыб кёрчю, — деди Маняша анасына, сора эрлай аны тобукъларына ёрледи.

— Ах, къалай татлыды! — Ана гютдючюкден

бир кесек затчыкъ къабды, къалгъанын а Маняша кесини аузуна сукъду.

Митя, асыры махтаннгандан эринлерин да джоппу этиб, тюрлю-тюрлю гокка хансчыкъланы, адам ёмюрюнде кёрмеген джаныуарчыкъланы суратлары салынган конвертни къол аязларына алыб, анасына элтеди. Митя, суратчыкъланы ала-мат этер ючюн, не усталыгъын да аямай, эм джарыкъ, эм ариу бояуланы хайырландыргъанды. Къагъытчыкъда: «Багъалы аначыгъым. Алгъышлайма. Митя», — деб төрт сёзю къалай къадалыб джазгъанды!

Аналары, хар кимге да эшитдире окъуб, письмону аталарына бере:

— Къарачы, къаллай сейирлик алгъышды! — деди.

Аталары да Митяны саугъасын бек джаратды.

Оля анасыны тобукъларына кеси этген джастыкъчыкъны салды. Ортасында да уллу кызыл къачхачы бла джашил джастыкъчыкъ, гокка хансладан толгъан биченликча, гюлле бла джасалгъанды.

— Бу джастыкъчыкъны ариулугъуна къара! — деб къууанады ана. — Туура джазгъы джайлыкъчады. — Артыкъсыз да ана къачхачха бек къууанады. — Бу чапракъчыкъ джел уруб аудургъанчады, къачхач кеси да, къол бла этгенча болмай, тамам тюзде ёсгенча кёрюнеди.

Оляны кызыу уруб тургъан джюреги шош болду: туура ол чапракъчыкъны тюбюнде эди Маняша кыбды бла кесиб этген хайырсыз тешик.

Маняша, джастыкъчыкъны къараб кёргенлей, бетчигин анасыны кёкюрегине сугъуб джашырды.

Володя кёл басды: джастыкъчыкъ саугъаланы барысындан да баш болду. Арабин, анам мени саугъамы джаратырыкъмыды, деб сагъыш этеди. Ол

төгөрөк терезечиги бла, аллында да табхачыгъы болгъан гитче, джарыкъ юйчюкню полгъа салды.

— Аначыгъым, бу чыбчыкъ уячыкъны мен кухняны аллында ёсген эчкагъачха тагъарма. Анга сабан чыбчыкъла кёчерле да, сениге джырларын джырлай турурла. Энди кёб турмай ала учуб келликдиле.

— Аламат зат! — деб къууанды Мария Александровна. — Сабий заманымда тюз тереземи аллында тамам мунуча чыбчыкъ уя бар эди. Андан бери сабан чыбчыкъланы мен бир да бек сюеме. Сау бол, Володячыгъым!

Саша, чырмалыб тургъан акъ къагъытны ачыб, аны ичинден къангачыкъны алды. Огъай, бу къачан эсе да къангачыкъ эди, Сашаны къолунда, оюу салгъан мычхычыкъны эм эгеучюкню кючу бла, ол ариу къулакъчыкълары, тогъай бурулгъан сейирлик бутакъчыкълары эм гокка ханчыкълары болгъан джукъа харгъа ушаб къалгъанды.

— Бу къангачыкъ ётмек кесерге этилгенди, — деб анасы ангылаб къойду. — Тамам излеб тургъаным да ол эди. Алай а муну асыры ариулугъундан юсюнде ётмек кесерге кёзюм къыярыкъ тюлдю. Мен аны ариу асыраб турлукъма.

Чынг артда Аняны кёзююу джетди. Ол кесини Ташасын ачды: джылы памезейден этилген огъары джан, джюджек тюкча, сары бетли, мор джагъачыгъы бла, бууун аллары бла. Къумачын Аня кесини биринчи джалына сатыб алгъанды. Бичгенин да, тикгенин да кеси этгенди.

Анасы, огъары джанны кийиб кёргенинде, тешери келмей къалды. Алай уллу джаратды ол аны.

Къайсы эшик эсе да таууш этиб джабылды. Аталары, кюлюб:

— Ол — Таша деген джюйюсханды, къачыб ба рады, — деди.

Олсагъатдан дауур-суюр башланды, бары да къууангандан кёкге чыгъыб кетедиле. Алты сабий стол джанына олтурду. Столну бир къыйырына — Мария Александровна, башха джанына да — Илья Николаевич олтурдула.

— Аначыгъыбызны туугъан кюнюню сыйы ючюн мени да барды саугъам — ол бизни барыбызгъа да саугъады.

Аталары конвертден бютеу юйдегилери тюшген уллу суратны чыгъарды.

Къач кёзюуде аталары барысын да сурат алгъан джерге элтгенин, анда джарашыб таб олтурур ючюн иги кесек кюрешгенлерин, солумагъыз, кёз къакъмагъыз дегенлерин, суратчы къара джабыу бла башын джабханында, Манячыкъны къоркъуб илгенгенин — барын да сабийле эслерине тюшюрдюле.

Ма энди аланы алларында хазыр сурат.

— Бизни анабыз бар болгъаны къалай насыбды! — деди Илья Николаевич. — Ол бизни барыбыз ючюн да къайгъырыб кюрешеди, барыбызны да бек сюеди. Ол игилиги ючюн биз анга сау бол, кёб джаша, деб айтабыз. Биз барыбыз да аны джаныбызча сюебиз.

таларыны кабинетинде Аня бла Сашаны ишлери барды. Ала бусагъатда кечени орнуна кюнню къалай келгенин, джаз, аны ызындан джай, къач, сора къыш къалай болгъанын кёрлюкдюле.

Кюнню орнун тутуб, джарыкъ берген патеген лампы, аны рефлектору¹ барды. Манячыкъны тобчугъу чакълы бир уллулугъу болгъан джер шар кесини төгерегине да, кюнню-ламpany төгерегине да айланады. Узун таякъчыкъгъа бегиб тургъан адаргы айчыкъ джерни төгерегине айланады.

Бу астрономия приборну — теллурийни аталары кёб болмай Петербурдан келтиргенди.

— Мен айда болгъанча — кёзюбюзге алай кёргозейик, — деди Аня. — Мен джерни төгерегине учама. — Аня кёзлерин къысды. — Кюнню джарыгъында Джер къалай ариуду!

— Сен Айны башха джарымына кёч да, анда не бар эсе да бир къарачы, — деб Саша накъырда этди.

Илья Николаевич, Сашаны къатында олтуруб, теллурийни къалай ишлетирге керек болгъанын кёргозеди.

— Къачан болса да адамны хар нени билирге излеб тургъан акъылы Айны башха джанын да кёрюр, — деди Илья Николаевич. — Бусагъатда уа биз кюн тутулгъанча этейик...

Къатларында, къонакъ юйде, рояльны башында къабыргъа лампа джангыз кеси джанады, ол, комнатаны кёбюсюн джарытмай, къарангылай къояды.

¹ реф лектор — кюн, чыракъ таякъланы керекли джерге бардырыучу кюзгю.

Терезелени кыырау басханды. Ал комнатаны пединде отунла чыкъар-чукъур этиб джанадыла. Аналары гитче сабийлери бла сейирлик джолгъа чыгъаргъа хазырланады.

Володя атасыны кабинети бла кьонакъ юню арасында ары-бери чабады, не этерин а билмейди. Ол кеси кышны орнуна джазны келтирирге да сюеди, тройка¹ бла да джолгъа чыкъмай къалай кълсын? Эм ахырында ол кесинден гитчечиклени тилеклерин къабыл этеди, алай а арбачы ол, Володя, болургъа керекди.

Аналары, Оля, Митя джолоучу болургъа хазырланадыла: төрт шиндикни бири бирине кысыб саладыла — бу чана болады. Манячыкъны аллында мийик шиндик — чаначыны орну болады. Таянчагъында юч джитиси болгъан кенг алаша сыйлы шиндик да чанагъа джегилген юч къаратору атны орнун бек алаамат тутарыкъды.

Володя атланы джегеди: сыйлы шиндикни джитилерине джыджымла тагъады, айылланы тартады. Атла уа, джегилмей тургъандыла да, джолгъа чыгъаргъа сюйюб тебджилдейдиле. Чаначы да, ачыуланыб, аланы ауузларын тартыб кьоркьутады.

Аналары бла Манячыкъ чананы арт орнуна олтургъандыла, Оля бла Митя — аллында олтургъандыла. Оля джылы джаулукугъа чырмалгъанды, Митя башлыкъ кысханды, Манячыкъ да капорну² башына тартханды. Ол огъай эсенг, аналары да кысханды башына джаулукугъчукъ. Узакъ джолгъа чыгъадыла. Бек сууукду. Чаначы джассы бели-

¹ тройка — юч ат джегилген арба (чана).

² капор — сабий, тиширью башына кийген бёрк, сакълны тьюю бла кысарча баулары бла.

бауун тартыб къысды, къол къабларын кийиб, ба-
зыкъ тауушу бла сорду:

— Барлыкъ джерибиз узакъмыды, гошанса?

— Бюгюн биз Игилик бла Къууанч орналгъан
къралгъа барлыкъбыз, — деб джууаб берди Мария
Александровна. — Сиз ары баргъан джолну биле-
мисиз?

Володя сагъышлы болду.

— Ол кърал Къарнынкъатартхан губерния-
дан, Тёзкыйынлыкъ уездден,¹ Джокъкъуру во-
лостдан² ары атлаб тюлмюдю экен?

— Хо, хо, алайды, — дейди анасы. — Ары бар-
лыкъ джол алай тынч тюлдю. Биз кёб къоркъуугъа
тюберикбиз. Хайда, иги джолгъа! Джел къоба баш-
лагъанды, сабийле, кесигизни иги бегитигиз.

Оля джаулугъун туура кёзлерине дери тартхан-
ды, Митя башлыгъыны къанатларын кючлю къыс-
ханды, Манячыкъ да капору бла къулакъларын
джабханды.

— Къарачыгъыз, эки джаныбызда къаллай
чырпа нызыла кёрюнедиле, сууукъдан юшюмез
ючюн, ала акъ къаргъа мамукъгъача бёленгендиле.
Дуппурну башында уа нызы терек ариу кызар-
гъанды — анга батыб баргъан кюнню таякълары
тийгендиле, — деб аналары, хапар айта, кыырау
бла джасалгъан терезени кёргюзеди кёолу бла.

Сабийле къарангы, мияла веранданы орнуна
кышхы таурухда айтылгъан затланы кёргюзедиле
кёзлерине. Акъ кыырау басхан чегетле озадыла, ан-
дан сора талала, тюзле тюбейдиле, аланы сызыб
кёк суула къарамдан ташаядыла.

— Къарачыгъыз, къарачыгъыз! — деб хахай-

¹ уезд — патчахлыкъ Россияда губернияны кесеги
(район дегенча).

² волость — патчахлыкъ Россияда эм гитче джер ке-
сек (уездни кесеги).

ны басды Оля. — Кюн кызарыб кьалгъанды, анга кёзюнг кьамамай кьараргъа боллукъса!

— Кюн аман этерикди, — деб базыкъ ауаз бла чаначы джууаб береди, сора атлагъа сыбыртхычыкъны джетдиреди.

— Анам да, Оля да кюнню кьайда кёрдюле? — деб Манячыкъ уллу кьара кёзлерин джандырыб кьарайды.

— Кьарачы, Манячыкъ, нызы терекчиклени тюбюнден кьоянчыкъ чартлаб чыкъды, — деб анасы фикус¹ таба кёргюздю.

— Мен джукъ кёрмейме, — деб Манячыкъ халал джюреги бла «тубаннга кириб» тургъанын ангылатды.

— Сора кьалай кёрмейсе? — деб сейирсинди Митя. — Ол, арт аякчыкъларына олтуруб, ал аякчыкълары бла бетчигин джууа турады.

— Ол кьаллайды, кёкмюдю огъесе акъмыды?

— Кьарча, чыммакъды, кьулакъчыкълары уа аны кызылдымдыла, — деб Оля кёлуне келгенни басады.

Бойсунуб, хо деб, Манячыкъ фикус таба кьарайды:

— Энди кёреме, алай а аны кьулакъчыкълары джашилдиле.

— Но-но, джанларым, н-но, торуларым! — деб чаначы, аз-аз кычыра, пассажирле таба да башын буруб кьарайды. — Бусагъатда отча джанган сууну юсю бла ётерикбиз, андан тамам джигитле ётерге боллукъдула, кьорккъакъла уа ортадан эртде огъуна чыкъсынла.

Сабийле аналарына кьарайдыла. Митя былай айтады:

¹ фикус — юйде ёсдюрюлген, кенг чапракълары болгъан терек.

— Аначыгъым, тюнене няня мени тауукъ тюк бла къоркътургъа кюрешди, адам сескекленирча, бир мазаллы кёлекке къабыргъада джюрюй эди, мен а кёзлерими кысыб къойдум да, къоркъмадым.

— Ма, алай бла сен бир кесек батыр болгъанса, — деди анасы, — энди, къоркъмай, отча джана тургъан суудан да ётюб кетериксе.

Володя, ызына бурулуб, сол кёзюн кыса, Олягъа эс ийиб къарады:

— Ким биледи, бу иги кызыны къоркъуу алгъан болурму, мындан ары барыргъа излемей эсе уа? Майна, сууну кызыл тубан басыб турады, бусагъатдан биз ол джаннган отха мыллык атарыкъбыз.

— Мен чырт да къоркъмайма, — деб Оля ёхтем джууб берди.

Митя, башын имбашларына джашырыб, бетин къоллары бла джабды, чаначы атланы чабалгъанларыча чабдырыб барады, ма энди гюрюлдеб джаннган отха ташайгъандыла, солууларын алалмайдыла, кыызгъан отну исси тили къолну, бетни джалайды.

— Н-но, джанларым, н-но, торуларым! — деб чаначы хахайны басады, бетин тютюн бла отдан къоруулай, атлагъа да, къарыуун артха салмай, сыбыртхыны сопалайды.

— Ма, энди отча джаннган суудан да ётдюк!

Бары да кыуанч аллы болгъандыла. Энди Митя къайда эсе да бир тауукъ тюкню кёлеккесинден къоркъаргъа чырт да керек болмагъанын ангылагъанды.

— Биз кюн батхынчы Шугут Джыланны¹ къа-

¹ «Змей Горыныч» — Шугут Джылан деб кёчюргенбиз.

ласыны къаты бла озуб кеталсакъ эди, — аналары тынчлыкъсыз болгъанын билдирди. — Ол къуру кече кёреди. Аны джангыз бир кёзю барды, ол ай чыкыгъандан сора джаннган этеди.

— Чаначы, джарыкъ заманда биз къаладан озарыкыбызмы? — деб Митя къоркъаракъ болуб сорду.

— Не къарыуубузну да аямай кюреширик-биз, — деди чаначы, сора алайына джюгенлени тартыб, хахайлады:

— Дыр-р-р, дыр-р-р-р!

— Нек тохтадыкъ? — деб сорду Мария Александровна.

— Адеж ат ычхыннганды. Ма хамутну бауун тартайым, иги зынгырдар ючюн, айры агъачы тюбюнде къонгураучукъланы ариулайым да, сора тебрербиз. — Володя сыйлы шиндикни джитилерини эм къыйырындагъысына тагъылгъан джыджымчыкъланы тартыб бегитеди. Сора орнуна миниб, атланы сюреди:

— Чакъынджик бутакыгъа къонуб турады, бизни къонакыгъа чакырады, — деди Митя.

— Тюлкючюк аны терек тюбюнде мараб турады, кёремисе, хыйлачы къуйругъун къалай булгъайды, — деб Оля сёз кышду, — алай омакъланыб булгъайды, алай а сен, чакъынджик, анга ыйнанма...

Манячыкъ да, кеси джанындан чыгъарыб, былай айтады:

— Мен агъач къоянчыкыны терекге ёрлеб баргъанын кёреме, бизни Оляча ёрлейди.

— Н-но, джанларым, н-но, тулпарларым, дженгиликрек атлагъыз! Зынтхы ашамагъанмы эдигиз? Иги джюйюсханла, кесигизни бегитигиз, бусатдан тик энишге атыллыкыбыз, — деб кычырды чаначы.

Джолоучула шиндиклени таянчакъларына къадалдыла, джел аланы бетлерине джуммакъ-джуммакъ къарланы урады, кёзлерин ачаргъа къоймайды, алай а ма атла, чананы тюзге чыгъарыб, джортуб барадыла.

Оля, сейирсиниб, чардакъгъа къарады:

— Кюн ташайгъанды, ай чыкъгъанды.

— Джулдузланы кёреме мен! — деб Митя адам ыйнанырча айтады.

Аналары сорады:

— Кёремисиз кёкде уллу чолпуну? Неди ол?

— Джетегейлиди, — деб Оля, Митя, Володя бирден джууаб бердиле.

«Джетегейли» (орусча — «Большая Медведица») дегенлерин уллу айюню юсюнден айтханнга санаб, Манячыкъ:

— Мен айюню суймейме, мен айю балачыкъны суюме. Къайдады ол? — деб тохтады.

— Ма айю балачыкъ да, тешигинден чыгъыб, кёзлерин ууа келеди, эшитемисиз, къалай улуйду? — деб Оля асыры къууаннгандан шиндикде ёрге-ёрге секиреди.

Манячыкъ, къоркъуб, шыбырдаб:

— Эшитеме, — дейди.

Печни отундан ургъан джарыкъны ал комнаны боялгъан полунда ойнагъанын кёрюб, Оля былай сорду:

— И-и-й, ол от джарыкъла уа не затладыла?

— Ала атагъызны школларыны джарыкъларыдыла, — деб джууаб берди аналары.

Чаначы айта, ангылата барады:

— Ма, биз Джамаулу, Тешикли деген элледен оздукъ. Бир кесек арлакъда Джаланаякъ, Къалтырауукъ, тау тубюнде да Кюйюучю, Ачкъарын... — ма аллай элле боллукъдула.

— Битимсиз да боллукъду, — деб Оля Некра-

совну белгили назмусун ол сёз бла бошайды, сора узакъгъа кёз ийиб, сорады:

— Чететни башы бла кёрюннген ол от джарыкъ не затды?

— Ол а неди — Шугут Джыланни къаласыны таракъ тишлери джанадыла, — деб джууаб берди аналары.

Оля, къычырыкъ этиб, шиндикден тёнгереп тюшюб, эрлай скойрелиб барыб, комнатаны къарангы мюйюшюне бугъады.

— Чаначы, атланы тохтат, къызчыкъ чанадан чортлаб кетгенди, — деб аналары Володяны имбашларындан тартыб кюрешеди.

Къызыб баргъан атланы Володя кючден-бутдан тохтатады, чанадан секириб тюшюб, джюгенни терекге байлайды, сора кёзлерин къол аязы бла джаба, бораннга ёшюн бериб, къызчыкъны излей барады. Алайына, санланы титиретирча, бир улугъан таууш келди.

— Визни Володяды ол улугъан, — деб Манячыкъ харс урады.

— Огъай, бёрюле улуйдула, — дерге билди Митя. Ол, бармагъын аузуна къабыб, умут юзюб, чаначыны ызындан къарайды. — Чаначы, онг джаны бла бар, къызчыкъ нызы терекчикни тюбюнде джатыб турады. Бёрюле туура аны юсюне барадыла. — Митя джылаб къояргъа джетгенди.

Чаначы, къалын кёкенлени джырыб, аякълары да кюртге теренден-терен бата, барады. Таб Манячыкъны да къоркъуу алыб, ол чаначыны ашыкъдырыб джанындан болду.

Кюреше кетиб, чаначы къызчыкъны табды, ол къарда юшюб тебреген эди. Володя, аны ёрге къобарыб, имбашларындан тутуб къучакълады, эрлай чанагъа алыб келиб, къолларын къар бла ышыб,

къыздырды; бөрюле уа төгерекде бекден-бек улуйдула.

— Бөрюле... — деб Оля ынгычхаб селешеди. — Мени ашаб кетерге аз къалдыла. Ач, арыкъ бөрюле, морт тишлерин чаркъ-чаркъ этдириб, бир-бирине урадыла, кёзлери, кёк отча, джанадыла.

— Бир... эки... юч... — деб санайды Митя. — Бусагъатдан мен аланы ёлтюрейим. — Ол, шкокну къолуна алыб, марлаб атханча этиб, къычырады: — Бах! Ауду, ауду, тыпырдады. Бах! Экинчиси да тикни энишге тёнгерек кетди!

Кеси кесин тыялмай, чаначы да шкокну басды:

— Бах! Ючюнчюню, эм мазаллыны, мен ёлтюрдюм, — деб махтанды.

— Володя, сен чаначы эдинг да, сени шкогунг джокъду, — деб эсгертди Оля.

— Быллай узакъ джолгъа чаначы биргесине сауут алыргъа боллукъду, — деди аналары. — Бизни бек иги чаначыбыз барды, ол таукел эмда халал джюрекли адамды. Кёремисиз, ол атланы къалай ариу скюреди. Шугут Джыланни къаласындан оздуруб кеталса, сора узакъ бармай, муратыбызгъа джетерик эдик.

— Ол Игилик эм Къууанч орналгъан кърал къалайдады? Аначыгъыбыз, айт аны хапарын! — деб тиледиле сабийле.

— Ол къралда кючлю, ариу адамла джашайдыла. Ала ётюрюк, къызбайлыкъ, алдаулукъ не болгъанын билмейдиле. Ауруу, къазауат, ачлыкъ деб неге айтылгъанын эшитген да, кёрген да этмегендиле. Дунияны не тахсасы да алагъа ачыкъды. Ала кюнню, табигъатны кючлерин къалай сюзселе, алай хайырландырадыла, эм баш кърал тамадалары Акъыл бла Шохлукъду.

Чаначы джюгенни бошлады, ызына бурулуб,

кѳолларын башына таянчакъ этиб, джаннган кѳзле бла анасына кѳараб тохтады.

— Аначыгъым, сора ол адамла хар кимни да насыблы нек эталмайдыла? — деб сорду ол.

— Шугут Джылан кѳачан хорланса, ма ол заманда ол кѳралны адамлары хар кимге да насыб саугъа чачарыкѳдыла.

— Володя, сен чаначы болгъанынгы унутаса да кѳояса, — деб Оля гурушха этди. — Сюр атланы, алай тюл эсе, Шугут Джыланни кѳолуна тюшюб кѳаллыкѳбыз.

— Н-но, кѳгюрчюнчюклерим, н-но, джанчыкѳларым! — деб Володя, тили бла да таууш этдире, хахайны басады. Сора эрлай Мария Александровнагъа бурулуб, былай айтады: — Гошанса, мындан ары джол джокѳду. Атла бурунлары бла сызгъыргъанларын эшитемисиз? Боран кѳобханды, кѳзге тюртген да кѳрюнмейди.

— Арабин, ызыбызгъа кѳайытыб кетерми эдик? — деб сорады аналары сабийлерине.

— Огъай, огъай! — деб кычырадыла Оля, Митя, Манячыкѳ.

— Ызыбызгъа кѳайытыргъа джол джокѳду, — деди чаначы, ауузундан базыкѳ эркиши таууш чыгъа. — Биз келген джолланы кюрт басханды.

Ол, ѳрге кѳобуб, узакѳгъа кѳарайды. Рояльгъа кѳз ийиб, кеси джанындан да чыгъарыб, былай айтады:

— Шугут Джылан бери сюрелиб келеди. Аны юч аягъы, ауузунда да сансыз-санаусуз акѳ, кѳара тишлери, отча джаннган бир мазаллы кѳзю барды. Ол сюрелиб, гыланч-мыланч айланыб, джерни джалаб келеди, аны ызы кѳан-ѳлюм ызды. Эркишиле, чанадан тюшюгюз, джау бла тюбешейик.

Митя чанадан секириб тюшдю. Володя, аны гитчечикге санаб, анга асыры ышанмай:

— Оля, сан да эркиши бол, — деди эгечине.

Манячыкъ да Оляны ызындан тебреди.

— Сен а тиширыуса, — деди чаначы, — ананг бла олтур да тур, биз сизни джаудан кьорууларыкъбыз.

Рояльны башында лампа жарыкъ ойнайды. Алай а ол энди рояль тюлдю, юч аякълы Шугут Джыланды, аны ачылыб тургъан ауузунда акъ, къара тишлери от чагъадыла.

— Алгъа! — деб кычырды чаначы. — Оля, сен аны ауузун къан джугъу эт, мен да арт аягъын юзейим. Ыхы-ыхы-ы-ы!

Володя, Оля, Митя, хахайны басыб, джаугъа мыллык атхандыла. Манячыкъ да чанада ёрге-ёрге секиреди, ол да къазауатха кирирге сюеди.

Сермешиу таууш Саша бла Аняны кюн тутулгъан къайгъыдан айырды. Ала къой эсенг, аталары да кесини кабинетинде олтуруб туралмады.

Шугут Джыланны тюбюнден чаначы былай айтыб кычырды:

— Гошанса, сабийигизге сакъ болугъуз. Шугут Джылан аны сокъур этиб къояргъа боллукъду!

Аталары, фикусну артында бетджан алыб, тобну джерлегенча этеди.

— Ма сеннге! — деб Володя джауну урады. Алайына аны кьоллары рояльны базыкъ аягъындан сермеб тутдула — алай демеклик: Джылан Володяны бууду. Володя, ары-бери бююлюб, кынгыр-мынгыр болуб, джанын-къанын аямай, аякълары бла сермеб, сылыкъ джаныуарны, темир тишлеча, джити тырнакълы аякъларындан кьолларын ычхындырыргъа кюрешеди.

Саша, баууру бла барыб, рояльны тюбюне кириб, Джыланны быдырына бериб тебреди.

Оля, бармакъларын рояльны тиеклерине салыб, кычырыкъ-кычырыкъ этеди.

— Шугут Джылан мени кьолуму кьабды. Мен ауур джаралы болгъанма.

Аня, джаралыны чанагъа элтиб, сора джёнгерлерине болушлукъ этерге атылды. Оля да чанада олтуруб туралмады, джангыдан сермешууге кириб, сол кьолу бла кьазауат этеди.

— Ба-ах! — деб фикусну артындан таууш чыкъды: аталары кьагъыт чакъдырыучуну атылтхан кёре эдим. О, кьалай таб мараб урду!

— Атам Джыланни кёзюн чыгъарды. Ура-а-а! Ура-а-а! — деб кьычырды Митя.

— Джигитди бизни атачыгъыбыз! — деб чаначы джангы аскерчини махтады.

Сашаны болушлугъу бла Володя къолларын джауну тузагъындан ычхындырды, сора ала экиси да биригиб ура кириб, Шугут Джыланни аягъын юздюле.

Манячыкъ, шиндикден сыбдырылыб тюшюб, хыр-хыр этиб ёле тебреген Джыланни мындан арысында ёрге къобмазча этерге чабды.

Аналары, рояльны джанына олтуруб, аны согъуб, къазауатны къалай баргъанын музыка бла кёргюзюб тебреди.

... Ма ол, Шугут Джылан, ургъан тылпыуу отча кюйдюрюб, дунияны титиретиб, ийириб келеди. Халал джюрекли адамла анга къаршчы чыгъадыла... Бармакъла тиекледе ары-бери дженгил джюрюйдюле. Урдула! Джыланны кёзлери, алас-булас кёре келиб, къармалдыла... Къанлы джанууар, джанууарлыгъын эте, тамам къутуралгъанын къутурду, джан-джанын сермеди, алай а адамла андан да сакъ, андан да таукел болдула. Хорламлары ала-гъа джангы кюч бергенди. Урдула! Энтда урдула!.. Джылан сойланыб ынгычхайды... хырылдаб, ичин тартады... джан солуу этеди... къарышады... ёледи...

Базыкъ макъамлы тиеклеге бармакъла бирден кючлю тийиб, уллу таууш этедиле.

— Ерге къобмазлыкъ болду, ёлюб бошады... — деб кюлюб, Володя рояльны тубюнден чыгъыб келди.

Аталары, элекролампаны бауундан тутуб, энишге салындырыб, джандырды. Къонакъ юй джарыб, къууанч бет алды. Шугут Джылан джер юсюнден тас болду.

Аналарыны къоллары рояльны тиеклеринден ариу, джарыкъ тартыу чыгъарадыла. Арыгъан аскерчиле, къууанч тыбырлы болуб, ананы тегерегин алыб сюеледиле, аны бутларына кысылыб олтурадыла.

уакъ наныкъчыкъланы Аня бек уста, дженгил джыяды.

— Мен наныкъ варениеге тюшгенча болгъанма. Сен ангылаймыса, къалай ариу ийис этеди?

Саша джууаб этмеди. Гёбелеккени тутаргъа мыллык атхан эди ол. Джыйгъанларында аллай джокъ эди. Аны аллында къара точкалары бла къызыл-ала къанатла, кёзбауча, кёрюне да ташая барадыла. Саша, былай тутама деб, саблы аучукъну кёлтюрюр-кёлтюрмез, гёбелекке, хиликке этиб ызындан чабдырыргъа излегенча, тас болуб къа-лыб, сора наныкъ кёкенлени ичинден чыгъа эди. Саша, бир да тохтар акъыл алмай, гёбелеккени ызындан сюрюб, къолларын, бетин наныкъ тереклени чыгъанакъларына тырнатыб барады. Ма, энди гёбелекке аучукъгъа тюшюб тыпырдайды.

Четенин наныкъдан толтуруб, Аня Сашаны къатына келди.

— Сеники къурумуду?

Сашаны эсине ма бусагъатда Митягъа четенчик бла бир наныкъ келтирирге сёз бергени тюшдю.

— Мен дженгил огъуна джыйыб къояйым, — деди ол, уятлы болуб.

Аня къарнашына наныкъ четенчикни толтурургъа болушду.

Наныкъ кёкенлени ичинде хауа ауурду, бек къыздырады. Ургъуйла къабадыла.

— Володяны биргебизге алмагъаныбызны иги этген эдик, — деди Аня, терек бутакъчыкъ бла кесин къоруулай. — Анга ургъуйла, чибинле балгъа басынганча, къадаладыла.

— Былайда ургъуй тул-тубан болгъанын эсине

тюшюргенинде, наныкъ бла да ол кесин алдатмай кьойду, — деб кюлдю Саша.

Алайына башларында кёк кюкюреди. Къара булут кёкню джабды.

— Кел, дженгил къорайыкъ, — деб ашыкъды Саша, — ансы, джибирсе да, биягъынлай джетел этерсе.

— Джюр, андан эсе терек тюбюнде сюелейик: юйге джеталлыкъ тюлбюз, не кюрешсек да.

— Огъай, биз Ушня сууну ол джагъасына ётейик да, Карпейни юйюне кирейик. Ол джууукъдады.

Наныкъ кёкенледен чыгъыб, чабыб, тик энишге суу ызына тюшюб, тал терекге тагъылыб тургъан къайыкъгъа джетдиле.

Суу къаралыб, джыйырылыб, чайкъалады. Булут къараууз-кёк къанаты бла кюнню джабды.

Суу джагъасындан Карпейни юйюне дери, тизгин дюрюлени юсю бла секире, биченлик бла чабыб барадыла.

Карпей, сабийлени терезеден къараб кёрюб, юйню эшигин кенг ачыб сакълайды.

— Джууукъ болугъуз, багъалы къонакъла! Тамам заманында къутулдугъуз.

Карпей, учу, чабакъ тутуучу адамды. Кеси джангыз джашайды. Аны юйюнде стол бла узун шиндик барды, бир элиси къалмагъанча, къабыргъала ханс джоббула, чабакъ аула, четен аула, къабханла тагъылыб джасалгъандыла. Юй джангы бичен ийис этеди.

Бу субай санлы, ариу халили, иги иннетли къартны Ульяновлары сюедице. Илья Николаевич анга джюреги таза адамды, дейди. Карпей кёб джылланы джашагъан, кёбню кёрген эмда хапарны таб джарашдырыб айта билген кишиди.

— Тамам заманында къутулдугъуз, — деб

къайтара айтды Карпей. — Бал излей барыб, мен да чегетден бусагъатда къайытдым.

Карпей гёзенден агъач аякъны морсыман бал таракъла бла толтуруб келтирди.

Аня бла Саша, ётмек кесеклени балгъа булгъаб, башларын ёрге тутуб, алтынча джылтырагъан бал тамчыланы ауузларына агъызадыла.

Къарт Карпей, наныкъ четенлеге кёз джетдириб, иги наныкъ джыйгъансыз, деб махтады.

— Бюгюн не кюндю? — деб ол, кёзлерин хыйла сюзюлте, сорду.

— Тёртюнчю августду, — деб къарнаш да, эгеч да бирден джууаб бердиле.

— Ма туура алайды! Бюгюн Авдотьяны — наныкъчыны кюндю. Бюгюн тамам наныкъ бишиб бошагъан кюндю. Сизни джолугъуз аны ючюн болгъанды.

Эшик аллында акъсыл джангур шууулдаб, челекден къуйгъанча, джауады.

Эсин ийиб, тынгылаб:

— Кёремисиз, къалай шоргъалаб басады, — деди Карпей. Аня, терезеден башын узатыб, эшикге къарады. Таякъ джангур барады. Ушняны ары джанында уа тюзге кюн тийиб турады.

— Джууала джангур!

— Огъай, алай тюлдю! — деди Карпей. — Джууала джангурчукъ, ууакъ себелеб, джылы тылпыуу бла келеди, бу уа сууукъ джангурду. Джууала джангурчукъ бюрсюкюн джаугъан эди. Анга дагъыда бичен чиритиучю дейдиле: биченнге кёб халек салады. Бу уа кючлю урады, ол себебден кёб бармай тохтарыкъды.

Джууаланы джаныча кёрген Аня:

— Джууала джыяргъа биз къачан барлыкъбыз? — деб сорду.

— Бир-эки кюн озгъандан сора. Туура джаулу

джууаланы кёзюю боллукъду. Нарат чегетге барабыз, анда субай нарат терекле, джау чыракълача, сюеледиле; сыланыб тургъан агъач тюк аягъынгы тюрюнде, джумушакъ къуш тёшекча, кёрюнеди.

Джангур кертиси бла да кёб бармай тохтады.

— Мен сизни Ушнядан ётдюрейим, — деди къарт. — Джангурдан сора суу уллу къобуучанды, бу табсыз сагъатда къайыкъны аудуруб джиберирге боллукъду.

Саша сандалларын тешди.

— Мен джалан аякъ барлыкъма, сен а къайыкъда мени къургъакъ сандалларымы киерсе, — деди ол эгечине.

Аня унамазгъа умут этди, алай а Саша, мылы хансда джалан аякъ барыргъа сюеме, деб ийнадырды аны.

Карпей бла Саша къайыкъны сууну ёрге бардырадыла. Къыл къобузча, джарыкъ таууш этген нарат чегет тауусулуб, къалын тал кёкенле башландыла. Былайда джангур джаумагъанды, алай а къыздырады, бурнунга чайыр эм джилек ийис урады. Чегетни ары джаны тюздю, аны юсю бла Владимирка деген уллу джол барады.

Карпей джолда букъу чарс кёлтюрюлгенине эс ийиб къарады, Сашагъа сууну къыйырына тарт, деди.

Талай адам Владимирка джол бла акъырын атлаб келеди.

— Насыбсыз Владимирка, сен адам сюекле бла тешелгенсе, — деб, Карпей картузун алыб табынды. — Бу джолну Сибирге къаллай бир каторжникни сургендиле. Минг-минглени. Аланы бир кесеги къайытханды ызына... Къарачыгъыз, бир-бирине бугъоула бла къалай тагъылгъан эселе да.

Каторжанла онеки адам бола эдиле, ала, эки тизгин болуб, экеу-экеу бара эдиле. Эки тизгинни

арасында базыкъ темир чыбыкъ аз-аз чайкъала бара эди, къол бугъоуланы сынджырларын анга кючлю бегитген эдиле.

Ауур атлаб баргъан адамла кюл бетли келеккеле къымылдагъанча кёрюне эдиле; букъу джолдан айырыб, аланы кючден-бутдан танырыкъ эдинг.

Аня бла Саша, бир-бири къолундан къаты къысыб, ауузларындан сёз чыкъмай, бу къыйынлы адамла къулакъгъа ташайыб кетгинчи, ызларындан къараб турдула.

— Джанлары саулай, адамланы темир сынджырла бла бугъоулаб, къалай уллу артыкълыкъ, къаллай джануарлыкъ этедиле, — деди Аня, кезлеринден да джыламукълары агъа.

Карпей, къол аязы бла терлеген мангылайын сюртюб, картузун башына кийди.

— Мен, къызчыкъ, мындан палахны да кёргенме...

Ол, къайыкъны арт джанына олтуруб, хурджунундан агъач партабагын чыгъарды.

— Бир эртденбланы мен унуталмайма, — деб башлады къарт. — Къач кёзюуде эди. Мен ма бу Владимирка джолну уугъа бара тура эдим. Чегетге бурулургъа тебрегенлейиме, узакъда букъулагъанны эседим. Бир къауум тутмакъны алыб келедиле, дедим. Иги къарасам — огъай, тутмакъла уа тюлдюле, ууакъ затчыкъла шойдула да, деб кёлюме келди. Иги джууукъ келгинчи къараб турдум. Кёре тургъанлайыма — ийнанмайма! Сабийлени сафха салыб, уллу адамланы тутмакъгъа сюргенча, сюрюб келедиле. Башхалыгъы — джангыз бугъоулары джокъ эди... Хар бирини юсюнде — шинели, джерге сюрелмез ючюн, этеклери белибауларына сугъулубду. Джалан аякъ барадыла, хар бирини уа чурукълары барды, аланы баучукълары бла

бири-бирине тагъыб, имбашларына атхандыла. Сабийле бары да сегиз-он джылны ичиндедиле. Эм уллучукъгъа онтёрт джылдан кёб болмагъан эди; Сашачыкъ, ма сени джылынгда эди...

Карпей кеси бургъан папиросун кючлю тартды. Джел кёк тютюнчюкню уруб алыб кетди.

— Мугур кёзчюкле меннге къарагъанларында, джюрегими аурутдула. Уллу къара, харамлыкъсыз сабий кёзчюкле, джангыз биринден джыламукъ акъмай эди, а бек мыдах эдиле. Алларында ма былай бирчик бара эди... — Карпей къолун къайыкъдан аз ёргерек тутуб кёргюздю. — Анасыны тобукларында олтуруб, оюнчакъ ойнар сабийчик эди, ол а пуд ауурлугъу болгъан шинелни кёлтюрюб бара эди... Харибчик, меннге тегерек къара кёзчюклери бла къарады, — сабий къарай биледи алай адамны кёзюне. «Была не сабийледиле?» — деб сордум солдатха, кесими уа асыры къыйналгъандан тишлерим къыжылдайдыла. «Чууут балачыкъланы алыб барабыз, — деди солдат. — Патчахны буйругъу бла Сибирге сюрюб барабыз, алай а, билмейме, барыр джерлерине ненчаны джетдирлик эсек да. Сагъыш эт, джартысын джол джанында бастыргъанбыз. Къарыусуз миллет кёре эдим, туура джанынгдан этедиле». Ол сагъатда мен чууут сабийлени патчахха джумуш этерге сюрюб барадыла, деб тюзю бла ангылагъан эдим. Ала джыйырма беш джылны ичинде солдат къуллугъун толтурургъа керек бола эдиле. «Эркинлик бер, солдат, ётмегими алагъа берирге», — дедим. — «Алай джарамаз», — деб мурулдай, солдат сабийлени андан да бек къуууб тебреди. Мен эрлай эм уллучукъгъа бир кесек ётмек тутдурдум... Солдатла къараб, сабийлени бирден атлатыб, тизгинлерин буздурмай, устав айтханча, бардырадыла. Мизамны сакълай, ёлгенлени списокдан чыгъарадыла, ёлмей сау къалгъан эки-юч джанны

да элтирик джерлерине дери сюрлюкдюле. Ма алайды да ол, патчах джорукъ! — деб ачыуланыб, Карпей айтырын айтыб бошады.

— Не зат ючюн этедиле алагъа алай? — деб, эринлери да агъарыб, мыдах болуб сорду Саша.

— Патчахны буйругъуду ол. Патчахны джоругъуду.

Кёзлеринден джыламукъларын сюрте, шыбырдаб:

— Итликди ол, — деди Аня.

Саша бла Аня Карпейден, сау къал, деб айырылдыла. Аууздан сёз чыкъгъан болмай барадыла, джюреклерери къыйналыб, аманнга джетгендиле. Саша, тохтаб, Владимирка джолгъа къарады.

— Сен тюз айтдынг! Итликди ол... Бетсизликди... Кёрюб болмайма патчахны.

Юйге джетдиле. Бешджыллыкъ Митя, эгечи бла кърнашын крыльцодан огъуна кърюб, алларына чартлаб чыкъды. Наныкъ четенчикни сермеб алыб, асыры къууаннгандан, ёрге-ёрге секирди.

Саша, кърнашчыгъын кърюнуна алыб, хар ким да суйген, эркетген сабийни джим-джим джылтырагъан, къууанч бла насыбдан толгъан, харамлыкъны не болгъанын билмеген, халал кърлерине кърарады. Кесине къраты кърсыб, джерге акърырын тюшюрдю.

Ингир ашхам бола, Саша, Аня, Володя крыльцода олтуруб, арлакъда кърюннген элни мутхуз от джарыкъларына кърараб турадыла. Аны ары джаны бла Владимирка джол барады. Саша Володягъа ол джолда не къргенлерини, Карпейден не эшитгенлерини юсюнден хапар айтды.

Аня, бетин Сашагъа буруб, кърчлю кърлтюртюрб, азбар окъруду:

Суймеклик бла керти тюрлюк ючюн
Урады, мен билеме, джюрегинг сени,
Ийнанама, олсагъат хазыр боллукъду
Халал иннет бла чакърыуума мени.

Саша, Аня бла Володяны имбашларындан кърчакъллаб, кесине кърысды, сора алагъа кърюу-кърюу кърарай, джюреги кърлтюрюлюб, джужуаб берди:

Кърлюбюз-муратыбыз бла сен бла мен кърнашбыз,
Биз экибиз да терслик кърур, деб ийнанабыз.

Он джыл болгъан Володя, атасы хама да джырлаучу, Рылеевни бу назмуларын иги биле эди. Саша аланы адамны мыйысына джетдириб айта эди. Не джаны бла да Володя кърнашына ушаргъа къреше эди. Ол, суйген кърлери бла Сашагъа

къараб, аны бла эмда эгечи бла бирге, уллу кычырыб, къарыуун аямай джырлайды:

Елюб къорагъынчы бу дунияны башындан, биз
Къралыбызны азабчыларына дерт тутарбыз!

Ючюсю да ёрге туруб, Владимирка джол таба
къараб, къарангыда кычыралгъанларын кычырадыла:

Елюб къорагъынчы бу дунияны башындан, биз
Къралыбызны азабчыларына дерт тутарбыз!

Аналары комнатадан чыгъыб:

— Тсс... акъырын. Не болду сизге? Алай уллу
кычырмагъыз. Ол джырны джырларгъа эркинлик
джокъду, — деди.

— Аны атам хаман да джырлайды, — деб Саша
джууаб берди.

— Алай эсе, ол тюз джырды, — деб Володя сёз
къошду.

— Биз ол джырны хар ким да, Владимиркада
сюрюлюб баргъанла да эшитселе сюебиз...

Мария Александровна, сабийлени бетлери тюр-
лениб, кёзлери джаннганына сагъайыб къарады.
Артыкълыкъны была къалай кёрюб болмайдыла!

— Тюзлюкге, Ата Джуртунгу халал сюерге ча-
къыргъаны ючюн, бу джырны джырларгъа эркин-
лик бермейдиле, — деди аналары. — Атагъызны
тетрадчыгъында Некрасовну назмулары джазылыб
турадыла, ала да тюзлюкню юсюнден айтадыла, ол
себебден алагъа да джокъду эркинлик, ол себебден
аланы да башха адамланы къатында окъургъа бол-
майды.

— Атама ол заран болургъа боллукъду, — деди
Аня, ангылагъанын билдире.

— Да. Халкъ училищелени директору кесини сабийлерин ма быллай затха юретеди, дерикдиле.

— Сора атам терсми этеди? — деб Володя тюзюн ангыларгъа изледи.

— Огъай, ол тюз этеди, сиз кертисича ангыларгъа керексиз, — деб джууаб берди Мария Александровна. — Бусагъатда уа сиз ол назмуланы кесигизни джюрегигизде тутугъуз.

таларыны кабинетинде сахтияндан этилген уллу, сыйлы шиндик барды. Ол хар заман² да сууукълай турады, табсыз затды. Ол огъай эсенг, исси кюнде да анга олтурургъа сюерик тюлсе. Ол сеbebден, азабынгы чегерик болсанг, олтураса анга. Аз да кымылда — олсагъатдан шиндик, сени этген терслигинге ачыуланганча, кыжылдаб тебрейди.

Митя, шиндикде олтуруб, къонгураулу сагъатны чаркъ-чуркъ деб баргъанына тынгылайды. Терслиги ючюн адам къаллай бир минутну олтурлугъун билир ючюн, алгъын Митяны анасы сагъатны музыкасын къуруучан эди, сора «Тюзде къайын терекчик сюеле эди» деген макъам башланса, шиндикден секириб тюшеб, ойнаргъа кетерге бола эди. Бююн а ол музыканы къурмай къойгъанды. Митягъа, шиндикде отуз минутну олтур да, этген терслигинге да сагъыш эт, арифметикадан дерслеринги да тындыр, деб буйрукъ бергенди.

Митя уа сагъыш этерге суймейди.

Митя хант ашагъан юйге барыргъа бек сюеди, анда къарнашлары бла эгечлери бусагъатда ёлкагъа оюнчакъла этиб кюрешедиле. Митя да къозланы алтын суу ичирилген джылтырауукъ къагъытчыкъла бла чырмай билликди; алай этер орнуна, къара шиндикде олтуруб турады, ол огъай эсенг, къонгураулу сагъат да аны шиндикден къачан тюшерин билдиррге излемейди.

Бююн арифметиканы дерсинде устаз къаты къагъытдан этилген сагъатны къанджал стрелкаларын буруб, заман неди, деб соргъанды. Митягъа да соргъанды. Ол, тюз джууаб этелмей, «эки» алыб къойгъанды. Тюз джууаб эталмагъаны уа Ариу-

чукъ къозлагъаны ючюндю. Саулай ингирни кухня-да бузоучукъну къатында олтуруб тургъанды.

Бузоучукъ адамны къудюрюрча бир затды: тууар-туумаз, аякъ юсюне турургъа къуреше эди, аякъчыкълары уа, анга тынгыламай, ары-бери джайралыб кете эдиле. Митя къол аязы бла бузоучукъну башындан джылы сютю бла тургъан аякъгъа басыб, бармагъын да аны аузуна тыгъыб къурешгенди. Бузоучукъ бармакъдан сют эмиб тебрей эди, тили уа аны хыртдыды, дыгъы этдиреди. Бурну къызгъылдымды, бурун тешиклерини арасында къаралдым тегерек тамгъала бардыла; кезлери уллуладыла, кеслери да эригиб, мышау болуб тургъанча кёрюнедиле. Эшта, кесини анасыны къатындан кетсе, анга аман бола болур.

Ариучукъ да, бек таралыб, бауда ёкюре эди, кесини гитчечигин кесине чакъыра эди.

Мария Александровна: сабийле бузоучукъгъа кёзюу-кёзюу къарарыкъдыла, аны тегерегин алыб, олтуруб турургъа керек тюлдю, деген эди. Дуниягъа ол ма бусагъатда джаратылгъанды, аны иги адамыча джукъларгъа къояргъа керекди.

Барысы да дерслерин этерге кетдиле, Митя уа, джашыртын кухнягъа кириб, сора хаман бузоучукъгъа сют ичириб къурешгенди. Бусагъатда да Митя, аны аякъ юсюнде къалай тургъанын кёрюу ючюн, мардасыз термиледи. Алай а, не келсин, ол, шиндикде олтуруб, арифметикадан дерсин къайтарыб окъургъа керек болады. Митя уа дерслерин этерге суймейди.

Анасы анга: шиндикде сагъат джарымны олтурургъа керексе, беш сагъат болургъа төртден бири къалса, ол заманда тюшерге боллукъса, дегенди. Бу, төртден бири къалыб беш сагъат дегени къачан боллукъду экен?

Митя сагъышлы болуб олтурады.

Циферблатны тегереги бла точкачыкъла бла сызчыкъла бардыла. Митя эки точканы арасы — бир минут, сызчыкъланы арасы уа — беш минут болгъанын биледи. Уллу стрелка, тохтаб туруб, марлаб бир точкадан бир точкагъа чынгайды, гитче базыкъ стрелка уа орнундан тебмейди, анга чыртда джюрюмейди, деб къоярыкъса. Сагъат джарым — ол отуз минутду. Арабин, минутланы кёргюзген уллу стрелка, тёртден бири къалыб беш болса, къалайда боллукъду?

Эшик джырылдады, сора кабинетге, башында уллу къанатлы бёркю бла, бёркге да тауукъ тюк чанчылыб, адамны кюлдюрюрча, кишдик бетчик къарады.

— Мяу!

— Володя, сен болгъанынги билдим мен. Шо, былай кел да, тёртден бири къалыб беш болса, уллу стрелка къалайда боллугъун бир кёргюз.

— Мяу, иги джашчыкъ, мен сеннге аны кёргюзсем, арифметикадан дерслеринги чырт да билалыкъ тюлсе. Кесинг ангыларгъа кюреш. Мяу! Мяу! — деб чурукълу Кишдик тас болуб къалды.

Митя ахсынды. Энди кечикмей, аны Къоянчыкъча кёргюзлюк бёркюн этиб бошарламы? Сагъатха къарайды ол. Митя, кесин асыры бек къатдырыб кюрешгенден, терлегенди, таб шиндик да исси болгъанча кёрюнеди. Башына бош болур ючюн, минут стрелка къалайгъа джетерге керек болгъанын ишексиз билирге суюб, талай кере къайтарыб, тергейди.

Къабыргъаны ары джанында — хант ашагъан юйлеринде — харх этиб кюледиле. Манячыкъ барындан да айырылыб уллу кюледиле. Бузоучукъ да кухняда ынгырдайды. «Бир ишексиз, сют ичирирге унутуб къойгъан болурла. Стрелкала уа орунларында бузлаб къалгъандыла. Сагъат чырт да тох-

таб кьалгъан болур, бузоучукъ да ачдан ёлжурге боллукъду, оюнчакъланы барысын да олсуз, Митясыз, этиб кьоярыкъдыла. Анамы чакъырырмы эдим? Анга сагъат тохтаб кьалгъанды, десем кьалай болур экен?»

Митя кёзлеринден джыламукуларын сюртеди; ала стрелканы кёржурге кьоймайдыла. Митя энтда санады. Энтда джети минут олтурургъа керекди. Тюббе-тюзю алайды. Тергеб, тюжун билгенди.

Бузоучукъ биягъынлай ынгырдады. Ол энтда джети минутну... огъай, кьуру беш минутну ач болуб туралырмы?

Джангыз бир джерде да заман, бу шиндикдеча, акъырын бармайды. Кюнню-кюн узуну кьалай тауусулуб кьалгъанын эслемей кьаласа, бу шиндикде уа хар минут созулуб, бошалыргъа унамай кьалады.

Алай болса да энди узун стрелканы точкадан сызчыкъгъа кьуру бир кере чынгары кьалгъанды. Сора ол заманда тёртден бири кьалыб беш боллукъду. Не келсин, стрелка бузлагъанды, секирив акъылы да джокъду. Митя башын бир джанына бурду — ол джити кьараб, кёзбау этиб, стрелканы тохтатыб, орнундан тебмезча этиб кьойгъан эсе уа?

Кабинетни эшигинден анасыны:

— Митя, заман ненчады? — деген тауушу келди.

Стрелка, илгениб кьалтырагъанча этиб, чынгаб, узун сызчыкъгъа тюшюб, «9»-ну кёржюзюб тохтады.

— Тёртден бири кьалыб беш болду, аначыгъым. Сагъат джарым толду.

— Тюб-тюз айтаса, — деди анасы. — Арифметикадан дерсинги юсюнден сагъыш этдингми?

— Огъай, джетишмей кьалдым, — деб Митя,

уятлы болуб, джууаб берди. — Мен орнумдан кѳачан турлугѳума сагѳыш этиб тургѳанма.

— Бусагѳатда уа заман ненчады?

Кѳезю сагѳатха джетер-джетмез, бек таукел болуб, Митя:

— Беш болургѳа онюч минут кѳалгѳанды, — деди.

— Ма, энди айырмагѳа билесе, — деб махтады анасы. — Чаб да, бузоучукѳгѳа да сют ичир, — ол, джарлычыкѳ, ач болгѳанды, — андан сора кѳозланы джылтырауукѳ кѳагѳытчыкѳлагѳа чырмарса.

Митя шиндикден чартлаб тюшдю.

насы диванда олтурады. Манячыкъ да аны аллында сюеледи. Къызчыкъ, халы сайламны къолчукъларына кийдириб, кериб турады. Анасы, халыдан къыппа этиб, эки ингичге джылтырауукъ ийнени алыб, къызчыкъны чындай этерге юретеди.

Ананы къоллары адам билир-билмез къымылдагъанлары сайын, сол къолунда ийнеден онг къолундагъына чыкла, кёк мынчыкълача, суууруладыла.

Манячыкъ барысын да ангылагъанды. Энди ол Митягъа боюнлукъ этерикди, сора къарнашы мындан ары тамакъ ауруудан аурурукъ тюлдю.

Къызчыкъ, анасыны къолундан чындай ийнелени алыб, бармакъларыны арасында къаты къысыб кюрешеди, алай а ийнени бурну бла чыкны суууруб алгъан тынч иш тюлдю.

— Ийнелени бурунчукълары ыргъакъча къынгыр болсала, къалай тынч боллукъ эди, — дейди Манячыкъ.

Быллай сыйдам ийнеле бла иш эте биллик къуру анамы къолларыдыла — ала не затны да эте биледиле, дейди Манячыкъ кеси кесине. Чындай этгенин тохтатмагъанлай, анам учебникге кёз джетдириб, задачны къалай этерге керек болгъанын юретир. Оля рояльны къалай сокъгъанына тынгылаб, аны халатын тутар. Володягъа гимназияда чот къалайды, деб сора тургъанлайына да, чыкланы санагъанын тохтатмаз.

Ананы къоллары бек уста къымылдайдыла, башла бармакъ хаман ийнени къакъгъанлай барады. Ол, Маняшны анасы, хар затны къалай тынч, кесин къыйнамай таб этиб къояды. Манячыкъ а,

джыламукълары келгинчи эсней, чындай ийнелени бир-бирине тюрте турады. Адам сукъланырча, Володя бла Оля неге кюледиле, деб башын бир джанына бургъанлайына — чалышдыргъаны къолундан тюшдю да кетди. Мурка, дивандан секириб тюшюб, аякчыгъы бла аны ойнаб тартханлай, чыкла ийнеден, суу тамчыла къуюлгъанча, седиреб кетиб, полда гыланч-мыланч айланыб, халы болуб созулдула.

Манячыкъ ауур ахсынды.

— Аначыгъым, мени чындай этерим келмейди, — деб, ол ийнелени бир джанына салды. — Андан эсе, мен тигерге юренейим.

— Чындай этерге да, тигерге да юренирге керексе сен, — деб джууаб берди анасы. — Хар затны да эте билирге керекди.

— Нек сора? — деб харамлыкъсыз сорду Манячыкъ.

Эгешчиги джанлы бола, Оля да сёз кёшду:

— Аначыгъым, адам къайсы болса да бир ишни сыймей эсе, сора анга ол ишни нек этдирирге керекди?

Аналары, башын булгъаб, былай айтды:

— Кеси кесин тутар ючюн, адам не затны да эте билирге керекди. Ол заманда ол къалгъанланы кёлуна къараб турлукъ тюлдю, кишиден тилемегенлей, кеси эте билликди. Джашагъан джашауунгда уа джюрегинг тутхан ишни сайларгъа керексе.

— Ол себебденми юретесе сен Митяны да машинкада тиге билирге? — деб сорду Оля.

— Хо, ол кеси кесин тута билирге юренеди.

Кюнорта шхуурдан сора анасы Манячыкъны биягъынлай кёлуна иш берди.

— Бу сейирлик кышпада. Саулай да чалышдырыб бошасанг, халыны ушчугъунда нохта бау табыб аллыкъса.

— Къыппаны ма бусагъатда чачыб, анда не бар эсе да къараргъа боллукъ тюлмюдю?

— Огъай, нохта бауну алыр ючюн, ишлерге керексе.

Манячыкъ къадалыб кюрешеди. Энди алай бек къыйналмагъанлай, чыкланы, анасыча, бир ийнеден бир ийнеге тынч ётдюреди, алай а алкъын андан эсе акъырын ишлейди.

Ингир алагъа Манячыкъны джумушакъ, кёк бетли боюнлукъ эте тургъаны, ким да танырча, белгили болду.

Кюн-кюнден къыппа тауусулуб, боюнлукъ да ёсюб, узун болуб барады. Боюнлугъу къысха заманы ичинде битер ючюн, гимназиядан къайтханы сайын Митя, Манячыкъны ашыкъдырыб, дерслерин этдирирге кюрешеди.

Учаргъа Свиягада бузну хазырлагъандыла, аналары уа джылы боюнлукъсуз ары джибермейди. Манячыкъ да ма ол сылтау бла джюрюмейди бузгъа. Сабийле бузда экеу-экеу болуб учадыла. Володя бла Оля — бирге, Митя бла Маняшачыкъ да — бирге.

Бюгюн Манячыкъ боюнлукъну этиб бошайды. Къыппа адамыча азайгъанды, энди ол алгъынча тегерек тюлдю, зугул болгъанды. Арабин, аны ушчугъунда не зат барды экен?

Манячыкъны къолларында ийнеле, кеслери алларына джюрюгенча, чалыщдырадыла халыны. Энди ол, Муркагъа да кёз джетдире, четенчикде тегерей тургъан къыппаны марлаб баргъан кишдикни да аягъы бла къыстай, бардырады ишин. Митя да, диванда олтуруб, эгечин ашыкъдырады.

— Бир кесекчик тёз, азчыкъ къалгъанды, — дейди Манячыкъ анга. Ма эм арт тизгин да битди. Боюнлукъ толусу бла хазырды. Халы тартылды.

Манячыкъ халыны ёрге тартханында — аны

ушчугъунда гитче шоколад къангачыкъ тагъылыб чыкъды.

Нохта бау!

Аначыгъы халыны аны, Манячыкъны, болушлугъу бла чырмагъан эди, сора ол шоколадчыкъны къышпагъа къачан сугъалгъанды?

— Аначыгъым, кёзбаучуса сен! — деб бек къууанады Маняша.

— Мен ангылагъаннга кёре уа, кёзбаучу деб къуру халыдан бек ариу, бек джылы боюнлукъ этгеннге айтадыла.

Митя да боюнлукъну бек джаратханды, олсатдан огъуна аны бойнуна чырмагъанды.

Оля бла Володя, хап-хазыр болуб, эшик юсюнде сакълайдыла.

Шоколадчыкъ тёрт юлюшчюкден къуралгъанды. Маняша, аны сындырыб, бир юлюшчюкню Олягъа узатды, экинчини — Володягъа, ючюнчюню — Митягъа, тёртюнчю юлюшчюкню анасы бла кесине эки этди.

Бусагъатдан тёртюсю да бузда учаргъа мыллык атыб кетерикдиле.

Халыны ушчугъунда къаллай бир къууанч бар эди!

Сентябрь айны ариу кюнлеринде гимназиядан джарыкъ кёллю болуб къайтаса юйге: алапат садла, тюрлю-тюрлю бояула бла боялгъанча, джылтырайдыла, хауа бишиб келген алмаланы эмда астраны¹ ачыракъ ийисинден толгъанды. Юйде сакълайдыла: къарнашларынг, эгечлеринг, къууанч оюнла, тамам иги джерине окъуб джетдирген китабынг, арбазда эркин атламларынг. Ингирде уа атам губерниядан къайтырыкъды, анга дневнигими махтаныб кёргюзюрге боллукъма — анда къуру «бешледен» башха зат джокъду, деб Володя кеси кесине сёлешеди.

Джолда келе келиб, Володя къызла окъугъан гимназиягъа бурулду, алайда Оля чабыб чыкъгъынчы сакълады.

— Къалайды? — деб соруучусуча сорду.

Оля къууаныб, башын ары-бери бурду, аны семиз чабакъгъа ушаш къаты эшмеси хауада тегерек айланды.

— Историядан «онеки», физикадан «онеки», — деб джырлаб, ингичге ауазчыкъ бла джууаб этди.

— Мени да латиндан — «бешим», — деди Володя да.

Джашла окъугъан гимназияда «беш» эм уллу багъады, къызла окъугъан гимназияда уа — «онекиди».

Къарнаш бла эгеч, бир-бири къолундан тутуб, чурукълары бла къанга тешелген тротуарны² дынгырдата, Покровская орамны энишге айландыла.

¹ астра — гокка хансны бир тюрлюсю, садда ёседи.

² тротуар — орамны эки джанында ёрге кёлтюрлюлюб этилген джаяу джолчукъла.

— Билемисе сен, физика ючюн мени джюрегим къалай ура эди? — деб тик уруб тохтады Оля. — Башымда бир зат болмагъанча болуб, олтуруб турама партада, сора устаз доскагъа чакъыргъанында, болгъан эсеме тюшдю да къалды. Ах, бет джоймагъаныма къалай къууанама!

— Сен тюнене физикангы ай джарыкъда да къайтарыб окъуб кюреше эдинг да, — деб кюлдю Володя. — Мен балконнга чыкыгъан эдим да, бармагъынг бла миялада формулаланы чыгъарыб кюрешгенинги эслеген эдим.

Володя эгечини тэзюмлююгюне эм къаджыкъмай кюрешгенине туура кёлю бла къууаныб сукълана эди. Ма тамам къадалыб иш эте билген!

— Калитканы къатында бизни ким эсе да сакълайды, — деди Оля. Володя сол кёзюн джумаракъ этиб къарады.

— Да, джашчыкъды, къайсыды экен?

Танымай, джууукъ келдиле. Бурууну къатында Володя тенгли, джылы онекиге джетген болур эди, алай бир джашчыкъ сюелиб тура эди. Аны узакъдан келгени белгили эди: аягъында чабырлары джылтырыб бошагъандыла, узун къабдалы букъудан толгъанды, сыртында да машок барды.

— Сен бизгеми келгенсе? — деб сорду Володя.

— Мен эм тамада устазгъа -- Ульяновгъа келгенме. Адамла ол былайда джашайды, дегендиле.

— Былайдады, былайдады, — деб ышарыб сёлешди Володя. — Ол бизни атабызды. Сора сен юйге кирмей нек тураса?

— Къоркъама. Мени атам Симбирскеде хар юйде къайыр ит барды, деген эди.

— Бизде чырт да ит джокъду. Кел, кел, — деб Володя калитканы эшигин кенг ачды. Оля чартлаб алгъа чыгъыб, чабыб кетди. — Алай а сен атамы сакъларгъа керек боллукъса, ол ингирде келликди.

Ол сеннге неге керек болгъанды? — деб, Володя джашчыкъны муратын билирге изледи.

— Мен школгъа кирирге сюеме. Окъургъа керекме.

— Сени атынг неди?

— Иванды атым.

— Мени атым Володяды, эгечими аты Оляды. Таныш болайыкъ.

— Сени атанг огъурсузмуду? — деб сорду Ваня, сора бир кесек артына тартаракъ болду.

— Кесинг кёрюрге.

Анасы да, Оля да беседкада стол хазырлайдыла, Володя бла Ваня да джууунургъа сарайгъа киреди-ле. Джыккыр бла кюнде туруб джылынган сууну ташыйдыла. Володя башына сапын ышыгъанына, аны бармакъларыны тюрюнде, къаргъа ушаш, кёмюк бёркге Ваня сейирсиниб къарайды.

Ваня да аллай бёрк этерге сюеди. Ол ёмюрде да сапын кёрмегенди, аны алаамат ышанларын, неге джарагъанын билмейди. Володя ауузун кёбдюрюб юрге — Ваня да юреди. Володя челек бла сууну юсюне къантарса — Ваня да къантарады. Сора джууунуб бошаб, кирсиз болуб, Володяны гетен кёнчеги бла кёлегин кийиб, Ваня кесини ушагъыу-лу болгъанына къууанды.

Кюнорта ушхуурда Володяны анасы Ваняны иги сыйлар джанындан кюрешеди. Джаякълары да кючлю ишлей, Ваня эртдеден бери, таб джаз замандан бери, окъургъа мурат этиб тебрегенинден хапар айтады. Атасы уа школгъа иймегенди — бурлакгъа окъургъа неге керекди, деб къойгъанды. Бурлак джарлыды, анга джукъ билирге керек тюлдю; кёб билсе уа — джашауун кёрюб боллукъ тюлдю. Ваняны атасы бурлакды, аккасы да бурлак болгъанды, Ваня уа устаз болургъа сюеди. Адамла айтханнга кёре, школ ишин къачда, чапракъла сар-

гъалгъан заманда, башлайды. Ваня, ол заманны сакълаб, терезе тубюнде къайын терекни чапракъчыкълары алтынча саргъалгъынчы къараб тургъанды. Юйден кече бла джашыртын кетгенди. Школ излей атланганды. Кёб элдеде болгъанды — бир джерде да школ джокъ эди. Адамла Симбирскеге тамада устазгъа — Ульяновгъа барыргъа керекесе, ол болушурукъду, деб юретгендиле...

Володя, тамам эси кетиб, аллына ышырылыб, къынгыр болуб, къашларын да туюб тынгылайды, «гм... гм... да... да», — деб алай-алай этеди.

Ашаб бошагъандан сора, Володя бла Оля Ваняны кеслерине — башына чыгъардыла, анга суратлары болгъан китабланы кёргюздюле.

Ваня, китабны къолуна алыб, анга къарай:

— Ма библия¹ десенг! — деб кычырды.

— Библиямы дейсе? — деб Володя сейирсинди. — Бу «Дядя² Томну юйчюгю» деген, дунияда эм иги китабды.

— Огъай, библияды, — деб Ваня кесин хорлатмазгъа кюрешеди. — Мен кесим клисада аллай бирни кёргенме, таб мындан да ариууракъ эди.

Володя бла Оля бир-бирине къарадыла. Ёмюрде да джашчыкъ китабны не болгъанын билмегенин ангыладыла.

Володя туура джюреги бла кыйналды. Ол Ваня тенглиди, бек кёб китаб окъугъанды, бурлакны джашына уа дунияны ол алаамат эшиги джабылыбды.

Ваня китабны къолунда ары-бери буруб къарайды, къагъытларын аудуреды, сокъур адамча, джазылгъан тизгинлеге бармакълары бла тийиб кёреди, сурат кёрсе, кёзчюклери джанадыла.

¹ библия — чууут эмда христиан динлени китаблары.

² дядя — ата, ана къарнаш, джылы келген эркиши.

— Сюе эсенг, окъуюмму? — деб сорду Оля.

— Окъу. Аны къалай эте биле эсенг да, бир кёр-
гюзтчю сен.

Ваня тынгылайды. Оляны бармагъы къалай баргъанына къараб турады. Бармакъ тизгинле-
ни — баразачыкъланы барады, баразачыкъла ба-
рысы да бирчадыла, китабны хар бети да ариу сю-
рюлген сабаннга ушайды. Бу къызчыкъ бу бараза-
чыкълада аллай аламат хапарланы къалай кёреди,
Ваня уа, кёзлерин не къадар джандырыб кюреше
эсе да, бир зат да кёралмайды.

Володя аланы къатларында олтурады, не этиб
да латиндан окъугъаны башына кирмейди. Ол кеси
кесине къалай эсе да разы болмагъанча, Ваняны
аллында терслиги болгъанча болады. Илья Нико-
лаевич сабийлерине эллени мардасыз уллу ачлыкъ-
джалангачлыкъ басханыны эмда аланы эркин-
ликлери болмагъаныны юсюнден хаман айтыучан
эди. Энди аны Володя кеси къулагъы бла бу джаш-
чыкъдан эшитди. Ваняны не бла къууандырыр эди
экен? Анга суйген китабымы берсам, къалай болур
эди? Алай а Ваня окъуй билмейди. Не уа эм багъа-
лы затымы — джыйыб тургъан пероларымы берсем
а? Айхай, ол джаза билмейди. Сашадан тилеб алыб,
Ванягъа календарь берсем а?.. Огъай, не эсе да
башха зат, башха зат этерге керекди...

Илья Николаевич ингир ала келди. Ол эки джа-
нгы эл школ ачылгъанда болуб, бек къууаныб къай-
ытханды. Къууанчыны юсюнден Мария Александр-
овнагъа, сабийлерине эрлай айтмаса, джюреги
тёзмейди.

— Атачыгъым!.. — деб Володя сёз башлар му-
ратлы болду. Алай а хапарны Илья Николаевич
аналарындан билиб бошагъан эди.

— Биз джашчыкъ бла сёлеширбиз, сен а кеси-
нги комнатанга бар.

Володя да, Оля да ол юйге чыгъыб, кюбюрге ол-туруб, аталары не оноу этерин бек ашыгъыб сакъ-лайдыла.

Ваня кабинетден къууанч аллы болуб чыкъды. Ол джукъ айтмайды, кюлюб турады. Аны кёзлери, эринлери, ол огъай эсенг, чюйюрюлген бурнуну учу кюледиле.

Володя, атасына чабыб келиб:

— Атачыгъым, Ваняны школгъа салгъанынгы къалай иги этдинг! Аны къалай къууаннганын бир кёрге эдинг!

— Огъай, — деди Илья Николаевич, — ол кечикгенди, сабийле дерслери бла узакъ алгъа кетгендиле.

— Да ол кесини терслиги бла кечикмегенди. Анга тереклени чапракълары саргъалсала, школа алай ишлеб башларыкъдыла, дегендиле. Алай бла, сакълаб тургъанды ол, андан сора да школ излеб айланнганды. Симбирскеге дери ол эки кече бла эки кюнню келиб тургъанды. Энди аны алай бошуна-гъа ызына къайтарыб джиберирге къалай боллукъ-ду? — Володяны кёзюне Ваняны къууана тургъан бети кёрюндю. — Атачыгъым, сора сен аны окъу-рун суймеймисе?

— Бир сохта ючюн саулай классны артха къалдырыргъа джарамазлыгъын сен кесинг ангылайса да? — деб Илья Николаевич джашына сынаб къарады.

Алайына Володяны бетине исси къан ургъанча болуб, джаякълары къызардыла, кёзлери джандыла. Атасына джууукъ къысылыб, ол былай айтды:

— Атачыгъым, джетерикди ол! Биз анга болушурбуз — мен да, Оля да. Сеннге сёз береме!

Илья Николаевични мангылайында джыйрыгъы тюзелди, къалын къашлары ёрге къымылдадыла, эринлери ышардыла.

— Мен да сени алай айтырыңгы сакълаб тура эдим. Мен Ваняны школгъа алыгъыз, деб тилерикме.

Володя атасын сермеб алыб къучакълады, сора башына атылыб кетди...

* * *

Садны башында, оракъгъа ушаш, ай кёрюнеди; джулдузма дегенни артларында къалдыра, булутла кёкде джюзюб барадыла. Садда мазаллы эчкагъач терекле, базыкъ, къынгыр бутакълары бла, кёкню тюбюнден дагъан болуб тургъанча кёрюнедиле.

Володя балконда сюелиб, аны буруууна къоллары бла къадалыб, Къой Джолгъа къараб турады.

Оля да балконнга чыкъды:

— Мен атама дневнигими кёрюздюм. Физикадан «онеки» салыннганын кёрюб. «Бу сеннге эм уллу багъа тюлдю», — деди ол. — Володя, сора эм уллу багъа къаллай болургъа керекди? — Оля къарнашына къарады.

Володя джууаб бермеди.

— Неге сагъыш этесе сен?

— Ванягъа... Эшитемисе? — Володя къолу бла эниште кёрюздю.

Эшик аллы бла, ай джарытыб тургъан джолчукъда аталары, аналары эмда тамадалары — Аня бла Саша бара тура эдиле. Илья Николаевич таза джюреги бла кюле эди, аналарыны ауазы уа гитче къонгураучукъну тауушуча чыгъа эди.

— Эшитемисе сен? — деди дагъыда Володя. — Атам Ваняны юсюнден хапар айтады, джангы школну ачса къалай къууана эсе, алай къууанады. Шо, алай къууана бир билир эди...

Володя Оляны къолун сермеб тутду:

— Мен билдим, билдим «эм уллу багъа» деб неге айтылгъанын! — Оля къарнашына, аны кюнча джарыгъан бетине къарады. — Экибизге да эм уллу багъа — Ваняны биринчи «беши» боллукъду. Тюзмю айтама? — Володя, балконну бурууундан секириб тюшюб, терезеден къарады. Ваня джукълай эди, Володяны айырма окъугъаны кюн саугъагъа алгъан — «Дядя Томну юйчюгю» деген китабын эки къолу бла къаты тутуб, кесине къысхан эди.

юзледе дженгил тубанчыкъ бурулуб джюрюйдю. Волганы башында, тубан джабханы себебли, кюн мутхуз кёрюнюб чыгъады. Баргъан суу джукълаб турады, дериксе. Къыбыладан ургъан аязчыкъ аны бетин хыртды-мыртды этиб чайпаландырады. Акъырын, шыкъыртсыз сууну энишге, артында сыланган ыз къоя, узун плот¹ джюзюб келеди. Плотну шынкъартындан чыкъгъан кёксюл тютюнчюк акъсылдым тубаннга къошулады.

Суу джагъада, агъач джюгю бла, заман кюйдюрюб къаралтхан баржа² турады. Баржадан джукъу керекли болуб, жарыялмай тургъан бурлакла тюшедиле. Кемеден тюшерге этилген къанга кёпюрчюк, аланы акъырын, ауур атламларындан кюч джетиб, къыжылдаб таууш этеди, энишге бюгюледи. Бир-бирине аман айта, хыны эте, бурлакла, имбашларына аркъа джиблени кийиб, ишге боюн саладыла.

Шыкъыртсызды... Мазаллы сууну башында, бу тегерекде чибин учса эшитилірчады.

Джукъуну унутуб, тохтаусуз айланганла — джангыз къарылгъачладыла. Аланы уялары тытырлы къаягъа джабышыб турадыла. Къарылгъачла, джити къанатчыкълары бла, гитче къара шыбыла таякъчыкълача, шуу деб, ары-бери ётедиле. Джукъдан тоя билмеген, кенг ачылгъан гитче ауузчукъла уяладан ёрге-ёрге къарайдыла. Къа-

¹ плот — тизгин болуб, бир-бирине байланган брусла (сууда барыр ючюн неда миниб суудан ётер ючюн этиледи).

² баржа — кесин тартдырыб джюрюген джюк кеме.

натлары бла тубанны джыра, иш бла согъулуб къалгъан къарылгъачла арымай-талмай тохтаусуз джюрюйдюле.

Агъач къалакъ джибиген кийимлеге шоп деб тийди, сора аны тауушу, сууну башын зангырдата, узакъ кетди. Джаныугъа тутулгъан чалкъы, зынгырдай келиб, кёк чартлагъанча, кюнде джылтырады. Чалкъычыла, суу уллу келсе — сугъарыла туруучу, учу-къыйыры болмагъан уллу биченликни джарашыб тартадыла, шатик хансны чалкъызыб деб кесиб аудурады.

— Бир-р-эки — тарт! Бир-р-эки! Бир-р-эки! — деб бурлакла, алларына бюклениб, сол имбашларын алгъа тутуб, суугъа терен чөгюб тургъан баржаны орнундан тебдирелмей, кючениб тартадыла.

— Бир-р-эки — тарт! Бир-р-эки! Бир-р-эки! — Бу сёзле сууну башы бла, ауур ынгычхагъан тауушча, келедиле.

Кюн ёрге чыгъа барады, джукъа чырпа тубанчыкъла, чокъуракъ мынчакъланы бюркгенча, чыкъ тамчыланы хансха себелей, эриб, тас болуб барадыла.

Бутакълы дюккючню къатында элчи киши, гетен кёнчегини бучхакъларын тобукъларындан ёрге этиб, чабакъ тутаргъа салгъан четен ауун суудан чыгъарыргъа кюрешеди. Онекиджыллыкъ джашчыкъ, кымыжа болуб, бойнунда да базыкъ халы бла тагъылгъан багъыр крести бла, анга болушады.

Гриша, суугъа кёкюрегине дери ташайыб, тегерек эшилген четенни тюбюнден ёрге тебереди. Ма энди четенни къайыкъгъа салдыла. Гришаны ата-сы, таукел узалыб, къолу бла чабакъланы сагъакъларындан тутуб, къайыкъны тюбюне атады. Джашчыкъ, къолу бла чабакъланы ары-бери къатышды-

ра келиб, сомну¹ эркелетиб, семиз къабыргъасындан шоп-шоп деб урады; сора, тюз ёрге туруб, къолу бла кюнден кёзлерине кёлекке эте, къапхакъгъа къарады.

— Атдя, Ульяновлары келе турадыла. Мен чабаргъа керекме, — деб, джашчыкъ къараб-къараргъынчы суу джугъу этине кёнчегин кийди.

Къабхакъ башындан Саша къаты къагъытдан этилген быргъы бла:

— Охо-хо-хо-о! — деб къычырды. Олсагъат къумлу суу джагъадан, базыкъ бутакълы тал терекледен, юслеринде бети онгнган кёлеклери бла, джалан аякъ, кюнде кюйген джашчыкъла Сашаны аллына мыллык атыб чабдыла.

¹ сом — тузсуз сууда джашагъан, джанууарлыкъ этиучю, ауузуну къатында мыйыкълары болгъан уллу чабакъ.

Сашаны сыртында, тыкъ-тыкълама толуб, хапчюк джыйгъан машогу барды. Джел аны башында бал бетли къалын чачын тарайды, бели баучукъ бла тартылыб, темир бетли кёлеги ариу санларына таб джарашады. Эсли, оюмлу кёзлери теренден къарайдыла. Володя, имбашында да къайыкъ джюрютген суу къалакълары, къолунда да тал чыбыкъдан эшилген четени бла, Сашаны къатындан таймайды. Аны кенг ачылгъан, аз, билир-билмез къыйыкъ битген кёзлери оюнчу-кюлкючу кёрюнедиле. Володя джашчыкъла тегерегин алыб тургъан къарнашындан кёзюн алмайды, анга махтанады.

— Александр Ильич, бизни не затыбыз да хазырды!

— Александр Ильич, джелпеклени салыргъа буйрукъ беремисиз?

— Ленъка бюгюн да туююшгенди, аны бирегегизге алмагъыз!

Джашчыкъла да Сашаны тамадагъа санаб, аны багъалатыб, атын, атасыны атын айтыб сѣлешселе, Володя бек разы болады.

Сууну къыйырында тагъылыб тургъан тюз тюрлю, эски къайыкъла чайкъаладыла. Володя биргесине «Къоркъмаз», «Башына бош», «Залим джюрюшлю» деген джазыулары бла къангачыкъла алыб келгенди, энди джашчыкъла бла бирге аланы къайыкъланы къабыргъаларына бегитеди.

Илья Николаевич, Мария Александровна, Митя эмда къызчыкъла къапхакъ башында орун алгъандыла.

Аня, четенчигин джерге салыб, саламлашханча этиб, суугъа нени эсе да шыбырдайды. Оля, къууанч тыбырлы болуб, джырлайды, Митяны къолундан тартады, Митя уа, анамы къолундан ычхыныб кетеме, деб къоркъуб къадалгъанды. Къаракѳз Манячыкъ атасыны имбашларына мингенди; ол Волганы хар барысындан да иги кѳреди.

Энтда джашчыкъла, боюнларында суу къалакълары, къармакълары бла, къайыкълагъа чабыб, кѳбден-кѳб болуб барадыла.

Гриша атылыб келиб, Илья Николаевичге:

— Салам алейкум! Александр Ильични эслегенигиз джокъмуду? — деб сорду.

— Алейкум салам, Гриша! Саша джашла бла бирге анда, тюрюнде, къайыкъланы хазырлай айланады.

— Къайыкъла тюр, Илья Николаевич, джелпек кемеле. Джашла бла да тюр, матросла бла, — деб, сѳзлерине магъана бериб, эсгертди джашчыкъ.

— Кечигиз, терс болдум, — деб Илья Николаевич кѳлю бла тиледи.

Гриша энишге чабыб кетди. Володя да кесини тенгин сакълаб турады.

— Ол кѳлегинги тюрюнде къымылдагъан не зат-

ды — къанатлы болурму? — деб Володя билирге излеб сорду.

— Огъа-а-й, мазаллы сомду — ма быллай бирди! Атядан урлагъанма, — деб Гриша къойнундан чабакъны тартыб алды. Сом алай уллу да тюл эди.

— Сора нек этгенсе алай да? — деб сорду Володя.

— Этиб а не ючюн этгенме — чабакъ шорпа биширибиз.

— Кёремисе аны, сен Христосму болгъанса — джангыз чабакъ бла саулай флотилияны¹ тойдурургъа умутму этесе? — Володя, Гришаны кълундан ары-бери бюгюле тургъан чабакъны алыб, ийисгеб, бурнун джыйырды. — Аман ийис этеди! — деди.

— Къалай болады алай? — деб сейирсинди Гриша. — Ол сауду да!

— Сау болгъанлыкъгъа да, ийис этеди. Урланганы ючюндю. Чабыб, атанга элтиб кел, алай тюл эсе, Сашагъа айтыркъма.

Гриша, кёлкълалды болуб, ахсинды. Алай а этер мадары кълалмагъанды. Флотилияны капитаны Александр Ильич накъырданы суймейди. Кемеден къууб джиберир да, ол заманда Гриша чабагъы бла джерде сирелир да кълалыр.

Джашчыкъ, чабыб бара тургъанлайына, харамлыкъ этерге эсине тюшюб, артына къарады, флотилия бла дюккючню арасы кълаллай бир болгъанын эсебледи. Сора, сомну Волгагъа шууулдатыб, ызына айланыб атылды.

Матросла уа, джелпек кемелеринде орун алыб, джараша турадыла.

¹ флотилия — бирге иш бардыргъан бир кълауум кеме.

— Аня-а! — деб Саша, быргъыгъа ауузун салыб кычырады.

— Бусагъат! — деб джууаб эте, эгечи, нени эсе да ашыкъ-бушукъ джазыб бошаб, чабыб келиб, тетрадын анасына бериб, былай айтды:

— Аначыгъым, мен назмула джазгъанма. Волганы юсюнден. Биз джолгъа чыкыгъандан сора окъурса. Тилейме, бусагъатда окъума. — Аня анасыны кьолун уппа этди, сора атасы бла эгечине кьол булгъай, алакытайдан этилген узун чепкенини да этегин кьолу бла тутуб, чабыб энишге тигелеб барады.

Оля, анасыны имбашына кесин ышыб:

— Мур-мур... — деди.

— Бар, бар, — деб Мария Александровна кызын ашыкъдырды.

— Аняны не айтханын да, мени айтханымы этиучюнгча, этерсе.

Чабыб бара тургъанлай, Оля:

— Сёз береме, аначыгъым! — деб кычырды.

Секириб аякъ юсуне туруб, Митя тиледи:

— Аначыгъым, атачыгъым, меннге да барыргъа эркинлик беригиз. Сашаны айтханындан чыкъмазма.

Илья Николаевич, Мария Александровнагъа кёз джетдириб, Володягъа, Митяны да биргенге ала бар, деб кычырды.

— Мен да джер-суу кёрюрге сюеме, — деб Манячыкъ да кьаты тутуб тохтады.

Мария Александровна, аны кесине кысыб:

— Сен энтда бир кесекчик ёсерге керексе... атанг да, мен да сенсиз эригиб кьаллыкъбыз, — деди.

Саша буйрукъ берди:

— Якорьден¹ алыгъыз! Желпеклени кёлтюртюрге хазыр болугъуз!

— Манячыкъ! Аначыгъым! Атачыгъым! Охо-хо-хо! — деб кычырады Володя.

Къызчыкъла да, джаулукъларын булгъай, кычырадыла:

— Сау къа-а-а-лы-ы-гъы-ы-з!

Джашчыкъла желпеклени кёлтюртюб, джаядыла. Къууанган дауур-суюрлери тохтайды. Къайыкъла джолгъа чыгадыла. Илья Николаевични:

— Насыблы болсун джолугъуз! — деб кычыргъан базыкъ тауушу уллу сууну башында ариу эшитилинеди.

— Иги джолгъа барыгъыз! — деб Мария Александровна сабийлеге тилек тиледи. Ол, мыдахыракъ болуб, дагъыда былай айтды: — Да, энди сабийле джолгъа чыкъдыла. Таб мен да ала бла бирге атланыргъа огъай дерик тюл эдим.

— Мен да, — деб термилгенин билдирди Манячыкъ да.

Илья Николаевич къызчыгъын имбашына миндиргенди. Къайыкъла, акъ дуадакълача, желпеклерин джайыб, къаяны къаты бла джюзюб барадыла. Джыр башланады — джашчыкъла, кёлтюртюб, чёрчек джырлайдыла. Джырлагъанлары суу узунуна джайылады, къайыкъла бла бирге узайыб барады. Суу джагъасы, адам кёре турмагъанча, шыкътыртсыз халгъа киреди. Сабий дауурла да, джыр да эшитилмей тохтагъанларында, төгерек бир кесек мыдах бет алады.

Илья Николаевич, юй бийчесини кёзюне къарай, былай сорады:

— Тынгысыз болубму тураса?

¹ Якорь — кемени тыйыб туругъа джарагъан, узун сынджыргъа тагъылгъан уллу темир ыргакъ.

— Аз-маз.

— Мен чырт да кьоркьмайма. — Илья Николаевич, кёзлерин сюзюлтюб, кьайыкьла ташайыб кетген кёк чарсха кьарайды. — Джол-суу кёрюб кьайытыргьа Саша бек кючлю хазырланган эди, не кесек затчыкьны да джигине джетдиргинчи кьоймагьанды. Китабла бла, джанууарла бла кю-решгенин кьюб, бир кесек солугьанына мен бек кьууанама. Кеси джангыз кесини кьайыкьчыгьына миниб кетмей, джолгьа барысы бла да бирге чыкьгьанын иги этди. — Илья Николаевич, кеси айтханнга ышара, сёзюн былай бошады: — Бизни Сашабыз тюз джолда барады. Алим боллукьду ол. Эшитемисе, Машачыкь, бизни джашыбыз профес-сор боллукьду.

— Сен разымыса?

— Мен бек разыма эмда махтанама.

Мария Александровна, Аняны тетрадын ачыб, эрлай кьараб чыгьыб:

— Тынгылачы, Илюша, кьаллай назмула джаз-гьан эсе да Аня, — деб окьуду:

...Сендеди, Волга, кьарыуу кесими суйген халкьымы,
Саулай орус джерни эркинликге тырмашханы,
Сослан кьаяларынга сени бош аталмагьандыла
Тюзлюк, кьарнашлыкь ючюн джан бергенлени атлары...

— Иги сёзледиле... тюз сёзледиле... — деб Илья Николаевич, разылыгьын билдире, башын силкди.

Мария Александровна кьайын терекни кёлек-кесинде дюккючге олтурду, тетрадь кьагьытланы аудура келиб, кёлюндегин айтды:

— Бизни Анябыз джазыучу боллукьду. Сёз-сюз, аны литературадан пахмусу барды... Арабин, Олячыкь ким боллукьду, деб мен кёб сагьыш эте-

ме. Музыкагъамы огъесе тилге, литературагъамы уста боллукъду?

Сагъышха кетиб, Илья Николаевич:

— Пахмулуду, бек уллу пахмусу барды, — деди.

Сейирсиниб, къумурсха тебеге къараб тургъан Манячыкъ ангыларгъа скойуб сорду:

— «Пахмулу» не затды? Игимиди ол?

Атасы, кюлюб, джууаб берди;

— Игиди. Алай деб, арымай-талмай кёб ишленгенге айтадыла.

Балаууз бетли къанатлары бла касканы эслеб, Маняша аны ызындан чабады.

— Володяны юсюнден мен бираз сагъышлыма. Дженгилди, кеси айтханны сюеди, самаркъаулаб кюлюучюдю. Не затны да ол асыры тынч алыб къояды.

Мария Александровна джашын тамам кёлю бла ариулайды:

— Аны тюз, иги джюреги барды. Ол бек терен пахмулу джашчыкъды.

— Хар затны да дженгил айырыб къойгъан ол сейирлик ангысы аны джашаууна заран болмагъа эди.

— Сен аны бек аз махтайса.

— Къоркъгъан этеме, Машачыкъ, къоркъгъан. Оля кыйналыб, кюрешиб этгенни ол ойнай-кюле этиб кетеди. Уллу ангысы болгъаныча, ол кёбюрек да этерге керекди... Ма Митя сизге, Бланклагъа, ушайды, ол врач боллукъду.

— Алайды, Митяны бети да къарт атасына бекден-бек ушаб барады, — деб Мария Александровна эри айтханнга къол салды. — Быллай бир сабийибиз болгъаны къаллай насыбды бизге. Джашчыкъланы адам этерге — сени борчунгду, къызчыкъланы адам этерге — мени борчумду.

— Биргелей, Машачыкъ, биргелей, саулай ёмюрбюзню бирге, бир къол болуб барлыкъбыз. Биз экибиз да алагъа бек керекбиз, сен да, мен да.

— Мен а ким боллукъма? — деб, эслемей тургъанлайларына, бир джанларындан Манячыкъ чыкъды.

— Ким болургъа сюесе сен? — деб сорду атасы.

— Мен джолоучу болургъа, дагъыда къайыкъгъа минерге сюеме, — деб Маняша джууаб берди.

Къызчыгъын къойнуна ала, Илья Николаевич:

— Кертиси да, къайыкъгъа миниб, кёз ача айланганлыкъгъа, бизге не боллукъду? — деди.

Маняша къууаналгъанын къууаныб къычырды:

— Ура! Биз да, джолоучу болуб, узакъ, бек узакъ кетебиз!

Къапхакъны тик энишге тюшюб кетдиле. Суу ызына келиб, Илья Николаевич къайыкъны тагъылыб тургъан джеринден ычхындырады, кюч этиб ары-бери аудура, аны къумдан суугъа учхалатады.

Аллай къарыулу атасы болгъанына къууаныб, Манячыкъ харс урады. Ол анасыны къатында орун алады. Илья Николаевич суу къалакъла болгъан джерде олтурады.

— Эсингдемиди, Машачыкъ, джыйырма джыл мындан алда, ма бусагъатдача, къайыкъгъа миниб, кёз ача айланганыбыз, мени сеннге джырла джырлагъаным?

— Биз ол заманда джаш эдик, энди уа экибизни джылыбызны да бир-бирине къошсакъ, джюз джыл толады, — деб кюлдю Мария Александровна.

— Алай деген неди, джюз джыл болдуму? Да. Сеннге — къыркъ сегиз, меннге — элли эки болады. Алай а ол сагъатда биз къуру экеулен эдик, энди уа биз сегиз адам болабыз, сегиз, Машачыкъ. Орта тергеу бла, хар адамгъа болады... къаллай бир болады экен? — Илья Николаевич эрлай тер-

гейди: — Орта тергеу бла, бизни хар бирибизге джыйырма эки джыл болады. Чырт да кёб тюлдю. Биз алкын джашбыз, бек джашбыз.

Къалакъла бла кючлю тартыб, Илья Николаевич къайыкъны сууну арасына элтеди. Къалакъланы къайыкъны къабыргъасына салады. Аладан джарыкъ суу тамчыла, чачакъла салыныб тургъанча кёрюне, баргъан суугъа агъадыла. Илья Николаевич да, кьоллары бла тобукъларындан тутуб, аллында олтургъан эки Машачыкъгъа да къарай, халал кёлю бла, джаш адамча, джырлайды.

ШЫЙЫХ СТАНИСЛАВНЫ ОРДЕНИ БЛА

ар заманда этиучюлерича, Ульяновлары джангы, 1886-чы, джыл башланганында, джашынган кийимле кийиб, той-оюн къурагъандыла. Илья Николаевич тонун чюйресине кийгенди, сакъалына узун, кендир чачакъ такъгъанды. Мария Александровна анга мамукъдан бёрк этгенди, энди ол, тамам Акъмыйыкъ — Аккагъа ушаб, ёлканы къатында олтурады, алай а мамукъ джабышдырылыб тургъан акъ къашларыны тубюнде джаш, джити кёзлери джылтырайдыла.

Къонакъ юй тюрлю-тюрлю боялгъан къагъытдан этилген омакъ костюмланы шыбырдагъан тауушларындан толгъанды. Сююмлю, ариу испан тиширыу, къолунда да джел урдуруучусу бла, къара кёзлери масканы¹ тубюнден джылтырай, чурукъла кийиб, туура д' Артаньяннга ушаб къалгъан мазаллы Киштикни къатындан бир атламны арлакъгъа кетмейди. Айхай, ол экиси Оля бла Володя болгъанларын киши билала болмаз. Къызыл Боккачыкъ а — Манячыкъ барысын да таныб барады. Ол бюсюреусюз таныб къойгъанды: элчи къыз — Оляны тенги Саша Щербоду, Дон Кихот — Митяны шоху Алеша Яковлевди; гитче шылабчыкъ да — джети джыл болгъан Саша Ишерскийди, деб алджашмай билгенди. Аллында джангыз бир аджашханы — анасын Анягъа ушатханы болгъанды. Эки ингичге ёлкачыкъ, кёк чачакълагъа чырмалыб, барындан да ариу тебсейдиле, алай а анасыны — ёлкачыкъны кёк бёркчюгюню тубюнден агъарыб тургъан чачы кёрюнеди.

Чурукълу Киштик кёб тюрлю зат этеди. Ол ар-

¹ маска — башына, бетине кийилген, адамны башха адамгъа, джануаргъа ушатхан, «еке бёркча», бир зат.

тист да, режиссер¹ да болады, кеси джанындан, хар ким да кѳууанырча, оюнла, эл берген джомакѳла чыгѳарады, башчылыкѳ этиб, ауазын тюрлендириб джырлайды.

— Мен чырт ёлюб барама, багѳалы тенгим... — деб джырлайды чурукѳлу Киштик кесини джёнгерине—испан тиширыугѳа, сора мийик макѳамда тамагѳы кѳарылыб, харх этиб кюледи, акѳ кѳоллугѳу бла маскасыны тюбюнде джыламулкѳларын сюрте, айтады: — Испан кѳызчыкѳ, ма кёресе, мен чырт ёлюб кѳалдым...

Ульяновланы юйлерини терезелери танг атхынчы джарыгѳанлай турадыла. Ёлкада чыракѳланы эки кере ауушдурадыла. Экеу-экеу болуб тебсеб, кюлюб, ойнаб, тамам сылыт болгѳандыла. Арымай-талмай, аналары — ёлкачыкѳ, рояльда ариу вальсла², джангызгѳа барырча, залим тартыула согѳды. Не уа ол кече кѳаллай бир джыр джырланган болур эди!

Кѳаналгѳанлары чакѳлы бир кѳууаныб, тамам арыб, джукѳларгѳа чачыладыла. Энтда алларында, ойнаб-кюлюб кёз ачарча, каникулланы толу бир ыйгы барды.

* * *

Алай а каникулла бошалдыла.

Эртденбла Володя, Оля, Митя эм Маняша, школ сумкаларын да аркѳаларына атыб, гимназиягѳа кетдиле, Илья Николаевич джыл отчетун аягѳына джетдирирге кесини кабинетине кирди.

¹ режиссер — театрда, кинода артистлени ишлерин ариу джарашдырыучу тамада.

² вальс — тепсеулени бир тюрлюсю.

Мария Александровна бла Аня ёлканы чача турадыла, кеслери этген оюнчакъланы ботинкала салыучу коробкагъа таб джарашдырыб джыя, Саша Петербургда не эте болур, каникуллада иги солуялгъан болурму, деб акъырын сёлешедиле. Аня Петербургда курслагъа къайытыргъа хазырланады.

Ёлка кеси джалан сюеледи. Аны булчукълары, жангур джаугъанча, къуюладыла тубюне, бутакъларында джохар халычыкъла, къачхы чибин ауча, джылтырайдыла, къарча кёрюнюр ючюн себеленген бертолетово-туз аякъ тубюнде джырылдайды.

Ёлканы оюнчакълары джыйылгъан коробканы Аня чардакъгъа алыб кетди. Мария Александровна ал комнатада табхадан лампа баш сюртюочюню алыб, лампа башланы ариулай тебреди. Шыкъыртсыз атлай барыб, Илья Николаевични кабинетине кирди. Илья Николаевич, сохталаны партада олтурургъа юретиучюсуча, джазыучу столуну джанында тюз олтуруб, имбашларын да тюзетиб, ручканы бармакълары бла азчыкъ къыса тура эди, аны аллында къагъыты бир кесек сол джанына бурулуб салынган эди. Ол хар заманда да, сабийлени къалай юрте эсе, кеси да алай эте эди.

Мария Александровна, лампадан лампа башны алыб, ичине юрюб тылпыу айландырыб, лампа баш ариулаучу бла сюртдю, сора къыбды бла кесиб, лампа ёзекни тюзетди.

Терезе тубюнде боран этеди, къышхы ингир да дженгил джетиб келеди.

Илья Николаевич шиндикни артына таянды.

— Лампаны джандырма. Ашхам къарангы болгъунчу турайыкъ.

— Сеннге солургъа заман болгъанды, — деди Мария Александровна.

— Мен арымагъанма, бошаргъа да бир кесек къалгъанды.

Илья Николаевич ариу хат бла кесгин джазылган къагъытланы столдан сайлаб джыяды.

— Эсингдемиди, Машачыкъ, оналты джыл мындан алда, биз экибиз Симбирскеге келгенибизде, саулай губернияда мен санагъан эдим...

— Сексен тогъуз школ, — деб бошады Мария Александровна эрини сёзюн.

— Алада уа ненча сохта бар эди? — деб, ауазын да экзамен алгъанча этиб, ойнаб сорду Илья Николаевич.

О, ол а Мария Александровнаны бек эсиндеди: саулай губернияда эки минг сохта бар эди.

— Бусагъатда уа, Машачыкъ, губернияда төрт джюз отуз төрт школ барды, алада джыйырма мингден артыкъ сохта окъуйду.

— Къызчыкъла уа ненчадыла?

— Юч минг артыгъы бла. Азыракъдыла алкъын.

Школлада джангыз бир къызчыкъ да болмагъанына Илья Николаевични къыйналгъанын, къызларыгъызны школгъа джиберигиз, деб тилеб, элчиле бла аны къазауат этгенин Мария Александровна эсине тюшюрдю.

— Сагъыш этчи, Машачыкъ, окъуй-джаза билгенлени санлары элледен он кере къеб болгъанды. Сен а «солургъа керек тюмюдю», деб сёлешесе. Бу ёсюмге къарасанг, джюрегинг къууанады. Алай а, ой-ой, энтда къаллай бир этерге керекди! Саулай губернияны адамы окъуй-джаза билгинчи бир джашар эди! Не? ... Джашарбызмы?

— Айхай да, джашарбыз!

— Школланы земстволаны¹ къолларында къалдырыр ючюн, уллу кюреш бардырыгъа керек бол-

¹ земство — революциягъа дери Россияда уездлеге, губерниялагъа тамадалыкъ этген, алай уллу власты болмагъан орган.

лукъду. Школла клисаланы, попланы къолларына тюшселе — пелах боллукъду: ала аз-буз къара таныгъан джахил, къарангы адамланы джибериб теберикдиле.

Ал комнатада къайсы эсе да, бузлагъан чурукъларыны къарларын ариулай, таркъ-туркъ этдиреди. Кабинетге почта джюрютюучю Михеич кирди, ол почта келтиргенди.

Мария Александровна лампаны джандырды, ёзеге саулай да от алгъынчы сакълаб туруб, лампа башны салды, аны юсуне да кёк абажурну кийдирди.

— Къазандан не зат эсе да бир магъаналы письмо келгенди, — деб Илья Николаевич, пакетни (письмону) ачыб, Россия империяны герби салынган къалын къагъытны алды, ичинден окъуб бошаб, акъырын ахсынды. Сёзю ауузундан къарыусуз чыгъа, ол былай айтды:

— Машачыкъ, мени саугъалагъандыла... Шыйых Станиславны биринчи дараджалы ордени бла.

— Алгъышлайма...

Эрини бети агъарыб тургъанын эслеб, Мария Александровнаны сёзю ауузундан кетди. Къолу бла излей барыб, шиндикни табыб, бутлары къыйылыб олтурду.

— Муну бла бошалды, Машачыкъ. Бу ючюнчю къонгурауду. Аны магъанасы уа неди десенг — джюйюсхан Улянов, тилейбиз, ишигизден къайытмаздан чыгъыгъыз, демекликди! — Бу табсыз, къыйын сёзлени Илья Николаевич башына джыялмайды. Ол, ёрге туруб, эки къолун да сыртына салыб, комнатада ары-бери джюрюб тебреди.

Ол сёзлени ауур магъаналарын Мария Александровна ма энди ангылады толусу бла. Аны эсиндеди: биринчи къонгурау, деб Илья Николаевич джыйырма джылны къуллукъ этгени ючюн Аннаны ордени бла саугъаланнганына айтхан эди; экинчи-

ге — джыйырма беш джылны ишлегени ючюн алгъан Шыйых Владимирни орденин санагъан эди, ол кёзюде да къуллугъундан къыстайдыла, деб къоркъгъан эди. Энди уа, отуз джыл ишлегенден сора, пенсиягъа джибередиле, тынчай, дейдиле.

— Кертиси да, бу мени эм арт джылгъы отчетум болуб къалыргъаamy тебреди? — деб Илья Николаевич столда къагъытларына къарады. — Андан арысында уа? Элли төрт джылымда, халатымы да юсюме къаблаб, комнат туфлиле кийиб, джашауну къалай баргъанына терезеден къараб турургъаamy керекме? Сора ол неге ушагъан затды? Анга тынчайыу дерге боллукъмуду? Аны ёлюмден башхалыгъы джокъду.

Мария Александровна эрин былай бети-къуту кетиб, эс ташлаб, башын энишге тутуб джангыз бир джолда кёрмеген эди.

Иги да базынмагъаны ауазындан белгили бола, Мария Александровна былай айтды:

— Арабин, тилерге боллукъ болурму?

— Огъай, бош кюрешгенден хайыр джокъду. Закон — закону да закону. Мен аны юсюнден саргыш этмезге кюреше эдим, хаман келлик джашаугъа къараб, кёкден бир аш тюшерик эсе уа, деб умут эте эдим. Алай а кёкден джукъ да тюшмеди... Къайытмаздан ишден чыгъаргъа... Сабийлерибиз а бизни алкъын аякъланмагъандыла, гитчедиле. Биз, сегиз джан, къуру пенсия бла къалай джашарыкъбыз?

— Аны ючюн мыдах болма, — деб Мария Александровна эрини кёлюн алыб, джагъылыб сёлешди. — Юйню сатарбыз да гитче квартирчик тутарбыз, мен юй джашауубузну эслеб табышлы бардырма, алай бла сабийле да окъууларын битдирилеле.

Джюреги асыры ачыгъандан Илья Николаевич сёзюн кёлтюртуб сёлешди:

— Айхай, мени толмай тургъан кёб планым барды! Тёртджюз отуз тёрт школ! Аланы саны минг болургъа керек эди. Джюзле бла джангы джарыкъ школла, окъуй-джаза билген халкъ, билимли край. Ма анга талпый эдим мен. Аны орнуна — орден, къызыл кенг лентада алтын крест, сегиз къанатлы кюмюш джулдуз. Омакъ боллукъса! Джасаныб субай кёрюннюксе! Джулдузну бирси джанында кесиб, латинча: «Премиандо инцитат!» — деб джазылгъанды, алай демекликни магъанасы: «Саугъалаб кёл береди!» Къаллай бетсизликди бу! «Кёл береди!» Не затха? Къаллай ишлени этерге! Урунургъа къоймайдыла да, сора аны да кёл бергеннге санайдыла.

Аны кенг мангылайына уллу тер тамчыла чыкъдыла.

Мария Александровна бек мыдах болуб олтурады. Джюреги эзилиб, кёзлери джыламукъдан толуб, дыгалас этеди. Не бла болушсун ол эрине, не бла джюрегин сорушдурсун?

— Илюша, сен школланы хар заманда да суйген къонагъы боллукъса...

— Къонагъымы дейсе? — деб Илья Николаевич кёлегини джагъасын тешди. — Окъутууну мен англагъанча салыргъа меннге эркинлик берликмидиле да? Не уа джангы школла ишлерге къоярыкъмыдыла?... «Премиандо инцитат!» — Илья Николаевич бу сёзлени, аман сёзлени айтханча, джийиргениб, тишлерин къысыб айтды.

— Ишин сейирлик толтура тургъан адамны къуллугъундан чыгъарыргъа къалай болады? Къайгъысын кёрюрге керексе, излегенинги табар ючюн, кюреширге керексе. Сени багъангы биледиле.

— Меннге не багъа бергенлерин сен кёре тура-са, — деб Илья Николаевич кеси кесин ышартды.

— Биз не тюрлю болса да табабыз бир мадар, табабыз. Барысы да джарашады. Сен солугъан да этерсе, сора, эсиме тышгени бла айттайым, дворян атыбызны да бегитдирирге керекбиз. Ол атны алырча сени ючюнчю кере болады эркинлигинг.

— Меннге ол не берликди? Ишлерге эркинлик берликдими, дейсе?

— Ол ат сабийлеге керекди, аны юсю бла университетге кирирге тынч боллукъду, джашауларында болушлукъ этерикди.

— Не ашыгъыу барды, бегитдирирбиз.

Гурушха этиб айтханын сездире:

— Алай этиб, сен артха къоя баргъанлы ма тёрт джыл болду, — деди Мария Александровна.

Ол Илья Николаевични эсин башха затха бёлюрге кюреше эди, алай а Илья Николаевич кесини сагъышындан таймай эди. Аны, гитчеликден урунуугъа баш салыб, халкъны арасында уллу коллектив бла ишлеб келген адамны, къуллугъундан къоратадыла, суйген ишинден башына бош этедиле...

Халкъ училищелени директору Станиславны ордени бла саугъаланнганды, деген хапар къараб-къарагъынчы Симбирскеге джайылды. Юйге келиб тебретиле: биргесине ишлегенле, тенглери, танышлары — эм мийикден берилген саугъа бла алгъышлайдыла.

Инспектор Иван Владимирович Ишерский келди. Ол таза джюреги бла къууанады. Илья Николаевич анга сау бол, дейди: халал тенгини джюрегин сууутургъа суймейди, андан башха тюрлю айтса да, Иван Владимировични ангыламазлыгъын биледи. Бир къауумла, адам урунуб сый табхандан эсе, чынла, орденла бла сыйлы болады, деб турадыла. Илья Николаевич а бу махтаб айтылгъан алгъышланы кёлтюралмайды, сора алайына кёлю аманнга кетиб,

ол алгъышла анга: «Сау къал энди», — деб айтылгъанча кёрюнуб тебрειдиле.

Юч кюн арадан озгъандан сора, 10-чу январда, Илья Николаевич юй бийчесине тарыкъды:

— Не эсе да мени ол алгъышладан кёлум булгъанады, башым да къаты ауруйду. Меннге кишини джиберме.

Мария Александровна, болушлукъ этиб, бир кесек таянсын, деб эрин диваннга джарашдырды, байлауну суу мылы этиб, башына салды.

— Сабийле, дауур этмегиз, атагъыз аурукъсунуб турады, — деди Мария Александровна, сора Володяны арлакъгъа алыб, чабыб барыб, врачны алыб кел, деб джиберди.

Врач къоркъуулу зат табмады. Эшта, ашарыкъдан бир кесек уу чабхан болур, андан сора арыгъаны да барды, деди. «Иноземцевни тамчыларын» ичиригиз, деб кетди.

Мария Александровна кечени-кече узуну кёз къысмады. Кюндюз да, къанаты сынган къанатлыча болуб, тынчлыкъ табмай тургъанлай, юй джумуш бла кюрешген эди.

12 январда, кесин маджалгъа таныб, Илья Николаевич энтда отчетун къолгъа алды.

Ол кюн кючлю боран келди. Сабийле, гимназиядан къайытыб, аталарыны кабинетине кирдиле. Аны ишге кесин бериб тургъанын кёрюб, алай эсе, сау болгъанды, деб къууандыла. Алай а, не десенг да, кюн аман кесин билдирмей къоялмады. Манячыкъ да, Митя да къылыкъ этедиле, тюгю чюйресине айланган шорбат чыбчыкълача болгъандыла, джарашыб тынч ойнаялмадыла. Болмагъанында, Мария Александровна Митяны Яковлев Алешагъа барыргъа къойгъанды, Манячыкъны уа Аня башына — кесини комнатасына алыб чыгъыб кетген-

ди. Ала анда Оля, Володя бла бирге таб джарашхандыла. Аня алагъа: дуняны башында эм ариу шарханы — Петербургну юсюнден, Невада акъ кечелени, джылтырауукъ сюекча, аллай ариу джарыкъ тѣкгенлерини юсюнден, Аня да, мен да барсакъ, асыры кѣб ачха джоуллукъду, деб Сашаны каникуллада, юйге кетмей, Петербургда къалгъаныны эмда аны диплом ишин хазыр этиб кюрешгенини юсюнден хапарла айтады. Келир джыл Володя бла Оля да гимназияны бошарыкъдыла, ала да окъургъа Петербурга барлыкъдыла. Юйдегиде тѣрт студент боллукъду.

— Бек къоркъуулумуду поездде барыргъа? — деб сорду Оля. Ульяновланы сабийлеринден джангыз Саша бла Анядан сора темир джолда киши джюрюмегенди.

— Огъай, чырт да къоркъар зат джокъду, — деб ийнандырды Аня, — алай а бек тар, исси болады.

— Бир тукъум бир хауагъа чыгъар джери джокъмуду? — деб сейирсиниб сорду Манячыкъ.

— Джокъду. Кеме бла джюрюген кѣб игиди.

— Биз тѣртюбюз да хар ингир сайын Неваны джагъасында айланлыкъбыз, — деб ийнакълаб, Оля эгечине къысылды.

Володя уа, мен библиотекадан чыгъарыкъ тюлме, деб билдирди.

Мария Александровна хант ашагъан юйде олтурады, бир тигерге, бир чындай этерге кюрешеди, алай а къолу-саны тутуб иш эталмайды. «Не болду меннге? Джюрегим былай сенгкилчек халгъа нек кирди? Доктор «къоркъар зат джокъду», деген эди да. Сашагъа бек тансыкъ болгъан болурмамы? Алай а тюнене андан кѣлюнгю кѣлтюрген, джюрегинги джазгъан татлы тилли письмо келген эди. Боран джюрегимни аман эте болурму?»

Ол, тикгенин кѳююб, ал комнатагѳа чыгѳыб, акѳырын кабинетни эшигин ачды. Илья Николаевич столну артында олтурады. Бир кѳолу бла суу мылы байлауну кѳулагѳыны аллына кѳысханды, бир кѳолу бла да джаза турады.

— Машачыкѳ, — деб ол эшик джызылдагѳаннга башын буруб кѳарады. — Мен бек игиме. Ма отчетуму иги сыбабхалаб бошайым да, сора шай ичерге олтурурбуз. Кѳуреше, кѳб кѳалыб кетсем, сен сагѳат джарымдан келирсе да, мени хант ашагѳан юйге тартыб алыб барырса.

«Бети бек аманды», — деб Мария Александровнаны джюреги чанчды. Энтда джангыдан кѳоркѳуб, джылаб кѳоярча болду, санлары ачыб, кѳкюреги кѳысды. Джаулугѳун башына атыб, садха чыкѳды. Сууукѳ бузлатыб, аякѳ басса, джыр-джыр эте тургѳан сокѳмакѳ джолчукѳну ары-бери барды. Джумушакѳ кѳар басыб тургѳан алма терекле чагѳыб тургѳанча кѳрюнедиле. Терекге кѳолу бла тийгѳенинде — кѳары кѳуюлуб, тѳююмчекчиклеча, дукѳурлу кѳаралдым бутакѳчыкѳлары ачылдыла, сора терекни чагѳыб турган халгѳа ушагѳаны кѳзден тас болду.

Мария Александровна, ызына кѳайытыб, хант ашагѳан юйде аякѳланы столгѳа тизди, Илья Николаевичге стакан салды, вазачыкѳны ол суйген алма варениеден толтурду.

Сагѳат джарымдан атлады.

Мария Александровна башында темир тѳюйреуючюн тюзетди, сора, кесин тири, джарыкѳ кѳргюзюрге кѳуреше, эрини кабинетине кетди.

Илья Николаевич, териден этилген кенг диванда джатыб, сууукѳдан джыйырылгѳанча, джыйырылыб тура эди.

— Илюша! — деб кѳычырды Мария Александровна. — Илюша, нек этиб тураса былай? — Диван-

ны кыйырына олтуруб, кюол аязы бла эрини кенг, сууукъ мангылайын сылады... Алайына:

— А-а-а!.. — деб ачы кыйчырыкъ этди, ол таууш команаталаны барысында да эшитилди.

Сабийле бу джолгъа дери аналарыны быллай кемсиз, ауур кыйчырыгъын джангыз да эшитмегендиле.

Чабыб тюбуне тюшдюле.

Аналары, кабинетни эшигини къатында сюелиб:

— Атагъыз ёлмегенди! Огъай! Ол ёлмегенди! Аны ёлурге мадары джокъду!.. — деб джылай эди.

* * *

Юйде, ёмюрге болмагъанча, шыбыртсызды. Сабийле, бир-бирине къаты кыйсылыб, хант ашагъан юйде олтурадыла, дерслерин этедиле.

Аня, джаулукугъа чырмалыб, джылы печге къабланганды. Оля, шыбырдаб, француз этимлени окъуйду, кёзлеринден джыламукъларын сюртеди. Володя, акъырын сёлеше, Митягъа задачаны магъанасын ангылатады. Манячыкъ къадалыб харифлени джазады.

Юйде тюрленген зат барды деб танырыкъ тюлсе. Аналары, алгъын этиучюсюча, барындан эсе алгъа турады, сабийлеге эртден ушхууур ашатыб, аланы гимназиягъа джибереди. Андан къайытсала, къаллай отеткала алгъанларын сорады. Алай а юй къуу-шуу кибик, зынгырдауукъ кибик болуб къалгъанды. Аталары джокъду. Школлагъа айлана кетсе, алгъын да ол юйде хазна болмай эди. Алай а ол заманда барысы да, къууанч аллы болуб, къачан келеди, деб сакълаб туруучан эдиле. Къышхы кече, атланы терезе тюбюнде бурунлары бла сызгъыргъанларын эшитиб, саулай юйдегилери бла ал комната-

гъа чабыб джетиб, бузлаб тургъан чыкъырдауукъ эшикни кенгине ачыучан эдиле.

Джумушакъ джагъасын кърау тартыб тургъан темир бетли тону юсюнде, мыйыкъларындан, сакъалындан акъ бузчукъланы къобара, аталары босагъадан атлар эди, сууукъдан къызаргъан джаягъын уппа этдирирге тута, ашыгъыб сорур эди: «Юйде барынг да тынч-эсенмисиз? Барыгъыз да аурумай, иги турдугъузму?..» Ма энди ол зат ёмюр-ёмюрге да боллукъ тюлдю...

Аталарыны кабинетини эшиги джабылгъанлай турады. Ингир сайын аналары анда олтурады. Ананы джюреги уллу эзилгенин сабийле ангылаб турадыла. Ала эртденбла школгъа кетер-кетмез, Мария Александровнаны къабырлагъа, аталарыны къабырына, кетиучюсюн биледиле. Энди ингир сайын бешик джыр рояльда согъулмайды. Рояль гетен къаббла джабылгъанлай турады.

Бусагъатда Мария Александровна Илья Николаевични кабинетинде, аны уллу шиндигинде, аны столуну артында олтуруб турады, нени юсюнден эсе да терен сагъыш этеди...

Столда, Илья Николаевични суратыны къатында, аны эски сагъаты турады. Сагъатны Илья Николаевич юйдегили болуруну аллы бла сатыб алгъан эди, аны къуругъа унутуб джангыз бир кере да къоймагъан эди. Сагъат джыйырма юч джылны ичинде тохтаусуз барыб тургъанды. Ма энди тохтагъанды. Мария Александровна, сагъатны къолуна алыб, ачхышчыкъ бла акъырын къурду. Къурч джюрек бирча ариу уруб тебреди. Барыучусуча, заман чабханлай барады. Энди Мария Александровна бу сагъатны ёлюб кетгинчи джанында тутарыкъды.

— Мен бир кесек айланыб келейим, — деди Мария Александровна сабийлеге, хант ашагъан юйге

кириб. Къаты бла озуб бара, Маняшны башын сылады, Митяны аллында къыйыкъ салыныб тургъан тетрадын тюзетди.

— Аначыгъым, Вера Васильевна бла Иван Владимирович келиб кетдиле. Иван Владимировични не эсе да бир уллу иши бар эди, алай а биз сени тынчлыгъынгы бузмайыкъ, деб къойдукъ, — деди Аня. — Ол, кечирек эте, энтда келликди.

— Хайыр, келсин.

— Мен сени бла барыргъа боллукъмамы? — деб сорду Аня, уллу мыдах кёзлери бла анасына къарай.

— Огъай, сен сууукъ ауруулу болуб тураса. Мен кёб турмай къайытырыкъма.

Сабийле бир-бирине къарадыла. Бир зат да къууандырмайды аналарын, таб тенглери да, ол огъай эсенг — кесин алдыра билген, джумушакъ джюрекли Вера Васильевна Кошкадамова да.

Володя, эшик этилгинчи къарай туруб, секириб ёрге туруб, шинелин юсюне къаблаб, анасыны ызындан чыкъды. Аны кеси джангыз къояргъа боллукъ тюлдю.

Мария Александровна анда-мында салынган газ чыракъла эмда ай джарытхан Москва орамны ёрге кетиб барады.

Ма алгъын джашагъан юйлери. Андан кетгенли онеки джыл болады, энди мында башхала джашайдыла.

Москва орамдан Стрелец орамгъа бурулду. Былайгъа, бу юйге, ала оналты джыл мындан алда Нижний Новгороддан кёчюб келген эдиле. Володя, Оля, Митя бу юйде туугъандыла.

Эски Венецге чыкъды.

Володя, кёлеккеча, анасыны ызындан барыб турады.

Мария Александровна Волгагъа энерик джолну башында тохтады. Ол гыйы бузлаб тургъан буз тюз-

ню кёрдю. Боран сибириб урады. Ай, джангыз газ чыракъча, булутла басыб, къарыусуз джылтырай, Волганы башында тохтаб турады.

Кёб болмай мындан алда Ульяновлары саулай юйдегилери бла бу тикни энишге тюшюб, сабийлени узакъ, аламат джолгъа ашыра баргъан эдиле. «Саулай ёмюрюбюзню, Машачыкъ, биргелей, саулай ёмюрюбюзню», — деген эди Илья Николаевич ол сагъатда. «Экеуленнге джюз джыл алай кёб тюлдю», — деб накъырда этген эди ол. А энди джюз джыл саулайына да джангыз аны, Мария Александровнаны, бойнуна тюшдю.

Володя анасыны джюрегинде къаллай къайгъылары болгъанын бек ариу ангылайды, ол кеси кеси бла къалыб, къыйын сагъышла этген сагъатда аны акъылын бёлмезге керек болгъанын биледи. Володя, юйню мюйюшюню бир джанына туруб, акацияланы джалан кёкенлерини ичи бла эшик аллына, ол кеси туугъан юч терезели гитче юйчюкге къарайды. Аны эм сабийлик кюнлери былайда озгъандыла. Володя юйдегини хар заманда да ортанчысы болгъанды, энди уа, атасы ёлгенден бери, Саша да Петербургда болгъаны себебли, юйде тамадагъа къалгъан олду, андан онглу юйдегиде киши джокъду. «Анама не бла болушайым? Барыбыздан да ол бек къыйналады», — деб Володя сагъыш этеди.

— Энди биз сенсиз къалай боллукъбуз, Илюша? — деб шыбырдаб сёлешеди ана. — Сен къатымда, къаяча, сюеле эдинг. Бир затха къоркъмай эдим, кюнча джылыта эдинг. Биз барыбыз да сени кючюнге, акъылынга таяныб джашай эдик, а энди уа?...

Алты сабий... Алты джол...

Волганы юсю бла кёб джолла салыннгандыла. Узакъда, сууну ары джанында, эллени аз джарыкчыкълары чыгъадыла. А къайдады ол — аны балаларыны джолу?

Сабийле гитчечикле болгъан заманда Мария Александровна аланы учундурурча халал оюнла чыгъарыб,—Игилик бла Къууанч орналгъан къралгъа джолоучу болуб барырча эте эди. Рояль Шугут Джылан бола эди... Бары да кеси аллына болгъанча — алай тынч эди. А энди келлик джашауда тюз джолну къалай сайлаяллыкъса?

Волганы юсюнде сибирген боран джюрюйдю, джолланы джабыб, ыз аджашдырады. Ай булутлагъа кириб, къарангы болады. Джел къабдалыны этек алларын тарайды. Мария Александровна не сууукъну, не джел бетин кюйдюрюб баргъанын, не кече къарангы болуб тургъанын ангылаялмайды.

— Не этерге керекди? Къалай атларгъа керекди? — деб шыбырдаб сёлешеди. — Джюрегим бу къыйынлыкъны кёлтюралырмы?

— Аначыгъым! — деб Володя акъырын таууш этди.

— Сенмисе, Володячыкъ, джукъ затмы болгъанды? — деб анасы къайгъыланды.

— Огъай, аначыгъым, юйде хар не да джарашыбды. Барысы да сени сакълаб турадыла, мен да сени аллынга келе турама.

Ол анасыны къолтугъундан кирди. Мария Александровнагъа джашы баласыча татлы, эркишича кючлю кёрюндю.

Ауур тюз кёрюб уянган адамча болуб, Мария Александровна терен ахсинды. Сабийле сакълаб турадыла. Бушуу асыры басхандан, ол аланы къоюб кетгенди. Алай а сабийле да андан аз бушуу этмейдиле. Ол, ана, алагъа керекди, бек керекди.

— Дженгил огъуна юйге джетейик, — деб Мария Александровна ашыкъдырды.

Иван Владимирович Ишерский юйде сакълаб тура эди.

— Багъалы Мария Александровна, мен сизге

иги хапарла келтиргенме. Аланы эшитиб, сизни эзилиб тургъан джюрегигиз бир кесек басылыр эсе уа. Сизни сыйыгъызны кёрюб, Къазанда осуйлукъ ауушхан эригизге берилген Шыйых Станиславны орден знакларын алыгъыз, деб билдиргенди.

Мария Александровнаны бети агъарды, сора ол, сабийлеге да кёз джетдире, Иван Владимировични, кабинетге барайыкъ, деб чакъырды.

— Мени аланы алыр муратым джокъду, — де-ди Мария Александровна, шиндикге олтура.

Асыры сейир-тамаша болгъандан, Ишерскийни къашлары кёлтюрюлдюле:

— Нек сора? Аллай уллу саугъаны. Орден ючюн аллахдан келген игиликге джюз элли сом берирге керек болгъаныгъыз себебли джунчуй болурмусуз?

— Джюз элли сом? — деб сейирсинди Мария Александровна. — Ай бла джарымгъа алгъан пенсиямы мен къалай берейим? Мен ол ачханы джети адамгъа алама.

— Ол Илья Николаевич харибни заманында бералмай къалгъан борчуду; сора сиз анга скойюб разы болмай эсегиз, казна ол ачханы пенсиядан тырыкъды. Орден знакланы уа, багъалы Мария Александровна, алыргъа керекди. Бек уллу сыйды, сый ючюн а төлерге керек болады...

Иван Владимировични сёзлери ауузундан сууукъ чыгъа башладыла. Ол Илья Николаевични, атадан балагъа кёче баргъан дворян атны ататыргъа нек ашыкъмагъанын чырт да ангылаялмай къалгъан эди. Энди орденни алыргъа Мария Александровнаны не ючюн ашыкъмагъанын ангылаялмайды.

— Мен, багъалы Мария Александровна, сиз бу оноуугъузну тюрлендирисиз, деб ышанама. Андан сора да мени сизге бир айтырым: сизни эмда сизни сабийлеригизни Симбирскени дворянствосуну сыйлы китабына джаздырыр ючюн, иш джюрютюб теб-

реге керекди. Илья Николаевич хариб унутулуб кьалгъынчы, ол затны эрлай этиб кьояргъа керекди.

Сёзсюз да, Иван Владимирович Мария Александровнагъа, аны сабийлерине игилик этеме, деб кюреше эди. Алай а Шыйых Станиславны ордени Ульяновланы джашауларына кыйынлыкъ кюнлени ышаны болуб кьатышханын Мария Александровна Ишерскийге къалай ангылатсын? Суйген ишин кьояргъа керек болгъанында, Илья Николаевич мардасыз кыйналгъан эди, ма ол зат аны ёлюб кетгенини баш сылтаууду, деге боллукъду.

— Сиз тюз айтасыз, Иван Владимирович, мен тамбла огъуна бизге дворян ат аталсын, деб тилек кьагъыт джазарма, орден знаклары юсюнден а...

— Сиз мени Къазанда осуйлукъгъа, аланы алыргъа унамайсыз, деб джазарча этмезлигигизге ышанама. — Иван Владимирович, ачулу болуб, сакъалчыгъын ууады. — Не айтыргъа боллукъдула адамла сизни юсюгюзден, хар ким да сыйын кёрген Илья Николаевични юйдегисини юсюнден? Аллахны огъурлу иши ючюн а алай-алайсыз да сизге тёлетмей кьоймазла.

— Артыкълыкъгъа кьаршчы туруб, мен не эталлыкъма, — деди Мария Александровна, мыдах ышара. — Тилейме сизден, Иван Владимирович, керти штатда оноучуну башсыз юй бийчеси Мария Ульянова Шыйых Станиславны орден знакларын алыргъа излемейди, дегиз да тыйыншлы джерине билдиригиз.

«Кыйынлыкъ адамны джюрегин къалай кьатдырады», — деди Ишерский ичинден.

Мария Александровна, кьолу бла джаулугъун ууа, ёрге сюелиб турады. Аны джюреги сабийледеди, тансыкъ болуб, аланы кёрюрге ашыгъады.

В

олодя, юйге джетиб, эшикни тутхучундан тутду, алай а ачаргъа кёлю бармай, тохтады. Къонакъ юйден музыканы тунакы тауушу келеди. Сокъгъан анасыды. Ол рояльдандан къара тышны алгъанлы кёб болмайды. Юйде джангыдан музыка, джырла орун алгъандыла. Бешикде кёбден бери киши джатмайды, эм гитчечикни — Манячыкны тогъузунчу джылы барады; аны ючюн къалмай, биягъынлай кече сайын бешик джыр эшитиледи. Бютеу юйдеги сюеди бу джырны, андан айырылыб къалмакълыкъ кыйынды, сабийликни къууанч кюнлеринден айырылгъан кибикди. Бусагъатда уа анасы кесини джюрегин басхан не эсе да бир затны, кеси кеси бла сёлешгенча, согъады.

Эшикни ачыб, веранданы сегиз атлауучун атламакълыкъ Володягъа къалай кыйынды! Ол терезени къатында тохтады. Къабыргъагъа тагъылыб тургъан лампа къонакъ юйде рояльны, анасыны акъ башын, аны бетини бир джанын ариу джарытады. Анасы къалай джукъа, назик кёрюнеди, бетинде къаны джокъду, ол огъай эсенг, эринлери да агъарыб къалгъандыла, джангыз джылтырагъан къара кёзлеринде эслейсе тирилизин, адамлыгъын, ичинде тутхан терен мыдахлыгъын. Аны къоллары тиеклени юсюнде ары-бери учадыла. Бармакълары тиеклеге джетер-джетмез, къыл чыбыкъла оркестрча таууш этедиле. Ала, анасыны къоллары, алай джууукъдадыла, — терезе мияла болмаса, Володя алагъа тиерге боллукъ эди. Анасы энтда бир кыйынлыкъ сынамаз ючюн, ол, Володя, этмезлик зат болмаз эди!

Володя письмону къаты къысды. «Арабин, джыртыб — анамдан бу кемсиз кыйын хапарны

джашырыб къоярмы эдим?.. Огъай, алай этиб къутулур мадар джокъду, ол мени кёзлеримден билиб къоярыкъды».

Володя, терезе тубюнден кеталмай, скуледи. Джюреги кыйналмай, ана бир бёлек минутну солусун, дейди. Атасы ёлгенден бери ол анасын, бусагъатдача, алай кючлю джангыз да суйген болмаз эди. Атасыз къалгъан сабийлени джюреклерин сындырмаз ючюн, юйню ауур мыдахлыкъ басыб турмаз ючюн, анасыны кыйынлыкъны ичине сингдириб, тышына чыгъармай, кесин къатдырыб кюрешгенин Володя кёрюб турады. Кесин алай тута билмеклик анасына къалай ауур тийгенин ол терен ангылай эди. Ма энтда джангыдан...

Маняша къонакъ юйге чабыб кирди. Анасы анга нени эсе да сорады, чубадан сагъатны чыгъарыб, башын ары-бери чайкъайды. Володя быллай бир нек къалды деб, къайгъылы болгъан болур. Алай а, огъай, анасы сокъгъанын тохтатхынчы, ол юйге кирлик тюлдю.

Мария Александровна, бармакъларын тиекленни юсю бла чабдырыб, рояльны башын акъырын джабды.

Володя ал комнатагъа кирди.

— Сенмисе, Володячыкъ? Былай кеч нек къалгъанса? — деб таууш этди Мария Александровна.

— Мен Вера Васильевнада эдим, аначыгъым, — деди ол, сёзюн басындырыб айта. Къонакъ юйге кириб бара, башында тюз туругъа унамагъан бурмаларын эки къолу бла сылады.

— Сора анга бурулургъа сени эсинге нек тюшген эди? Тюнене ингирде ол бизде болгъан эди да.

— Биз Петербургда тутулуула болгъаныны юсюнден сёлешген эдик. Ара сахарда патчахны ёлтюрюрге деб дерт тутханлары ачылыб къалгъанды.

— Энтда къолму кёлтюргендиле? — Александр

II ёлтюргендиле, деб алты джыл мындан алда Симбирскени клисалары кюнню-кюн узуну кьонгурауларын кьакьгъанларын Мария Александровна эсине тюшюрдю. — Сора сен аны юскунден Вера Васильевна бла сёлеширге нек излеген эдинг?

— Саша бла Аня анда не эте турадыла экен, деб тынчлыкъсыз болгъанды ол.

— Аланы уа не хаталары боллукъду? — деди Мария Александровна. Сора аны джюрегине бираз кьоркьуу кирди.

— Студентлени арасында тутуула барадыла. Саша бла Аняны да тутуб кьояргъа боллукъдула.

— Ол сени акъылынга нек келди? Студентлени барын да кьалай тутарыкьдыла?.. Володя, сен не эсе да бир затла биле болурмуса? — деб кьайгъылы болуб сорду Мария Александровна.

Володяны аузундан сёзю чыкьмайды, башын энишге тутуб, бармакъларын кьаты кьысханды.

Анасы, джашыны имбашларына кьолун салыб:

— Володя, сен алдай билмейсе, айт, — деди.

— Аначыгъым, алай уллу кьоркьуулу зат джокъду. Алай а Саша бла Аня тутулгъандыла, деб Вера Васильевна Пасковскийледен хапар алгъанды. Ол джангылыч хапар болгъанына ыйнанама мен, — деб ашыгъыш сёз кьошду Володя, анасыны бети агъаргъанын кёрюб. Бу ишни юсю бла Сашаны уллу кьыйынлыкьгъа тюберге боллугъун Володя кеси ангылай эди, ол себебден джюрегинде кьоркьууун джашыралмады.

— Саша да, Аня да тюрмедемидиле?.. Алай кьалай болады? Ол ишлени барысындан да была узакъ джанлабдыла сора. Сашаны тюшю-тюню да илмуду. Эки ай озгъанлай, кафедрада профессор болуб ишлерикди. А энди бу ауур хапарны мыйынга кьалай сыйындыралгъын!

— Аначыгъым, мен Петербургга тебрейим.

— Огъай, дженгил заманда сени экзаменлеринг боллукъдула, бошаб чыгъарыкъ экзаменлеринг. Петербургга тебрерик менме, ма бусагъатдан огъуна. Сен сабийле бла юйде къалырса. Вера Васильевнаны чакъыр, аны бла оноулашыргъа керекди. Мен Иван Владимировичге барайым, ол болушлукъ этерикди.

— Вера Васильевна келирме, деб кеси сёз бергенди, а Ишерскийге сени биргенге мен да барлыкъма.

...Ала ауузларындан сёз чыгъармай барадыла. Тыгъылыб, ауур солугъанындан анасыны мардасыз кючлю кыйналгъанын Володя кёрюб барады. Мария Александровна аллына тубеген адамланы эсле-мейди, аланы саламларына Володя анасы, кеси ючюн да башын силкиб, адеби бла джууаб береди.

Эшикни Ишерский кеси ачды.

— Мария Александровна, къайдан чыкъдыгъыз? Келигиз, джууукъ болугъуз! Лена, бизге къонакъла келгендиле, чай хазырла! — деб къычырды ол къатынына.

Мария Александровна шиндикге чёкдю, джаулу-гъун джелкесине этиб, былай айтды:

— Багъалы Иван Владимирович, бизге кыйын-лыкъ тюшгенди. Саша бла Аняны Петербургда тут-макъгъа салгъандыла. Юретигиз, бир оноу этигиз, не этерге керекди, кимге барыргъа керекди? Къалай этиб алайым сабийлерими башларын?

— Сизникиле уллу императорну ёлтюрюрге къол кёлтюргенлени юсю бла тутулгъан болурла-мы? — деб Ишерский сескеклениб табынды. — Аллахха шукур болсун, император сау-эсен къалгъан-ды.

— Да, Пасковский, ол затны юсю бла тутулгъан-дыла, деб джазады. Алай а мени балаларым терро-ристле¹ болаллыкъ тюлдюле, сиз аланы халилерин

¹ террорист — политика джауларына къол этген, ёлтюрген неда ёлтюрюрге умут этген адам.

билесиз. Багъалы Иван Владимирович, болушлукъ этигиз!

Юйню иеси кьолун силкиб, бу комнатагъа кирме, деб къатынына билдирди.

— Не амал, мен бу затда дагъан болаллыкъ тюлме, — деди Ишерский, ауузундан бузча сууутхан сёзле чыгъа, сора стол джанына олтуруб, тёзюб туралмагъанын билдире, бармакълары бла столну, барабанны къакъгъанча, къагъыб тебреди. — Сют айырыр: хаталары джокъ эсе, аланы башларына бош этерле, алай болмай сыйлы, уллу адамгъа кьол кёлтюрюрге умут этген эселе, алагъа джан аурутургъа джарарыкъ тюлдю.

Володя, анасыны артында сюелиб, аны имбашларындан къучакълаб турады.

— Мени аначыгъым Петербургга барыб иш джюрютюрге оноу бегитгенди. Сиз ким бла иш джюрютсюн дейсиз анга? — деб сорду Володя, Ишерскийни кёзлерине джити къараб.

— Билмейме, билмейме...

— Алай эсе, аначыгъымы Сызраннга джетдирирге ат бераллыкъмысыз сиз? — деб сорду Володя. Ишерский ёрге турду.

— Бек кьууаныб да берир эдим, алай а мен арбачыны ийиб кьойгъанма, — деб мурулдады Ишерский, джашны отча джаннган кёзлерине къараялмай, башын бир джанына бура.

Мария Александровна шиндикден ауур кьыйналыб къобду.

Юйню иеси, эшик ачаргъа ашыгъа:

— Уллу аллахны игилигине, сютню тюзлюгюне ышаныб кьоюгъуз, — деди.

Сыртында уллу, ауур джюкню кёлтюрюб баргъанча, Мария Александровна басхычлада акъырын атлаб, тюшюб барады.

Володяны, ачыуланыб, тебиб:

— Къызбай, генезир адам! — деген сёзлери ауундан кеслери аллына чыгъадыла. Ол ичинден къайнайды. — Дагъыда анга тенгди-дженгди, атамы эски тенгиди, дейдиле! Ариу иннетли адамды, дейдиле!

— Володячыкъ, аны да юйдегиси барды. Юйдегисини джашауу амалтын къоркъады.

— Атны бермейди, арбачы аны юйюнде джашаб тургъанлай. Ол итликди! Бетсизликди!

— Володячыкъ, патаргъа да, почтагъа да бар да, арбачы тут, мен а юйге кетейим.

Балаларыны джашауу ючюн мындан ары кеси джангыз кюреширигин Мария Александровна англай эди. Симбирскени джамагъатына энди ол керти кърал оноучуну башсыз юй бийчеси тюлдю, къралгъа аманлыкъ этгенлени аналарыды. Алай а анга, анагъа, балалары аманлыкъчы бетден кёрюннюк тюлдюле. Кирсиз, ариу иннетли Саша, хар неде да тюзлюкню тутхан бала, аманлыкъгъа кесин саллыкъ тюлдю, террорист боллукъ тюлдю. Татлы тилли, назик Аня, хар заманда аурукъсуннганлай тургъан, сагъышчы, терен магъаналы литературагъа кесин берген — сора террористка къалай болду? Огъай, алай болургъа мадары джокъду. Иван Владимирович тюз айта эсе уа, сют, терсни-тюзню айырыб, ала ны башларына бош этиб къояргъа да болур. Алайына сора Мария Александровна Сашаны, Аняны, Володяны крыльцода ёрге туруб, къызыб, джумдурукъ этиб, къолларын силке, ингирде Кокушкинода къычырыб:

...Ёлюб къорагъынчы бу дунияны башындан, биз Къралыбызны азабчыларына дерт тутарбыз!..

деб, бу сёзлени, ант этгенча, къайтарыб айтханларын эсине тюшюрдю.

«Ол сёзлени кесигизни джюрегигизде тутугъуз», — деб юретген эди Мария Александровна сабийлерине ол сагъатда.

«Огъай, огъай, алай болургъа мадар джокъду», — деб акъылына келген кыйын сагъышланы ол кесинден кери кыстайды. Саша таша иш джюрютген организациягъа къатышырыкъ тюлдю, алай этсе, атасына айтырыкъ эди, Аня да анга, анасына, хапарын билдирлик эди.

Кёзлеринги джыламукъ бла кюйдюрюб, акъылынгы мыдахлыкъ алыб туругъа джарамайды. Кюреширге керекди. Бек кёб кюч керекди. Бусагъатда не зат да ол кеси кесин къатдыргъанына кёре боллукъду.

Вера Васильевна юйге келиб, аны сакълаб турады.

Мария Александровна аны кёзлерине сынаб къарады. Бу да аныча эсе уа... Огъай, бу керти тенгди, джыламукълары да керти джыламукъладыла.

Джаш устаз, Мария Александровнаны кучакълаб, кесине кысыб, былай айтды:

— Не тюрюл зат болса да, мен бир заманда да сизден айырыллыкъ тюлме. Да, да, Петербургга барыгъыз, иш джюрютюгюз, кюрешигиз. Юй ючюн, сабийле ючюн джаныгъызны кыйнамагъыз: мен кюн сайын былайда боллукъма.

— Сау болугъуз, сау болугъуз. Барысы да иги болур, барысы да огъур бла бошалыр, деб ышанама мен, — деди джарлы ана.

Вера Васильевна сабийлеге — Олягъа, Митягъа эм Маняшагъа аланы тамада къарнашлары бла тамада эгечлери къаллай уллу кюрккюугъа тюшгенлерин айтыб ангылатханды. Тамбла ала ол хапарны гимназияда эшитирик эдиле, ол себебден сабийлени хазыр этерге керек бола эди.

Сабийле аналарыны къатындан бир атламны ары айырылмайдыла. Биринчи кере кетеди ол узакъ Петербургга, сабийлеринден айырылыб. Аналары Саша бла Аняны тюремеден бош этерикди, ала да юйге къайытырыкъдыла, деб сабийле халал джюрек-чиклеринден толу ышанадыла.

Ингирли бери Володя бир трактирден бир трактирге, патардан — почтагъа барады, Сызраннга къысха-къысха джюрючю, Ульяновланы юдегилеринден адам барлыкъ болса, биргелерине алыб кетиучю чиновникледен, къпселеден джолгъа киши чыгъамыды, деб сорады. Алай а патчакхны ёлтюрюрге къол кёлтюрюлгенди, Ульяновланы балалары тутулгъандыла, деген хапар саулай Симбирскеге къараб-къарагъынчы джайылгъанды. Ол себебден джангыз бир адамны чанасында Мария Александровнагъа орун табылмайды.

Бир къаууму, кёзге къараялмай, башларын бир джанына бура, адам джукъ ангыламазча, мурулдайдыла, башха къауум а — Ульяновлагъа, чанада огъай эсенг, орусну джеринде де джокъду орун, деб ачы джууаб этедиле.

Симбирскени джараууз-чола адамларын къызбайлыкъ, тели тукъум къоркъакълыкъ басыб тургъанын танийды Володя. Ол огъай эсенг, алгъын таб тюшген джерде «эркинлик, тенглик эмда къарнашлыкъ», деб сёзге къошулуучула, Александр III ангысызлыгъыны, дюргенлигини юсюнден къюкълюк затла айтыргъа къюрешиучюле, орус элчилени къыйын джашауларыны юсюнден джыламукъ чыгъарыучула — энди была не джаны бла да патчакхлыкъгъа тюзлюклерин билдирирге излей эдиле.

Чана табаллыгъындан тамам тюнгюлюб, Володя алайына Гриша тенгини атасы адамла джюрюкчюсюн эсине тюшюрдю.

Иги кеч бола, Володя агъач юйчюкню терезесин къакъды.

Гриша, джукъудан бери да аязылмагъанлай, тозурагъан чачы бла, бурнун терезе миялагъа кысыб, къарангыгъа къарай келиб, Ульянов Володяны кёрдю, сора кысха тончугъун юсюне атыб, чартлаб арбазгъа чыкъды.

Володяны сёзюне тынгылаб бошаб, ахсынды:

— Атама айтханымы этдирирге бек кыйынды, алай болса да сен, сёзге къошулмай, къара тынгылауну басарса. Мурулдаб, кесин не ары-бери уруб кёрсе да, барады. Адам тюлмюдю ол!

Тангны бурну джарый, Володя анасын чанагъа олтуртду, къаты къучакълады, сууукъ болмасын, деб палтон джаулукъ бла тегерегин басдырды. Мария Александровна, эринлерин къаты кысыб, кесин къатдыргъанды, аны кёзлеринде джыламуку джокъду.

Володя бла Вера Васильевна, къонгураучукъну зынгырдагъанына эс ийиб тынгылаб, крыльцода сюелиб кёб турдула.

Мария Александровна узакъ эмда кыйын джолгъа чыкъды.

З

аман кюнортадан атлагъанды. Кюн, терезеден къараб, Сенатны¹ залына акъ джабыуун джайыб, тутмакъланы шиндиклерин сюдюледен, тукъум-джукъ айыргъан къауумну представителлеринден, баш прокурордан, терслеген джаныны шагъатларындан айырды. Къалай эсе да къыйышдырыб, сюдню атына айырылыб башха тюрлю оноу этиучю кърал Сенат деб атагъандыла.

Александр Ильич, бурма чачлы башын кёлтюрюб, кёзлерин сюзюлтюб, ийнакълаб эмда сагъышлы болуб, кюн таякъгъа къарады.

Сюдюлени столуну аллында сюдге тюшген Канчер сюеледи. Ол къоркъуб, къалтыраб, тили тутулуб:

— Мен аман кюнде тюбөб къалдым алагъа, — деб, тутмакъла таба башын силкеди. — Мен революционер тюлме. Огъай, огъай, мен революционер тюлме. Мен хар заманда да уллу патчахны халал адамыма... Ол себеден мен аны аякъларына баш урма...

Асыры джийиргенгенден Александр Ильични ариу тургъан бети, адам танымазча, тюрленди.

Ульяновну къатында олтуруб тургъан Шевырев, джумдурукъларын къаты къыса:

— Ит пасыкъ! — деб къычырды бет джойгъан сатлыкъгъа.

Сюдню председатели — анга былайда, сый бериб, биринчи кърал оноучу сенатор Дейер дейдиле — къонгураучукъну зынгырдатды. Аны кётенли, адамгъа турсунмагъан бети асыры ачюдан къандан толуб, къызарды. Ол Канчерге:

¹ сенат — патчахлыкъ Россияда баш сюд эмда администрациялыкъ учреждение.

— Айтыгъыз андан ары, — деб джумушакъ сёлешеди .

— Мен сыйлы, уллу патчахны аякъларына баш уруб, кесини къулун — мени джашаууму юзмесин, деб тилейме.

Булутчукъ кюнню басды, акъ джабыуу да залдан тас болду. Зал къарангы бет алды. Канчер келиб орнуна олтурду. Тутмакъла аны къатындан бирер джанына турдула. Сатлыкъ ит онгуна, солуна къараб, сора, джыйырылыб, джуммакъ болду. Алгъыннгы тенглерини кёрюб болмай, асыры джийиргениб къарагъанларындан Канчерни санлары титиредиле. Ол, дыгалас этиб, шиндикде къымылдайды, анга билек болургъа уа төгерегинде киши джокъду. Бир кесек джыл озгъандан сора Канчер кеси кесини бойнуна асмакъ бауну салыб, асылыб ёллюкдю.

Бусагъатда уа сюдню заседаниеси барады. Эшикледе жандармала сюледиле. Сюдге къараргъа джыйылгъан адамла ючюн салыннган шиндикледе чиновникле, төгерекеде къараууллукъ этиучюле, прустопла олтурадыла. Ала биринчи кърал оноучуну бетинде аз да тюрлениу ышан эслеселе, бетсиниб, аны аякъ тюбюн джаларгъа хазыр болуб тургъанларын билдиредиле. Дейер, разы болуб, Канчерге баш силкесе, ала да баш силкедиле. Дейер Шевыревгъа бёрю тон кийиб къарагъанында, ала да, секириб туруб, бу къаугъачыны дуккул-дуккул этерге хазыр болуб тургъанларын ангылатдыла.

Ауур эмен эшикле акъырын ачылыб, Мария Александровна залгъа кирди.

Ол, шиндиклени арасы бла бара, тутмакъланы арасында джашын излейди... Табды... Тамам бек къыйналгъандан, бети учхун болду. Александр да, анасын эслеб, секириб ёрге къобду, ышарды...

Ачы къагъылгъан къонгурау бла Дейерни эрши

джырылдауукъ тауушу Шевыревну арт сёзюн бёл-
дюле:

— Сюдлюк Ульянов, олтур!

Александр Ильич олтурмайды, анасына сабыр кёзлери бла мыдахсыныб, суюмлю къарайды, кёл береди... Анасы олтургъунчу, сюелиб турады.

Ачылыб тургъан терезеден къарылгъашчыкъ кюн таякъ бла бирге учуб кириб, потолок туюнде тыпырдайды. Тутмакъла къанатлычыкъдан кёз алмай къарайдыла. Кюн таякъла Александрны анасыны чал башын, акъыллы, мыдах бетин джарытадыла.

— Генералов, — деб Дейер тамагъын къарылтыб кычырады, — айт айтырынгы!

Джаш адам, ёре туруб, стол къатына келиб:

— Кесими ариулаб айтырым мени джангыз буду: мен кесим ангылагъанча, бетим джетгенча этгенме, — деб барыб, Александрны къатында олтурду. Ала бир-бирине къол бердиле.

— Сюдлюк Андреюшкин. Кесинги ариулай, сен не айталлыкъса?

Александр Ильич анга, шыбырдаб:

— Нени да ауурлугъун меннге аудуруб сёлеш, тилейме сенден, — дейди.

Андреюшкин, джаш, кьонгурау тауушу бла, хар сёзюн джигине джетдириб, былай айтады:

— Джазыкъсыныгъыз, деб тилеб кюрешмезлигимен эртде огъуна айтыб къояма, не кючюн десегиз, мен аллай тилекни тутхан байрагъыма бедигше санайма.

Андреюшкин, орнуна олтуруб, Александргъа шыбырдаб:

— Сау бол, тенгим, — деди.

Дейер Ульяновну чакъырады.

Александр, ашыкъмай ёрге туруб, джолдашларына кёз джетдириб, стол къатына барады. Джукъ

сөлешмей, талай заманны анасына къараб турады. Мария Александровна, къалтыраб, дыгалас этиб, бармакълары бла бочхасына къадалыб, ышарыргъа кюрешеди.

— Мен ёкюл керек тюлдю, деб къойгъанма, ол себеден бу «аманлыкъны» не тукъум акъыл алыб этгеними юсюнден айтыргъа мени эркинлигим барды.

Мария Александровна джашыны бу сёзлери анам ючюн деб, суд этилген юйню төгерегинде орамланы толтуруб тургъан джаш төлю ючюн деб айтылгъанларын ангылаб турады.

Александр айтырыкъ сёзюн айтыб барады:

— Патчахлыкъ дуня халкъгъа кыйынлыкъ салыб тургъанын, тюшде кёргенча, сабийлик кюнлеримден огъуна эслеб, разы болмай, анга акъылым бекден-бек бёлюнюб — ма алай бла ангылаб башлагъанма керек болгъанын бу затны...

— Бу затны! — деб чиновниклени бири, ачыуланыб, кычырады. — Уллу, сыйлы патчахыбызгъа къолун кёлтюрюб, дагъыда анга «бу затны» деб сөлешеди!

— Алай а обществолукъ эм экономикалыкъ илмуланы окъуб, билим алгъандан сора, бусагъат кърал болумну джукъгъа джарамагъан, табсыз зат болгъанына толу ыйнандым, алгъын эркинлик, теглик эм кърнашлыкъ, деб, тюшде кёргенча, сукъланган затларым мени акъылымда энди илму эмда сёзсюз социалист форма алдыла. Общество къурулушну тюрлениулери болургъа болгъан къой эсенг, таб ол тюрлениулени амалсыз келликлерин мен ангылаб бошадым...

«Сора менден муну барын да нек джашыргъан эди? Нек ышанмагъанды меннге?» — деб Мария Александровна кыйналады.

— Къысха айт! — деб кычырыкъ этеди Дей-

ер. — Былайда студент джыйылыу джокъду!.. Кесинги ариулаб селеширге керек болгъанын унутма...

Александр Ильич джунчумай былай джууаб береди:

— Мен кесими ийнамымы джакълайма... Халкъны джашауун тюрлендирирге болушур ючюн, джангыз тюз джол — перо бла, аууз бла пропаганда бардырыу джол болгъанын таныдым мен... Алай а джашау кесин танытды: бусагъатда болум бла ол джолну барыргъа чыртда мадар джокъду...

Александр Ильич анасына къарады. Аны аллында кесин ариулагъанча, ол дагыда къайтарыб айтды:

— Чыртда мадар джокъду! Террор¹ бусагъатдагъы патчах къурулушну кеси кесинден амалсыз джаратылгъан керти заты болгъанын мен бегиталдым эсем, сора ол террор барыб турлукъду...

Санлары бирден ачыб къарайды Мария Александровна джашына. «Сашачыгъым, тюзю этесе сен, джаным-кёзюм?» — дейдиле ананы кёзлери.

Александр Ильич терен ыйнаныб селешген сёзюн бардырады:

— Кеслерини идеалларын² кючлю тутхан эмда кеслерини Ата Джуртларыны насыбсызлыгына джюреги эзилген он адам орус халкъны арасында хар заманда да табылгъанлай барлыкъды, ала, кеслерини ашхы муратларын толтурур ючюн, ёлюмден къоркъуб, артха турлукъ тюлдюле...

Дейер, орнундан секириб ёре туруб, къарыуун аямай къонгураучукъну зынгырдатады. Баш про-

¹ террор — класс джаула бла класс кюреш бардырыр орнуна, патчахны, аны чабчыларын къурутуб, ёлтюрюб, халкъны эркинликге чыгъарыу политика.

² идеал — иннет, ангы, излем, мурат, оюм.

курор Александрны анасына, ашаб кьоярма дегенча, ачы, эрши кьарайды.

— Къаллайды джашынг? — деб хиликке этиб сорады ол.

Мария Александровна сыйлы башын ёрге ёхтем тутады, алай а джаягъында джыламугъу джылтырайды.

— Асаргъа керекди ыймансызны! — деб кычырадыла кюпселе, фабрикантла, акъсюекге саналгъан кьауумну представителлери. — Асаргъа терористни!

— Ёлюмге! Асмакъгъа! — деб залда тургъан жандармла, мыртазакъла алыныб-кьутуруб, къалабалыкъ болуб къалгъандыла.

Ананы акъ башыны тегерегинде, уругъа басынган сары чибинлеча, сунгюле маталлы мыйыкъла,

къоргъашын окълача, ауур кёзле, асмакъ баулача, аксельбант¹ чалыула кёрюнуб, ташайыб айланадыла.

«Хатер саллыкъ тюлдюле... Ёлтюрлюкдюле... Кечиб къоярыкъ тюлдюле...»

Мария Александровна ёре турады. Джашы аны джыламукъларын кёрмезге керекди. Баласын ёлтюрюрге, деб этилген приговорну ол эшитиб болаллыкъ тюлдю.

Александр Ильич анасыны акъ башы джау джагъылгъан чачладан, джылтырауукъ къашхаладан ёрге чыгъыб, кёрюне баргъанына къараб турады. Ёргеде, потолокну тюбюнде, къарылгъашчыкъ ды-

¹ аксельбант — чынланы имбашладан салынган чалыулары.

галас этиб, къанатчыкъларын къагъыб кюрешеди... Мария Александровна, тылпыуу тыйыла, эшикни къатында тохтаб, джашына къарайды. Саша, терен мыдахланыб, кёб заманны анасындан кёз алалмай турады.

— Кеч! — деб, азчыкъ эшитдире шыбырдайды ол.

Анасы да, эшитиб ол сёзню, джашына билир-бил-мез башын силкеди.

Сашаны:

— Аллай адамланы бир зат бла да къоркъутур мадар джокъду! — деб таукел айтхан сёзлерин анасы бара тургъанлай эшитеди.

Мария Александровна орамгъа чыгъады. Ол бир студентни:

— Аллай адамланы бир зат бла да къоркъутургъа мадар джокъду, — деген тауушун эшитеди.

— Ала джигитледиле! — дейди дагъыда бири.

Орамда студентле бирем-бирем, экеу-экеу джюрюйдюле. Джаш адамла бирге джыйылмасынла, деб мыртазакъла къаты къараб турадыла.

Мария Александровнаны ызындан, кёз алалмай, къараб туруб, студент:

— Анасыды! — деб къычырды.

— Къайсы эсе да бирини анасыды, — деб тегерекде шыбырдайдыла.

Уллу курслада окъугъан къыз, чабыб келиб, Мария Александровнаны къолун сермеб алыб, уппа этди.

Студентле башларындан фуражкаларын аладыла.

Орамла къымылдадыла, тар болдула... Тылпыу тыйылды... Юйле аууб тебретиле... окулуб басадыла. Кюн джыйырылды... къарангы болду...

Кемсиз ауур бушуу бла, ана орамны кетиб барады.

Митя бла Маняша башында, сабийлени ком-
натасында, джукълайдыла, ала алкъын
джукъ да билмейдиле. Аналары анда, Пе-
тербургда, болуб, барысындан эсе алгъа ишни къа-
лайгъа барлыгъын ангылагъанды.

Хант ашагъан юйде лампа, столгъа, аны юсюнде
джайылыб тургъан «Симбирскени губерния ведо-
мостларына» кенг, төгерек жарыкъ сала, джукъ-
ланыргъа джетиб джанады.

Джюреги асыры ачыгъандан, асыры кёб джыла-
гъандан онгуз болуб, эки къолу бла башындан ту-
туб, Оля эки джанына кёзюу ауады.

Володя, башын кёлтюралмай, бу ачы тизгинлеге
къараб турады:

«..Айырылыб башха тюрлю оноу этиучю кърал
Сенатны Генераловну, Андреюшкинни, Осипановну,
Шевыревну эмда Ульяновну асмакъгъа асыб ёлтю-
рюрге, деб этген приговору бу майны 8-де 1887 джыл
толтургъанды».

Бу тизгинлени къурутуб, учхун этиб къояргъа
излегенча, Володя къол аязы бла газетни юсюн тарт-
ды, не этиб да былайда джазылгъан ауур, эрши сёз-
лени магъаналарын башына джыялмайды.

Саша джер юсюнден къуруб кетерча — къалай бо-
лургъа боллукъду? Тюзлюкню суйген, кюнча, джа-
рыкъ төге тургъан акъыллы Сашаны асмакъгъа
асаргъа кимни къолундан келликди?..

Къыйынлашыб, дыгалас этиб, джюреги асыры
эзилгенден Володяны къычырыкъ этери келеди, бу-
сагъатдан къайры болса да чабыб джетиб, адам ёл-
тюрючюлени табыб алыб, пара-чара этиб къояры
келеди.

Оля да, Володяча, кюйюб, бишиб, баш салыр джер табмайды. Володя, кыйын хапарны билдириб кьоалмай, талай заманны эгешчиги бла башлы-тюблю селеше туруб, кертисича айтханында, Оля, полгъа джыгъылыб, патчахны ёлтюрмей кьоарыкъ тюлме, деб кычыра эди.

Володяны кёзлеринде джыламукъ джокъду, ол, газетге къараб, аны тизгинлерини ичи бла джанындан суйген къарнашын — Сашаны кёре турады.

Бу бары да къалай болуб къалды?..

Чардакгъа чыгъыб, ала, къарнашы бла кеси, окъугъан китабларыны юсюнден селешичюлери Володяны эсине тюшдю. Экиси да халкъланы озгъан заманлада кюреш бардырыб, этген джигитликлерине бек кьюуана эдиле. Саша француз революцияны эм Париж коммунаны юсюнден кёб зат окъуй эди. Володягъа, коммунарланы не этгенлеринден эмда не болуб къалгъанларындан хапар айта, Россияда да коммуна хорларыкъ, коммуна кюраллыкъ заман келликди, дей эди. «Саша сёзсюз да революционер боллукъду», — деб Володя ышана эди ол сагъатда.

Эм артда каникуллагъа келгенинде, Саша не эсе да аз селеше эди, микроскопдан кёз алмай эди, хаман кесини диплом иши бла кюрешиб тура эди. Володя аны бу халисин кёргенинде, кёлю чыгъыб, огъай, алим боллукъду ансы, Саша революционер болаллыкъ тюлдю, деген эди.

Ол кюнлени биринде Володя Сашаны кеси джангыз беседкада олтуруб тургъанлай табды. Саша, эки кюлун тобугъуна салыб, бармакъларын бир-бирине чалышдырыб, нени юсюнден эсе да терен сагъышлы болгъан эди. Аны теренден къарагъан кёзлери джарыкъ джанмай эдиле. Володя къарнашына не болгъанды экен, деб къарады. Саша, анасыны, эгечлерини юсюнден сёз кюзгъаб, алагъа иги бол,

джукъ бла джанларын кыйнама, деб тиледи. Саша бла Аня Петербургда окъуб башлагъандан бери, Володя юйде эм тамадагъа къалгъанды, ол тамадалыкъ борчун тындыра билирге керекди...

Ма энди Володя, бармакъларын бурма чачына сугъуб, терезени ары джанында къарангыгъа къараб, ауур сагъыш этеди. Сашаны джер юсюнден тас болуб кетгени эмда аны аллай кыйын ёлюмден ёлгени ючюн кюйдюрюб, бишириб баргъан ачы джюрек джара Володяны къарыуун алгъанды.

Алайына шош кечегини адебсиз кир сёзле сасытдыла. Сора уллу таууш этиб, джыгъар-джугъур этиб ууалгъан миялала къуюлдула, суу таш полгъа тёнгерев тюшдю, терезе джабыуну джел къалтыратды.

Володя, шиндикден чартлаб туруб, эгечин сакълай, ташны аллына кесин атды.

Сыннган терезеден эсирген: «Патчах ёлтюрючюле!... Каторжникле!» — деб кыйчырды.

Баш юйден Маняшаны джылагъан тауушу келди. Зынгар-зунгур этиб терезени сыннганы, эсиргени кыйчырыгъы джукълаб тургъан сабийни уятхандыла.

Володя, Оляны эрлай къарангы къонакъ юйге элтиб, хант ашагъан юйде лампаны джукълатыб, сабийлени комнатасына чабыб чыкъды.

— Былай ачы къоркъарча нек болду? — деб джарты джукъулу Маняша къарнашыны бойнундан къучакълады. Володядан ол: — Мени къатымдан кетме, — деб тиледи.

Володя, эгешчигине ариу айта:

— Къоркъма, терезени джел уруб сындыргъанды. Джукъла да къал, — деди.

Къарнашыны къолларын джылы къол аязчыкъларындан джибермегенлей, Маняша орнуна джатды.

Володя, къызчыкъны имбашындан сылай, Митяны тюшонде мурулдагъанына тынгылайды, юйге тамадалыкъ этиуде кесини къаллай магъанасы болгъанын ма бусагъатда толусу бла ангылады. Маняшаны тынчыкълы джукълары да, анасыны саулукълу болуру да, эгечлерини игилик кёрлюкклери да энди аны, Володяны, эркишилигине, адамлыгъына кёре боллукъду.

Джукъу алгъанында, Маняша Володяны къолларынын ычхындырды.

Оля къонакъ юйде диванда джатыб турады. Терезеледен ай джарыкъ тийиб, пальманы чапыракъларыны къара келекелери, тырнакълы джанууар аякълача, полда созулгъандыла.

— Джукълаймыса сен? — деб сорду Володя.

Оля джууаб да бермеди, къымылдагъан да этмеди. Володя сернек джандырды. Ауа-сауа, къалтырай тургъан сернек отчукъну джарыгъы бла эгечини, ёлген адамны бетича, къаны къуруб, кегериб тургъан бетин эследи. Кёзню джумуб ачханны арасында Володягъа эгечи ёлюб тургъанча кёрюндю.

— Оля, Олячыкъ, кёзлеринги ач, — деб Володя аны башын кёлтюрдю.

Оля ауур ынгычхады, сора къарнашыны кёкюрегине бетин сугъуб, адамны джюрегин эритирча, ичин тартыб джылады.

— Сашасыз биз не этерикбиз? Аначыгъыбыз къалай боллукъду? О-о-ой мен джарлы, атам сау болса уа...

Кеси-кеси бла селешгенча эте, Володя:

— Къыйынды айтыргъа, кёлтюралырмы эди атам бу затны барын да, — деди.

Эгечини исси тылпыуу, исси джыламукълары Володяны келегинден ётюр, этин къыздырадыла. Ол,

Оляны кесине къатыдан-къаты кыса, ауузундан сёз чыгъармай сюеледи.

— Володячыкъ, джукъ сёлешмей нек тынгылайса сен? Нени юсюнден сагъыш этесе хамаң?

— Сашаны... анамы... мындан ары къалай джашарыбызны юсюнден, — деди Володя, терен ахсына.

Ай мийикден-мийикге кёлтюрюле барады, полда къара кёлеккеле да, бир-бири юсюне басына, терезе таба сюйрелиб барадыла.

Джылай-джылай онгсуз болуб, къарыуу тауусулуб тохтаб, Оля къалкъыугъа кетди. Акъырын аны башына диванны джастыгъын салыб, Володя ёрге — Сашаны комнатасына чыкъды.

Столда пробиркала, колбала джылтырайдыла, ууалама деб тургъан миялаладан башлаб, Сашаны хар затына джукъ да болмай турады, кеси уа тас болду да кетди.

Володя терезени балкон таба ачды. Кёлегини тьюмелерин тешиб, ариу хауа солуду.

Бир-бири юсюне басыныб, башында сагъышла къайнайдыла.

Не этерге керекди? Патчахны ёлтюрюрге керек болурму? Саша ючюн дерт джетдире, аны джолу бла барыргъамы?... Ол джол халкъгъа не хайыр берликди? Алты джыл мындан алда народоволец Гриневицкий патчахны ёлтюрдю. Александр II-ни орнуна патчахны тахтасына Александр III-чю олтурду. Бютюн да кыйын болду, халкъны джашауу алгъындан да аман болду; адамлыгъы болгъан, халкъ ючюн джан аурутхан алчыланы барысыны богъурдакъларындан алгъандыла. Атамы, джанын артха салмай, кыйналыб, кюрешиб къурагъан школланын джабыб барадыла. Хар ингир сайын анам бешик джыр айтыучан эди. Ма бусагъатда да аны сёлери къулагъыма келе турадыла:

...Ёмюрлюкде киши билмеген
Дуния тахсасын табарса,
Джангы кюч бере, адамгъа
Кюреш джолун ачарса.

Адамгъа джангъы кюч берирге, дейди. Кюреш бардырыр ючюн. Ол кюч не затда боллукъду? Къайдады ол? Артыкълыкъны, къыйынлыкъны не этиб кзурутургъа боллукъду? Огъай, ол затны джангыз адам къой, таб уллу джигитлиги болгъан джюз адам да эталлыкъ тюлдю. Алай эсе, миллионланы бир иннетли этиб, къалай бирикдирирге боллукъду?

«Саша... Мен сени къолунгдан эркинлик ючюн кюрешиуню чырагъын алама, — деди Володя кеси кесине. — Сен толтурургъа излеген мурат ючюн мен да кюреширикме, алай а, хорлаб чыгъар ючюн, башха джолну табаргъа керекме. Саша! Джашаууму саулайына, кесими башдан-аякъ сен тутхан ишге берирме мен...»

Танг аласы бла ургъан джел саддан чагъа тургъан тереклени ийисин келтиреди.

Бу юйге джангы келиб тюшгенлеринде, аналарыны: «Былайда — джараусуз болуб, атылыб тургъан джерде — джангы сад ёсерикди», — дегенин Володя эсине тюшюрдю. Бусагъатда садда джангыз бир къуу бутакъ джокъду, болгъан бары да чагъады.

Кюн чыгъыб келеди. Балий кёкенле къызаргъандыла, эчкагъачланы тёнгеклери багъыр маталлы джылтырайдыла.

Арба джызылдагъан, атла бурунлары бла сызгъыргъан тауушла эшитилдиле.

Володя, дженгил огъуна энишге тюшюб, ал эшикни ачханлайына... Аня босагъада аны къолуна аууб кетди. Аналары, кисейни имбашына атыб, къанатлы

бөркюн тешиб, чыкъярдай тургъан атлауучланы акъярын ёрге чыгъыб тебреди. Ол Сашаны компната-сына барады.

— Анам Аняны да алыб келгенди! — деб Володя Оляны тургъузургъа кюрешеди. — Кесинги джарашдыр, бетинги джууб, эс джый. Анам бизни джыламукъларыбызны кёрмезге керекди...

Володя, сабийлени компнаталарына чабыб дже-тиб:

— Дженгил туругъуз! — деди. Митягъа кийнирге болушду, таб Маняшаны эшмечигин эшерге да кюрешеди, алай а ол затны эталмады. — Хайда, аначыгъыбызгъа барайыкъ! — деб ашыкъды ол.

Сабийле Сашаны компнатасына кирген эшикни юсюнде тохтадыла. Аналары орундукъгъа джатыб, бетин джастыкъгъа кёмюб тургъанын кёрдюле.

— Аначыгъым! — деди Володя, сёзю ауузундан къарыусуз чыгъа.

Мария Александровна башын кёлтюрюб къарамады. Володя, бар, деб, Маняшаны тюртдю. Къызчыкъ, орундукъгъа миниб, анасыны бойнундан къучакълады.

— Аначыгъым, меннге бурул, — деб тиледи Манячыкъ.

Мария Александровна, бери къобуб, орундукъгъа олтурду.

— Аначыгъым, мени ашарым келеди, кел эртден ушхуургъа барайыкъ, — деди къызчыкъ.

Мария Александровна сабийлерини хар бирине мыдах кёзлери бла къараб чыкъды: аны бетинде, арабин, ышардымы дегенча, аллай бир зат кёрюнюб джукъланды.

Сабийле бары да, эшик юсюнде сюелиб, аналарына къараб турадыла, аланы кёзлеринде терен

къыйынлыкъ да, суймеклик да таныладыла, аны
бла биргелей ол кёзле: «Сен бизге бек керексе. Биз
да керекбиз сеннге», — дейдиле.

Мария Александровна, эс джыйыб, бел къатды-
рыб, хар заманда айтыучусуча:

— Келигиз, эртден ушхууур ашаргъа барай-
ыкъ, — деди сабийлерине.

шикле бары да кенгине ачылгъандыла. Хапчюкню эшик аллына чыгъара турадыла. Кюн жарыкъда столла, шиндикле, комодла кём-кёк хансны къатында эски, учуз затлача кёрюнедиле.

Симбирскени чола-къула адамлары, кенг ачылыб тургъан воротадан кириб келиб, эшикге тегюлюб тургъан харакетни тегерегине айланыб къараб, тийиб кёрюб, учуз багъагъа юй керекле аладыла. Юйню сатыб, кечюб кетерге тебреген юйдегини амалсыз кюнюнде хайырланадыла.

Арбагъа териден этилген кенг диванны салдыла. Илья Николаевични кабинетинде ол къаллай бир джылны тургъан эди! Арбада, къымыл-къымыл эте, диванны воротадан чыгъыб баргъанына Мария Александровна да, сабийле да къараб турадыла.

Бу диванны юсю бла эсен кетмезлик багъалы затла бардыла. Анда олтуруб, сабийле аналары бла бирге Илья Николаевични, губерниягъа айланыб келиб айтыучу хапарларына тынгылай эдиле, къышхы кечеледе джырла джырлай эдиле; Илья Николаевич джазгъан гитче тетрадчыкъдан Некрасовну, Минаевни, Плещеевни патчахлыкъ окъургъа эркинлик бермеген назмуларын азбар эте эдиле. Илья Николаевич ма бу диванда ёлгенди. Иш эте тургъанлай, кесини эм арт джыллыкъ отчетун сала тургъанлай, ёлюб къалгъанды...

Арбаздан арбала бир-бири ызындан чыгъыб барадыла.

Китаб табхаланы киши сатыб алмады, ала, бир-бири юсюне къаланыб, ичлери гырын болуб, къалын акация кёкенлени къатында турадыла.

Володя бла Оля, Гриша китабланы джыядыла.

Митя бла Маняша сауут-сабаны, эски газетлеге чырмаб, Вера Васильевнага ящиклеге салыргъа болушадыла.

Мария Александровна, юйге кириб, къараб айланады.

Къуру юйде аякъ тауушла джарыкъ чыгъадыла. Комнатала, къалай эсе да башха тюрю эмда джюрек илешмезча болуб къалгъандыла. Сабийлени комнаталарыны полунда, къазауат баргъан джердеча, къагъыт солдатчыкъла, буршу-чуршу болуб, сойланадыла. Володяны комнатасыны къабыргъасында джабышдырылгъан оюулу къагъытны юсюнде акъсыл квадрат айырылыб белгиленеди — география картаны ызыды ол. Сашаны комнатасыны терезесинде сынган колба къалгъанды.

Хар затны эсине тюшюре, аууб кетерге джетиб, аякъ юсюнде кючден тохтай, Мария Александровна бир комнатадан бир комнатагъа кире барады.

Рояль къонакъ юйде турады, джыккырчыкълада ёсген алапат гокка хансла терезеде, къабыргъа мюйюше да икона¹ кёрюнедиле.

Мария Александровна, шыйых Марияны къаралыб тургъан тюрсюнюне кёз джетдириб, тохтады. Сабийлик эмда джаш заманында Мария Александровна аллах анасы (шыйых Мария) не къыйынлыкъдан да, не артыкълыкъдан да сакълайды, деб кёлю бла ийнана эди. Гитче къызчыкъ болуб ол, таза джюреги бла табыныб, анамы джанын сакъла, деб андан тилеген эди... Алай а анасы ёлюб кетген эди... Мария Александровнаны дагъыда бир табыннганы эсиндеди: ючюнчю сабийчиги, Колячыкъ, къыйын ауругъанында, аллах анасындан болушлукъ излеген эди. Кечени-кече узуну табыныб, тилек тилеб

¹ икона — христианлада аллахны, шыйыхны сураты.

тургъан эди. Алай а, не келсин, танг ата, Колячыкъ джан берген эди.

Мария Александровнаны диннге ыйнаныуу аз аз джукълана баргъанды. Иконала Илья Николаевични замансыз ёлюмден тыймадыла, Сашаны асмакъдан сакъламадыла. Къыйынлыкъ, мыдахлыкъ келген кюнледе бошунагъа табыныб кюреширге керек болмады.

Володя, къонакъ юйге кириб, ызына чыгъаргъа тебреди, алай а анасыны табынмай, сюелиб, нени юсюнден эсе да сагъыш эте тургъанын ангылаб, тохтады. Володя иконагъа кёз джетдирди. Андан аллах ананы тегерек сабий кёзлери, къалын уууртлу сабийни да къарт кёзлери къарайдыла. Иконаны аллында да Володяны анасы сюеледи — джер юсюнде керти адам, хурметли эмда кючлю, суююмлю эмда акъыллы тиширыу. Огъай, ол табынмайды, ол сагъыш этеди...

Володя динни алдаулукъ зат болгъанын ангылаб бошагъанлы эки джыл озгъанды. Анга ол ангы дунияны не зат болгъанын билген бла, китаб окъугъан, астрономия, физика, химия илмуланы тинтиб къарагъан бла бирге келеди.

Окъуу эм экзаменле башланырны аллы бла гимназияда табынган эте эдиле. Поп гимназистлеге: кючлю табыныгъыз, аллах эшитирикди, ол сизни хыйлачы «экилени» алмазча этерикди, акъылыгъызгъа акъыл, билимигизге билим къошарыкъды, динни сююючюлени уа азабларына тубетирикди, деб юрете эди.

Экзаменле башланырны аллы бла Володя, крестин бойнундан алыб, мурса джоппугъа атхан эди. Ол эртден сайын ал юйде, тазгъа бюклениб, белинден огъаргъысын суу бла джуууучан эди. Бир джолда Мария Александровна крестчикни да, аны сынджырчыгъын да Володя бойнундан къоратыб тур-

гъанын эследи. Джашына, иги сынчыкълаб къараб, джукъ да айтмай къойду. Ичинден — тюз этгенсе, деди. Экзаменлени барысын да Володя «бешлеге» берди...

Мария Александровна, иконадан бир джанына къарагъанлай, Володяны кёрдю.

— Володячыкъ, мен иконланы биргеме алмайым, деб турама. Аланы монастырьге¹ бериб къояргъа умут этеме. Ала бизге керек тюлдюле. Сатабыз десек — сахарда сёз этерикдиле. Алайсыз да юйюбюзню терезелерин ууатханлары, бизге тюбемез ючюн, алгъыннгы шохларыбызны джолдан джанлаб кетгенлери артыгъы бла боллукъду.

— Тюз оноу этгенсе, аначыгъым, — деди Володя.

Ол кюн огъуна Ульяновлагъа къарт монах келди. Ол, ишни терен билген адамча, ящиклеге салыныб тургъан иконаланы къолуна алыб, ары-бери бурду. абаларында пробалагъа² къарады — кюмюшденмиди, деб шыйых Марияны бетин тырнагъы бла къазды — икона къолданмы этилгенди, огъесе печатхамы урулгъанды, деб билирге изледи, сора, эрлай талай иконаны быстыргъа чырмаб, комнатаны къабыргъа мюйюшлерине кёз джетдирди.

— Кесигизге уа джукъ къойгъанмысыз? — деб сорду ол. — Уллу гюнахлы Александрыгъызыны джаны ючюн сиз табыныб турургъа керексиз.

— Биз кесибизге керек боллукъ зат болуб джукъ унутмагъанбыз, — деди Володя, анасы ючюн джууаб эте. — Биз артыкъ затны беребиз.

Володяны сёзлерини магъанасы къалайгъа баргъанын билалмай, монах анга зукку къарады.

¹ монастырь — монахланы клисалары бла тургъан юйлери.

² проба — агъачын билдирген мухур ыз.

Андан сора Ариучукъну элтирге келдиле. Джангы хозяйыны аны джыджым бла тартыб кетди. Ариучукъ, ёкюрюб, тёрт аягъын тик уруб, аллына атларгъа унамай, башын ары-бери атыб, бойнунда джыджымны чырт да онгсунмай кёрдю. Кете туруб, джумушакъ эринлери бла сабийлени къол аязларын-дан ётмек къабукъланы джыйыб ашады. Къызчыкъла да, Митя да Ариучукъдан бек мыдах болуб айырылдыла.

Бютеу юйдегилери бла рояльны джолгъа хазырлайдыла: салам кебленнген машокла бла къысдырыб, чырмаб, тышындан джеген салыб тигедиле. Бу рояль аналарыныкъыды. Рояль алгъын юйдегини къууанчы эди. Аналары аны энтда къолгъа алыргъа керекди, Оля да музыкадан билим алыб бошарга керекди. Юйдегини эм уллу мюлкю ма бу рояльды.

Дагъыда кийим тикген машинканы юсюнден айтыргъа керекди.

Аналарыны къолунда ол хайыр бериб тургъанлы джыйырма джылдан артыкъ болады. Аны бла къаллай бир бешик бусхул къайылгъанды, къаллай бир сабий кёлек, кёнчек, чепкен тигилгенди, энтда къаллай бир тигилликди, бузулуб джангыдан этилликди, чюйреси бурулуб къайыллыкъды, джамалыкъды...

Ёски машинка эди. уллу таууш этиб тиге эди, аны тауушу таб орамда да эшитиле эди. Аны дыгъырдагъаны юню эм узакъ джерине дери бара эди. Ол сеbebден аналары аны бла къуру кюндюз — сабийле школда, Илья Николаевич да джолоучулукъда болсала — иш эте эди.

Аняны, Оляны эм Маняшаны тигерге аналары ма бу машинкада юретгенди.

Володя, тамам эс ийиб, машинканы джолгъа хазырлайды.

Кюнорта ушхууурну бюгюн китабла джыйылгъан ящиклеге олтуруб ашадыла. Маняша бла Митя, стол джабыу джабылыб тургъан столда ашагъандан эсе, былай ашагъан татлыды эмда сейирди, дейдиле. Ашагъандан сора, садха кетдиле.

Эшик аллында ёсген ханс теблениб, бир-бир джерлери джол болгъанды. Джыджым, бушдукъ, къагъыт кесекчиклени джел учуруб, тегерек айландырады. Сабийле карета тургъан бау, бошуна тургъан тууар орун таба къарадыла. Мазаллы аралыкъ тиреуле мыдахланыб сюеледиле; келигиз, бир учуб къалыгъыз дегенча, сенгкилчек тогъайла аз-аз джызылдайдыла, алай а аланы къатына киши бармады.

Кёчгюнчюлюк бетин кёрмей тургъан джангыз садды. Алмала терекледе, чапыракъладан эсе айырылыб джарыкъ кёрюне, фонарчыкълача, салынадыла. Бутакъла ауур болгъандыла, аланы төрт джанындан кёлтюрюб тургъан дагъанлары барды. Мелхум битим боллугъу белгилиди. Беседканы къатында чыбчыкъкёзню уллу кёкени чагъыб бошайды, андан акъгъан чапыракъчыкъла хансны юсюн къар басыб тургъанча кёрюнедиле. Алма тереклени арасында настурцияны¹ тахталары, къызыл отча, джанадыла. Наныкъ тахта да, къызара башлаб, энишге салыныб тургъан наныкъладан толгъанды. Джангы къум себеленген джолчукъла садха къууанч бет алдырадыла.

Володя беседкагъа кирди. Ол былайда Саша бла бирге олтурургъа бек суйюучен эди. Оля хыртды къабукълу эчкагъачны къучакълаб, анга бетин къысады. Митя бла Манячыкъ да, бир-бири къолундан тутуб, терек арасы джолчукъла бла ары-бери барадыла.

¹ настурция — садда ёсген, къызылсыман-сары гокка ханс.

Къара чепкен кийиб тургъан Мария Александровна кесини сабийлеринден эсе гитче кёрюнеди — Саша ёлгенден бери беш ыйыкъда ол аллай бир эригенди. Ана ичинден ауур бушуу этеди, балаларыны, таб тогъуз джылдагъы Манячыкъ бла онбир джылдагъы Митяны, сабийлик кюнлеринден айырылыб баргъанларын ангылаб тургъанларын кёреди.

Симбирскеде андан ары къалыргъа мадар джокъ эди. Мария Александровна Кокушкинода тамада къызына ашыгъа эди, анда Аня бешджыллыкъ азабын чегиб башлагъан эди. Тюрме, къарнашыны асмакъгъа асылгъаны Аняны сындыргъандыла, ол себебден анга анасыны болушлугъу бир да бек керекди. Володя Къазан университетде окъурукъду. Оля музыка училищени бошаргъа керекди. Энди ана сабийлени кеслерин ийиб къалай къойсун? Хаман да аланы биргелерине болургъа керекди.

— Аначыгъым, розаланы кесиб алыргъа боллукъмуду? — деб сорду Манячыкъ.

Розала быйыл артыкъ да бек чакъгъандыла. Кюнде джылыныб, ала кеслерини ариу ийислерин тегерекге джаядыла.

— Огъай, садны бу ариулугъу бла къояйыкъ. Былайда бир затха да тиймейик. Айымыса, адамлагъа ол къууанч келтирсин.

Бара-барыб, юреннгенича, Мария Александровна алма терекден талай къыяулу чапракъны джыртыб алыб, бурууну къатында патегени бла тургъан банкагъа сукъду.

Володя саддан эм артда чыкъды. Ол, калитканы къылычын салыб, буруугъа чыначыкълары бла таяныб, ёмюрлюкге эсинде тутар ючюн, садха талай заманны къараб турду.

Ингир алагъа Свягадан Волгагъа таш орамны арбала тизилдиле. Ал арбада, джегенлеге чырмалыб, рояль барады. Аны къатында Володя барады, рояль-

ны кымылдаб, тунакы зынгыр-дагъанын ушатмай, арбачыгъа акъырыныракъ бар, деб тилейди.

Мария Александровна Бера Васильевна бла бирге барады. Володяны ызындан Гриша, Ваня Зайцев, Николай Иванович Охотников барадыла. Саша Щербо орамчыкъдан Олягъа къол булгъайды. Ульяновланы сабийлерини барыны да былайда гимназиячы, бирге ойниб айланыучу тенглери кѣб эдиле, алай а аланы сакъ аталары-аналары алагъа власть скоймеген юйдегини ашырыргъа эркинлик бермеген эдиле.

Москва атлы орамны эки джаны бла агъач юйчюкле тизилгендиле. Ала бир-бирине мийик буруула бла, калиткаларында къадама киритлери бла байланнгандыла. Алай а бусагъатда терезе болгъан барысы ачылгъанды,

кисей джабыуланы артындан юйледе джашагъанла джашыртын орамгъа къарайдыла; арбалада баргъан хабчюкге багъа салыб, башларын булгъайдыла: кёремисе, къыйынлыкъны да сан этмей, болгъан затларын, таб столларына, шиндиклерине дери, сатыб, рояльны уа биргелерине алыб барадыла. Рояльла бла энди не кюн кёрлюкдюле...

Ульяновланы юйдегилери Симбирскени къоюб кетиб барады.

Артларында, тёбенде, Свягагъа тюшген энишни башында, къуру юй, аны терезелеринде гокка хансла, толгъан айча, суюмлю, мелхум сад къалгъандыла.

ля кесини алтын медалын ачыкъ къол аязына салыб къарайды. «Ариу къылыгъы эмда окъууда хорламлары ючюн», — деб медалны джарымына тогъай джазылгъанды, анга дагъыда акъыллылыкъны — тиширыу аллахны — сураты салыннганды.

— Наука, медицина, химия, физика, математика — была бары да тиширыу сёзле боладыла, университет — эркиши сёздю, — деб Оля ышарыргъа кюреши.

Китаб окъуй тургъанын да къоюб, Володя сёз къошду:

— Огъай, чырт да эркиши сёз тюлдю, орта сёздю. Мен эркишиме, окъургъа уа мени да джокъду эркинлигим. Россияны университетини эшигинден къаргъан хар джан ауузсуз, тилсиз, кеси акъылы бла атламагъан, артыкъсыз да — патчахха табыннган адам болургъа керекди. Патчахлыкъ ма аны излейди.

Иссиден тылпыуу тыйылгъанча болуб, Володя, студент курткасыны туймелерин тешиб, кенгине ачды. Бу куртканы кийиб, Къазан университетге ол къуру юч айны джюрюгенди. Андан сора студент джыйылыулагъа къатышады, тутулады, ссылкагъа¹ кетеди.

Володя анасына кёз джетдирди. Тиге тургъанын да тобукъларына ийиб, кёзлери чыракъ барыб, ол нени юсонден эсе да сагъыш эте эди. Володя анасыны акъылында, джюрегинде не болгъанын терен ангылайды.

¹ ссылка — 1) тутуб, тутмакъ этиб ийиу, 2) тутмакъла туруучу узакъ джер.

Мария Александровна джаш заманында уллу окъуу алыргъа термилгенди, кѣб зат окъугъанды, тыш къралланы миллетлерини тиллерин билир ючюн, къадалыб кюрешгенди. алай а юйде дерс берген устаздан ары атларгъа джол табмагъанды. Анасыны къаллай пахмусу джукъланыб къалгъанын Володя энди, онджети джылгъа чыкыгъанында, таныды.

Мария Александровна пахмулу музыкантды, къан бла — джан бла джаратылгъан усталыгъы болгъан литераторду, бир тилден бир тилге кѣчюре билген чемерди. Не келсин, быланы барысыны да багъасын билген къуру юйдегисиди.

Володяны тамада эгечи Аня — поэт болурча пахмусу болгъан къыз — халкъгъа джарар ючюн, литературагъа джол излеб кюреше эди. А энди аны джолу кесилгенди. Чыртда хатасы болмагъанлайына, аны, тутмакъ этиб, бешджыллыкъ ссылканы черге тунакы элчикге джибергендиле.

Неден да бек Оля ючюн къыйналаса. Ма олтурады сагъышлы болуб, джюреги тебиб, дыгалас этиб, не этерге билмей, къара эшмесини бурма тюклерин бармагъына чырмаб булджуйду. Туура аныча ишни суйген адам табылырмы? Джангыз джукълагъан сагъатындады Оляны иш этмей тургъаны. Ол эталмай къалгъан бир зат джокъду. Онбеш джылы толургъа, гимназияны бошаб, алтын медаль алыб чыгъады. Олячыкъны устазла: «Бизни нюрюбюз эм сыйыбыз», — деб эркетете эдиле. Энди, мындан арысында, адамланы не бла къууандырлыкъды? Пахмулуду, алай а андан не хайыр... къызды... Бал чибинча, ары-тала билмей ишлейди, алай а не келсин... эркиши тюлдю.

Бир джыл мындан алда патчахлыкъ правительство Россияда тиширыула окъугъан институтланы бирин къоймай джабханды. Патчахны дуппукъ,

джелбаш джумушчулары: «Тиширыугъа окъуу-билим неге керекди?» — деб къойгъандыла.

— Патчахлыкъ Россияда окъуулу болургъа излеген тиширыуну аманлыкъчыгъа санайдыла, — деб тебеди Володя. — Башха сылтауу болмай, къуру онглу пахмусу болгъаны ючюн, Софья Ковалевская, Россиядан къачмаса, мадары болмай къалгъанды. Не аман хыйнычы къатын да бизни къралыбызда уллу окъуулу тиширыудан эсе багъалы кърюнеди.

— Швецияда уа Ковалевская университетни механика кафедрасына тамадалыкъ этеди, — деб Аня сёз кёшду. — Арабин, бизни Олячыкъ окъургъа Стокгольмгъа кетсе, къалай болур?

Мария Александровна терен ахсынды.

— Кеси джангыз оналты джылында Олячыкъ Швециягъа къалай барлыкъды?

Тыш къраллада окъур ючюн а бек кёб ачха керекди. Аллай бир ачханы къайдан табхын? Аналарыны пенсиясы бла алты башлы юдегини тутаргъа керекди. Маняша бла Митя былайда, Кокушкинода, окъургъа школ табмайдыла, Къазаннга бармасала, болмайды, Аня бла Володяны уа анда джашаргъа къоймайдыла. Ма бу халда алтысы да курт басыб тургъан сууукъ, гитче юйчюкге кириб турадыла. Аня бла Володя, иш этиб, гитчечиклерин кеслери окъутуб тебретиле.

Оля анасын къаты къучакълады.

— Къыйналма, аначыгъым, — деди ол. — Мен, Къазаннга барыб, дерсле берирча иш табарма, сора джалыма ачхама дегенни джыйыб, тыш къраллагъа окъургъа кетерме.

Мыдахланыб, салкъын болуб тургъан адамла ол сабий акъылгъа алайына бары да харх этиб кюлдюле.

Сабийлени кёллерин баса, аналары:

— Биз бир таблыкъ табарбыз, барысы да джарашыр, барысы да иги болур! — деди. Алай а ол кеси да мындан ары не мадарла этерин билмейди.

Володя комнатада ары-бери барады, анасына, эгечлерине кёзюу къарайды, аланы джашауларына сагъыш этеди. Юч пахмулу тиширыу! А Орусда къаллай бир пахмулу тиширыу, джукъгъа саналмай, аякъ тюбюнде эзилгенди!

Оля, олтуруб, Симбирскеде тенгчигине — Саша Щербогъа письмо джазыб башлады:

«Багъалы Саша! Джангы джыл бла алгъышлай-ма...»

Джаза тургъанын сабыр этиб, джер-джерине къар джабышыб тургъан терезеге къарады. Сууукъдан джыйырылыб, джаулугъуна чырмалды. Тенгчигини да, кесини да гимназияны бошагъандан сора, ким да сукъланырча, ариу эм джараулу джашау къуаргъа этген умутларын эсине тюшюрдю... Сабий умутла кёре эдим ала!

«Мен, кертисин айтсам, Джангы джылны къууанчына магъана берген адам тюлме, — деб джазады Оля. — Байрам аты болгъан болмаса, ол кишиге да джукъ бермейди. Айхай, Джангы джыл бла бирге джангы джашауну башларча болса, эскини, керексизни, телиликни барысын да къоратырча кюн чыкъса, — ма ол заманда келлик эди къууанч. Алай а аллынгда сени биягъы болум, эрикдириб, башынгы сылхыр этерик, керексиз джашау сакълагъанын биле тураса, сора не затха къууанныкъса?...»

— Олячыкъ, джазгъанынг боллукъду, джюр, лыжала бла айланыб келейик. — деди Володя.

Къарнаш бла эгеч, аякъларында лыжалары бла, паркны чабыб ётдюле. Қалиткадан озгъанлай, бузча, къатыб тургъан къар бла джабылгъан тюзле. къышхы кюнню таякълары тийиб, джылтырайдыла.

Къаралыб кёрюннген чегет этегине лыжала, кеслери алларына баргъанча, учхалаб барадыла. Володя, лыжалары бла ыз этиб, алда барады. Оля аны ызындан тынч учхалаб келеди.

Кокушкино элни бир джаны бла озуб барадыла. Къолайсыз, алаша юйчюкле кюртлеге терезелерине дери батхандыла, башларына акъ бёрклени терен тартхандыла. Оджакъларындан саргъылдым тютюн боранлаб чыгъады: юйледе отну салам бла сыгындан этедиле. Анда-мында сюелген тал тереклени джалан бутакълары къарыусуз, мугур къымылдайдыла. Орулуб кетген сабанны тамырында къалгъан къургъакъ саламы къар тюрюнден, таракъ тишлеча, зыбыр къарайды.

Володя, чегетни къыйырына джетиб, Оляны сакълайды. Таякъларын къаргъа чанчыб, ичлерин

мыдах джашау алыб тургъан агъач юйчюклеге къарайды.

Оля, къарнашына чабыб джетиб, солууун да иги алалмагъанлай, лыжаларын тик уруб тохтатды, сагъышларындан энтда башы аязымагъанын билдире, таякъ бла къарны сызыб тебреди. Сора, кёзлерин сюзюлтюб, батаргъа джууукълашыб баргъан кызылсыман, мазаллы тегерек кюннге къараб, мыдах болуб, былай айтды:

— Ма биз Джер бла бирге Кюнню тегерегине энтда бир кере айланыб бошайбыз. Бизни телилигибизге къара: дагъыда бир айлансакъ, насыб табарыкъбыз, деб умут этебиз. Джер Кюнню тегерегине, кыппа чырмалгъанча, хаман айланыб барады, адамлагъа уа насыб келмейди.

Володя, джукъ айтмай, тынгылаб турады.

— Айтчы, Володя, — деди ол, къарнашыны бетине къараб, — не кыйынлыкъла да тас болуб, адамла къууанчлы джашарча — аллай байрам кюн, керти да аллай джангы джыл боллукъмуду?

— Болургъа керекди, — деб Володя джууаб берди. — Саша ёлгенден бери аны юсюнден мен кесим да тохтаусуз сагъыш этеме, кёлюме да келеди... кёлюме келеди — алай болурму, деб...

Оля сермеб къарнашыны дженгинден тутду:

— Сени не эсе да бир зат билгенинг болурму?

— Огъай, алкъын тамамлы билмейме... Алай а мен Къазандан Карл Марксны китабларын келтиргенме, сейирлик китабладыла! Адам улу насыбха джол табарыкъды, деб ала, математикача, алай тюз джууаб бердиле.

— Сора ол Карл Маркс деген кимди?

— Уллу алимди. Ол ёлгенли беш джыл болады, алай а аны бла бирге ишлеб тургъан тенги — Фридрих Энгельс сауду. Маркс кеси ёлсе да, аны уче-

ниеси¹ кьалгъанды. Мен алкыын джангыз «Коммунист Манифест» деген китабны окъуб чыкыгъанма, энди экинчини — «Капиталны» окъуй турама.

— Кел, бирге окъуюкъ! — деб кьадалды Оля.

— Къуру окъугъандан хайыр азды. Сен да, мен да не айтылгъанын билдик, андан ары биз экибиз не зат эталлыкъбыз? Карл Маркс адам улуну эм алчы классы — пролетариатды, деб юретеди. Алай а ишчиле кеслерини кючлери уллу болгъанын ангыларгъа, биригирге керекдиле, ма ол заманда ууадых этиб атаргъа боллукъдула ала эски дунияны. «Коммунист Манифест»: «Бютеу къралланы пролетарлары, бирлешигиз!» — деген сёзле бла башланады. Ах анасыны уа, ол учениени джашауда хайырландырыр ючюн, къалай кёб зат ангыларгъа эмда эте билирге керекди, — деб ахсынды Володя.

— Ол китабны сен меннге берирмисе?

— Хо, берирме, алай а... — Володя бармагъы бла эринлерине тийди. — Бу китабланы окъургъа эркинлик джокъду. Аланы окъуб, магъаналарын сюзерча, Къазанда кружок къуралгъанды. Къазаннга кёчюб кетсек, иги боллукъ эди. Не келсин, аллай мадар джокъду, — деб мыдахланды Володя.

Къаралдым-къызыл бет алыб, кюнню джартысы батханды. Чаукала, хахайгъа къалыб, элни башы бла ары-бери сюзюледиле, кеч болуб келгенин ангылаб, ала кьонар къайгыгъа киргендиле.

— Хайда, къайтайыкъ юйге, — деб ашыкъдырды Володя. — Къайда къалдыла, деб аначыгъыбыз тынгысыз болгъан болур. Эки верстадан узакъ бармагъанлыгъыбызгъа, кёз ача, кёб къалыб кетдик.

— Огъай, бюгюн биз бек кёб баргъанбыз².

¹ учение — окъутуу, юретиу; теория, илму, илму билим, окъуу.

² «Бёк кёб баргъанбыз» деген сёзле былайда «бек кёб ангылагъанбыз» деген магъанада айтылгъандыла.

...Мария Александровна, кечени-кече узуну кез кысмагъанлай, тангга чыгыб квалганды. Сабийлени окъутур ючюн, джашау джолуна салыр ючюн, не этсин адам, деб сагышха кириб турганды.

Арт кезюуде ол хаман Къазаннга джорюйдю. Тилек къагытла джазыб, талай сагыатны генерал-губернаторну, Къазанны окъуу округуну осуюну, жандарм управлениени тамадасыны приемныйлеринде¹ олтурады. Сабийлерими Къазаннга кечерге кююгуз, мени бла джашаргъа эркинлик беригиз, деб тилейди, кюрккюб артха турмай кюрешеди.

Бир джолда, къачхы кюнлени биринде, Мария Александровна арыб, алай а кюуанч тыбырлы болуб, Кокушкиногъа къайытды: бютеу юйдегиси бла Къазаннга кечерге эркинлик алгъан кере эдим!

Энди Володя хар кюн сайын кесини комнатасында — кухняда эртденден ингирге дери китаб окъуй олтурады. Столу джокъду, аны орнуна газетле бла джабылыб тургъан плитаны хайырландырады. Бир-бирде Оля да аны бла бирге олтурады. Къыз музыка училищени бошарыкъды, ол себебден рояль бла кёб кюрешеди. Кече сайын Володя библиотекагъа кетеди; кёбюкюне. ичинден джарыкъ ургъанча, джарыб, кюуанч аллы болуб, кече арасы озгъандан сора къайытады. Мария Александровна, къайда айлана-са, деб сормайды, джангыз бир-бирде джашыны им-башларындан тутуб кючакълайды, шыбырдаб, анга: «Эслеб джорю. Не джаны бла да сакъ бол», — деб юретеди.

Бир джолда Володя библиотекадан эртдерек келди, Оляны кюолларындан сермеб алыб, комнатада тегерек айландырды.

¹ приемная — тамадагъа кирир ючюн сакълаб тургъа этилген комната.

— Сен окъурукъса, окъурукъса!

— Къайда? — деб сорду эгечи, ол асыры къуу-аннгандан, таб джунчугъан да этди.

— Гельсингфорс университетде. Ары тиширыу-ланы да аладыла, алай а... ары кирир ючюн, швед тилни билирге керек болады.

Оля немча, француз, латин, урум тиллени биледи. Швед тилге да бусагъатдан огъуна къадалыб къаллыкъ эди. Не келсин, учебниклени неда устазны къайдан табсын?

Табылыр деб да базынмагъанлай, Къазанда шведли излеб тебретиле.

Кёб бармай, фин студент табылды. Къазанда ол, фин тилге ушаш, мордвин эм мари тиллени окъуй эди. Фин студентлени барысы да билгенча, ол да швед тилни биле эди.

— Мен медицина факультетге хазырланлыкъ-ма, — деб Оля аллай акъыл алды.

Сора иш къызыу башланды.

Музыка училищени экземенлерин сейирлик бериб, Оля швед тилге къадалды. Къыз бир джолда:

— Мен бусагъатда швед тюшле кёреме, — деди.

Ол швед учебниклени джастыгъыны тубюне салыб джукълайды. Швед сёзле джазылыб, халы суу-урулгъан карточкала хар заманда аны къолуна тагъылгъанлай турадыла. Къалгъан заманда огъай эсенг, таб солуюм деб эшикге чыкъса да, Оля аланы, мынчакъланы санагъанча, бир-бири ызындан тартыб, сёзлеге кёз джетдире, билемеми—билмеймеми, деб кеси кесин сынай айланады.

Фин студент сейир-тамаша болады. Кюлюмсюрей тургъан акъыллы кёзлери бла, бу гитче орус къызчыкъ — алда, ол да — ызындан, атылыб, таугъа чыгъыб баргъанча, анга алай кёрюнеди. Хар затны билирге талпыгъан Оляны сорууларына джууаб берир ючюн, студентге къысха-къысха китаблагъа къарар-

гъа, ала бла кюреше, кече арасына дери олтурургъа керек болады.

Джыл джарым озаргъа, Оля Лагерлёф Сельманы таурхларын къызыу окъуб тебреди, андан сора Стриндберг Августну алды къолгъа. 1889-чу джылны джазында ма былай айтыб тохтады:

— Энди мен швед тилде лекциялагъа тынгыларча болгъанма. Гельсингфорсха тилек къагъыт джиберирге боллукъду.

— Ма энди бизни Оля студент боллугъуна сёз джокъду! — деб къууанадыла къарнашлары да, эгечлери да.

Алай болгъанлыкъгъа, Гельсингфорддан келген джууаб аланы джюреклерин сууутду: университетге кирир ючюн, швед тилни билген бла къалмай, фин тилни да билирге керек бола эди.

Дагъыда бир тилни — алтынчы тилни — билиргеми керекди? Энтда эки джылдан артыкъ заманы тас этерге? Хайыр! Оля не къыйын ишни да тындырыргъа хазырды! Уллу билим алыб, адамлагъа джарарча болур ючюн, джанын артха саллыкъ тюлдю. Алай а аны джолун биягъы чырмаулары бири сакълайды.

Къазанны полициясы Владимир Ульяновну, джаш тёлню башчысы болуб, патчахлыкъгъа къоркъуу саллыгъын таныб, Ульяновланы юдегилери университети болгъан шахарда джашаргъа джарарыкъ тюлдю, ол юдегини адамларыны бири да патчахха къаршчы чыкъгъаны ючюн асмакъгъа асылгъанды, деб тохтады.

Бютеу юдегилери бла Самараны къатында Алакаевка деген элге кёчюб кетерге керек болду. Былайда уа фин тилден устаз табыллыкъды, деб тюшде кёрюрге да къыйын эди.

Володя, танг атмай туруб, кече арасына дери окъуб турады. Чёртлеуюк кёкенледе кесини «кабине-

тине» бир талай китабны алыб келиб, тохтаусуз окъуйду, конспектле¹ салады, сагъыш этеди. Кече сайын китабланы уллу четеннге джыйыб, башларын джанджаулукъ бла джабыб, сора аны юсюне да гардош къуюб, гёзенде джашырады.

«Окъургъа эркинлик берилмеген китабладыла», — деб Мария Александровна ангылаб турады.

Володягъа университетде окъургъа неда экстерн² бла экзаменле берирге эркинлик алыр ючюн, ана тохтаусуз къаты кюрешеди. Мария Александровна джер-джерге тилек къагъытла ийиб тургъанлы эки джыл бла джарым болады. Ол къагъытланы Володя кеси да джазады. Тилек къагъытланы барысыны да юсюнде: «Министрни унамагъанын билдирирге», «Ульяновлагъа джараулу джукъ этилирге мадар джокъду», «Къабыл этмезге», — деб джазылыб къайытадыла.

1889-чу джыл газетле къууанч хапар билдирдиле. Россияны алчы адамлары, кюреше кетиб, патчахлыкъ правительствогъа тиширыула окъурукъ уллу школланы джангыдан ачдырдыла.

Мария Александровна, Оляны Петербургга окъургъа Володя бла бирге кетерин излеб, термиле эди.

Бир джолда Мария Александровна джашына былай айтды:

— Мен полицияны департаментини³ директоруна тилек къагъыт джазайым, деб тебрегенме. Эм арт ахыры сени экзаменлеге джиберлик-джибермезлик да аладыла. Мени не джазгъанымы бир окъучу.

¹ конспект — нени болса да магъанасын къысха джазыу.

² экстерн — кеси юйде хазырланыб, школда, институтда окъумагъанлай, алагъа экзамен берген адам.

³ департамент — патчахлыкъ Россияда министрствону, къралны баш учреждениесини бёлюмю.

Тилек кѡагъытха Володя эрлай кѣз джетдирди. Анда былай джазылгъан эди:

«...Мени керти сезюме ийнаныгъыз: саулай университетге дери джашауунда да, университетден къысталгъандан сора джыл бла джарымны ичинде да ол (Владимир Ильич—Авторну эскертиую) юйден чыкъмагъанча джашагъанды, политика джаны бла кесин бек ариу тутханды, джангыз бир джолда джараусуз затны этмегенди...»

Володя, башын кѣлтюрюб, анасына къараб:

— Тюз айтаса, аначыгъым, терс зат этерге мени чырт да тартхан джерим джокъду, — деб, андан ары окъуйду:

«...Ол себебден Сизни онглулугъугъуз бла тилейме: мени джашымы юсюнден аллай кѣб заманны салыныб тургъан азабны алыгъыз; ол азаб анга къаллай болса да бир энчи иш огъуна табаргъа, бир тукъум бир зат бла къарыуун хайырландырыргъа къоймайды».

— Да, былайда мен, кертиси да, къарыууму бир тукъум бир зат бла хайырландыраллыкъ тюлме. Сен иги джазгъанса.

— Туура аныча тилек кѡагъытны мен халкъ окъууну министрине джиберликме. Таб, огъай, джибергенни да къоюб, кесим Петербургга кетиб къалайым...

1890-чы джылны май айыны 20-чы кюню, Ульянованы юдегилери ёмюрде унутмазча, аллай къууанч кюн эди: ол кюн халкъ окъууну министерствосундан Ульянов Владимирге «праволаны кандидаты деген атны алыр ючюн университетлени биринде экстерн бла экзаменле берирге эркинлик бериледи», деб джууаб келген эди.

— Петербургга! Петербургду эм игиси! Джангыз бир джылгъа мен университетни саулай программа-

сын битдириб чыгъарыкъма, — деб тохтады Володя. — Оля да анда Бестужевчи курслада окъурукъду.

Оля, этген муратын ачыкълай, былай айтды:

— А энди мен физика—математика факультетге барлыкъма. Мен физик болургъа план салгъанма...

Да, алайды: насыб хар заманда къаджыкъмай кюрешгенлени, батырланы, ишни суйген джигерлени къуандырады!

ски парк мутхузсыман болуб кёгереди. Кюн жарыкчыкыла, джылтыраб, хансны юсю бла ары-бери учадыла. Алайына джел уруб, джёге тереклени башларын эки джанына кымылдатханлай, джолчукъ кюннге бетин берди, олсагыатдан кюн жарыкчыкыла тас болдула. Тереклени башлары бир-бирине кыошулгъанларында, биягы джарыкъ тамгачыкыла хансны, джабышмакъ кёкенлени, джумушакъ тюк басыб тургъан дюккючлени юслеринде гузаба ойнаб тебретиле.

Аня паркны джолчукъларында атлаб баргъан огъай эсенг, аягы джерге джетмей, эки кюлу бла да китабны кёкюрегине кыысыб, учуб барады, асыры бек кыууаннгандан кючлю-кючлю ургъан джюрегин не этиб да сорушдуралмайды.

Тёгерек бюгюн былай иги, кыууанч хал нек алгъанды? Алай болмагъанлы кёб, бек кёб заман озгъанды. Паркда хар терек, ханчыкъланы хар бири бюгюн Аня бла бирге кыууанады. Тёбечикде кымысыз тургъан джохар терек, алайына силкиниб, ачыкъ кюл аязчыкыла ушаш чапракчыкъларыны барысын бирден ойнатды, кыайын терекни чапракълары да, омакъланыб, чайкълалдыла. Бир сейирлик джашил ташдан джонулуб этилгенча, бу ариу нызы терекни Аня эндиге дери кёрмей кыалай тургъанды? Алгын да бар болур эдиле была барысы да — кюн жарыкчыкыла да, кыалтырай-ойнай тургъан чапракыла да, бир-бири бла кыатышкыура келген джарыкъ-мутхуз бояула да.

Эндиге дери Аня бу затланы эслемей тургъанды. Саша да ёлюб, кеси да тюрме сынаб чыкыгъан джызында Аняны джер юсюнде джашауу тауусулгъан эди. Андан бери ол джангыз бир джолда не паркда,

не чегетде къанатлыла джырлаб эшитмегенди, бюгюн а...

Огъары, башында: «Джюу, джюу», — тауушла эшитеди Аня.

— Ля-ля! Ля-ля-ля! — деб Аня кѣлтюртюб джырлады, къанатлычыкъгъа джууаб эте.

«Къайдады бу, джырлауукъ къанатлычыкъ? — деб Аня джабышмакъ кѣкенлеге джити къарады. Алайда акъ быдырчыгъы бла, сары дорданчыгъы да аллына чыгъыб тургъан, гитче-тѣгерек башлы къанатлычыкъны эследи. Чыбчыкъчыкъ, джабышмакъ терекни бутагъыны къыйырында ары-бери бурула, кесини «джюу-джюу» джырчыгъын бардырады.

Аня, тѣнгекге олтуруб, итюу урулгъан алакытай чепкенин тюзете, китабны ачды. Кюн джарыкъчыкъ, къагъытда ойнаб, кѣзлерин къаматды. Бурма чачын къалтыратыб, Аня кеси аллына кюлдю. Бюгюн, не эсе да, китаб окъуру да келмейди. Аны чыбчыкъчыкъ бла тенг джырлары келеди. А чыбчыкъ тас болду да къалды.

Бир джанындан гугукъ къычырды.

— Гугук, гугук, айтчы меннге: «огъаймы» огъесе «хо»-му дерикме? — деб сорады Аня.

«Гугук-гугук!»

— «Хо»-му дейсе? — деб къыз къулакъ салады.

«Гугук-гугук!»

— «Хо!..» — дегенча ангылаб, энтда бир къычырса, деб сакълайды Аня, гугук а къычырмайды. — Сора «хо», дебми къоярыкъма? «Огъай», деб къоярыкъ эсем а?

Гугук, чырт къычырмай, тохтаб къалады.

Аня окъургъа кюрешеди, алай болгъанлыкыгъа ариу ийисле, кюн джарыкъчыкъла анга джукъ этерге къоймайдыла. Шо, Володяча, кеси кесин къолгъа

алыргъа адам къалай юренсин? Ол, былайдан узакъ болмай, чегет «кабинетинде» олтуруб, къаты ишлейди; бир-бирде Володя эки джанындан джыджымла бла тагъылыб тургъан таякъда санларын ийлейди— джангыз ма ол сагъатда кѣлтюреди башын да китабладан. Бир затха аны эси бошунагъа бѣлюнмейди. Аня уа... «Да, Саша тюз айтхан эди». Бир джолда Аня къарнашына: сен ангылагъаннга кѣре, мени эм уллу кемлигим неди, деб соргъанында, Саша, сагъыш этиб кюрешмей: «бирча тюз халинг джокъду», — деген эди. Сашаны сабыр, ариу халиси бар эди. Володя да аныча болуб барады. Аня адамлыгъын, халисин къарнашларына не этиб ушатырына сагъыш этеди. «Китабны он бетин окъумай бармам юйге», — дейди кеси кесине. «Алгъын болгъаны эмда сагъышла» — «Былое и думы» — деген китабны окъуйду. Бу китабны окъу, деб Володя бергенди. Алай а, не келсин, Герцен джазгъан тизгинлени орнуна башкала, эки джыл мындан алда Аняны сейирсиндирген телеграмманы тизгинлери, кѣрюнюб барадыла. Телеграмма анга тюл, патчахха джиберилген эди. Аня ол сагъатда тюрмеде болгъанды. Къарнашыны ачы ёлюмден ёлгенин билгенди. Дженгил огъуна джашауун юзерге излеб, хар кюн сайын, кюнню-кюн узуну, этин камераны сууукъ къабыргъасына салыб, сюелиб тургъанды. Келлик беш джылны ичинде Восток Сибирде кеси джангыз ссылка азабын чекдирликдиле. Джыйырма эки джылда аны джашауу да бошалады. Мындан ары игилик кѣрюрча бир зат къалмагъанды. Анасы, къызын кѣре тюрмеге келгенинде: «Ма, къарачы, патчахха Марк къаллай телеграмма ийген эсе да», — деб бир къагъытчыкъны узатады. Аня, аллында ангылаялмай, сорады: «Ким Маркды ол?» Сора эсине тюшеди: «Ах, олмуду? Елизаров... студент, Сашаны джолдашы. Уллу адам, уялчакъ... Студент джый-

ылыуда бирге тебсеген эдик. Асыры джунчууукъ... Хар ким басыныб, тебсеу бара тургъанлай, кёзлюк-лери тюшюб кетгенинде, элтиб орнуна олтуртхан эдим. Кёзлюклерин салмаса, чырт да болумсуз болуб къала эди. Саша да джокъду бизни арабызда, сора ол энди патчахха не телеграмма джибералгъанды?..» Къыз толу джазылыб бошалгъан къагъытчыкыгъа башдан-аякъ кёз джетдирген эди.

Марк Тимофеевич патчахны тилеклеге къараучу комиссиясыны тамадасына былай джаза эди:

«Сизни онглулугъузгуз! Джалбарыб тилейме, аны император¹ уллулугъуну, император патчахны аллында иш джюрютюб, мени суйген кызымы — Анна Ильинична Ульянованы, Сибирге ийдирмей, мени бла бирге къалырча этигиз. Мени да, аны анасын да джазыкъсыныгъыз. Бизни ючюн аны башына бош этигиз. Ташатын байла-ныб турган джюреклени бир-биринден юзмегиз.

Керти студент Е л и з а р о в».

«Аначыгъым, бу алдаулукъ неге керекди? — деб къычырыкъ этиб джылагъан эди Аня ол сагъатда. — Къалай болдум мен Марк Тимофеевични суйген къызы? Мени ючюн кесин къыйнамасын. Суймеклигини юсюнден ол меннге джангыз да айтмагъанды».

— «Айтырча таблыкъ тюшмей къалгъанды», — деб ийнандырыргъа кюрешген эди Мария Александрона.

Саша асмакыгъа асылгъандан сора танышлары къой, таб джууукълары да Ульяновланы юдегилерин босагъаларына басдырмай тохтайдыла. Ма ол заманда Марк Тимофеевич, кеси Мария Александрона

¹ император — адам джекген обществада сый берген ат, патчахны сыйлы аты.

ровнагъа келиб, Аняны суйюб тургъанын билдиреди, суймеклигини юсюнден ол сагъатда къызы кесине айталмай, таб айтыргъа да базмай къалгъанын эскертеди. Сашаны ёлгенине асыры кемсиз бушуу этгенден, тюрмеде тургъан кюнлеринде Марк Тимофеевични суймеклиги керти суймекликди, деб Аняны акъылына келмейди.

Анасыны тилекчилиги да, Марк Тимофеевични телеграммасы да Анягъа асыу боладыла. Восток Сибирге джиберирге, деб берилген ссылканы орнуна Анна Ильиничнагъа Ульяновланы юдегилери джа шагъан элде сына тыргъа азабын, деб бешд жыллыкъ ссылка буюрадыла.

Марк Тимофеевич, университетни бошай, Петербургда къалады. Хар кюн сайын дегенча, кесин алдыргъан иги письмола джазады. Эки джылны ичинде Анна Ильиничнадан бир зат излемегенди, былай болсун, деб джукъ айтмагъанды. Джай сайын элге келиб, къюсюне сабийлеге — Митя бла Маняшагъа джукъ юрете, ала бла кюреше айланыучан эди, ала да бу къарыулу, тынч, иги адамны таза джюреклери бла сие эдиле. Ма энди Анягъа разымыса, деб соргъанды. Ол да: «Хо, разыма», — деб джууаб бергенди. Алай а письмону джибергенден сора аккылы болгъанды. «Игими этдим? Алай этерге эркингим бармы эди? Кимге сорайым? Заман кетгинчи, ким бла оноулашайым? Анам бла? Сора аны джюрегин къалай бузайым? Володя бла...»

Аня, сыртына джайылыб тургъан бурма чачын къолуна джоппу джыйыб, джелкесине этиб, лента бла къысыб, чертлеуюк кёкенлеге джумулады.

Къангадан этилген столда сары, кёк къагъыт тышлары болгъан китабла джайылыб салыннгандыла. Аланы юслеринде ташлары барды: камсык джел бетлерин ачаргъа, къатышдырыргъа, буршу этерге боллукъду. Сол къолун башына таянчакъ этиб, бар-

макъларын да джарыкъ бурмаларына сугъуб, Володя китаб окъуйду. Сол кёзюн сюзюлтюб, бетин ёрге тутуб, джаратмай, башын чайкъайды: «Огъай, огъай, маэстро¹ Гегель, мен ангылагъаннга кёре, сиз былайда тюз айтмайсыз. Бир кёрейик, аны юсюнден Маркс бла Энгельс не айтадыла».

Хар эртден сайын Володя, кесин ариу джарашдырыб, къууанаракъ болуб, талай китабны да алыб, бир минутну кечге къалама, деб къоркъа, чегет «кабинетине» кетеди. Стол юсюне китабланы джаяды — ала аны устазларыдыла. Кёбдюле ала: Кант бла Гегель, Дарвин, Чернышевский бла Добролюбов; Маркс бла Энгельс болмай къалыргъа уа чырт да мадар джокъ! Володя Ульянов кесини устазларыны хар бирине да разы болуб, хар айтханларына да хо, деб бармайды. Сора былайды, деб толу бегиталмаса, Маркс бла, Энгельс бла сорушады, аладан джууаб излейди, туура кёзден хазыр джууаб тюл, — джууабха тюз джол излейди. Къазан университетден къысталгъанындан бери эки джылны ичинде Володя Ульянов окъургъа эркинлик тилеб кюрешеди. Хар тилек къагъытына — «огъай», деб джууаб джибередиле. Окъургъа уа керекди. Ма алай бла, Володя чёртлеуюк кёкенледе кесине университет къурагъанды. Бу аудиторияда² студент джангыз бир адамды, устазла уа кёбдюле, ала барысы да къаты мизамлы, кёбню излеген къауумдула.

Аня кёкенлени эки джанына ачыб къарады. Володя, тюб эрнин къаты къысыб, карандаш бла китабны бетлерини къыйырларына, адам эскериб къоялмазча, гитче белгичикле салады. Джити къыйылгъан карандаш ары-бери дженгил учады: былай-

¹ маэстро — уллу алимге аталгъан сыйлы ат.

² аудитория — 1) ичинде лекция, доклад этилиучю мекам; 2) лекциягъа, докладха тынгылагъанла.

да айтылган оюмну ол не келтирчүчү белги бла тарбууунга тыяр; не соруу белги салыб, кьозгьар, тинтер; не да, тамам джити бычакъ бла сермегенча, акьыл сёз кьошуб, магьанасын терен ачыкълар. Онтогъузджыллыкъ Володя Ульянов кесини устазлары бла джаны-кьаны бла кьызыу сёлешеди, ачыкъ сермешеди, уста даулашады. Былайына, бу чегет «кабинетге», хар заманда джан киргенлей турады.

Володя, узун шиндикни сыртыны юсю бла такъюзюк терекге таяныб, уллу ишни тындыргьанына кьууана, карандаш бла столну кьагьады, джюреги рахат болуб, ышарады. Джашауну халларын билирге деб термилиб кюрешиуюнде ол энтда бир атламны алгьа атлагьанын Аня толу ангылады.

Володя кьол аязы бла мангылайындан терин сюртдю, кьатында кёк гыбычыкъ кьадалыб эшген. ючгюл хар джаулукукьчукьгьа ушаш, чибин ауну эследи. Аны бир учу — столгьа, кьалган эки учу да — такъюзюкге тагьылгьандыла. Гыбыны да, кюнде кюмюшча, джылтыраган чибин ауну да кьоратыргьа излеб, Володя кьолун кёлтюрдю, алай а джигер джаныуарчыкьны алапат чалыуларын ояргьа кёлю бармады, акьырын бир джанына джанлаб олтурду, сора ишине эси кетиб, гыбыны унутду.

Аня айтайыммы-айтмайыммы, деб аккыллы болду. Володяны «кабинетине» кирмеклик — мазаллы аудиториягьа кириб, бара турган сейир сёзну бёлюб, адамланы кесине кьаратхан кибикди. Аны, Аняны, вопросу уа кьуру кесини юсюнденди.

Володя карандашын китабны юсюне тутду. Аны кёрюб, Аня, акьырын чертлеуюк кёкенлени джабыб, юй таба кетди.

Оля, джолчукъ бла чабалгьанын чабыб, эгечини аллына келеди.

— Анячыкъ, кьайры тас болуб кетгенсе сен? Марк бусагьатдан джетеди. Барыбыз да аны аллы-

на — эл кыйырына чыгъарыкъбыз. Володяны да чакъырыргъа керекди.

— Огъай, огъай, анга заран болма. Къой, ишин этсин. Барды энтда заман.

Оля сейир-тамаша болгъанын джашырмай къарайды эгечине. Аня ингичге ёречикди да, аны ючюн болур, узун кёрюнеди. Лента бла тубюнден тартылыб тургъан бурма чачы акъ бетин, анасыныкылача, алтын точкалары бла джылтырауукъ къара кёзлерин айырыб белгили этеди. Оляны уа узун, къалын кирпичли, тегерек кёзлери барды.

Олягъа дунияны башында тамада эгечинден ариу, андан субай битген бир тиширыу кёрюнмейди. Не джаны бла да Оля Анягъа ушаргъа кюрешеди, алай а кесин, аныча, сабыр, таб джюрюте билмейди. Аня, ол огъай эсенг, китабны къагъытларын да бир тукъум бир ариу, сыйюмлю аудурады. Оля да, сынаб, алай этиб кёргенди — не келсин, аныча эталмайды, анга ушаталмайды. Аня джазгъан назмула да джюрегинги таралтадыла, кёлюнгю джумушакъ этедиле. Оля да кёргенди назмула джазыб, алай а ала бир сыркыулу, бир кюлкюлюк затла бола эдиле. Джазгъанын къоюб олтурады.

Сагъышлана да, талпый да билмейди Оля. Кёмкёк кегериб тургъан къачхы гяхиник Олягъа, джер тубюнден чыгъыб, талаланы, тюзлени, чегетлени джандыргъан къызыу отча кёрюнеди. Таб Оляны къулагъына, джерни джайны-джай узуну джыйгъан кюн таякъларын ызына бере, отда кюйюб, гюрюлдеген тауушу келеди. Аня уа къач заманда мыдах болады. Боранда Оля къар бурчакъла бла ойнаргъа, чабаргъа, секирирге сюеди, Аня уа, сууукъдан къоркъуб, джаулукъгъа чырмалады, сора джабджангыз бир бурчакъчыкыны юсюнден толу поэма джазаргъа къарыуу джетеди...

Оля ахсынды. Огъай, ол, Аняча, алай таб, айтыу-

лукъ, алай сейирлик эмда акъыллы къыз болалыкъ тюлдю.

Аняны суйген джашы да барды. Марк. Джерюсюнде эм иги адам. Ояны да аллай адамы болса, ол да, Аняча, сюерик эди, эртденден ингирге дери къууанганлай турлукъ эди, хар кюн сайын джыйырма сагъат ишлерик эди, алаамат суйгени болгъанын кишиден джашырлыкъ тюл эди. Аня уа мыдах болады, кёбюсуне китабы да, джукъгъа джарамай, тобугъунда турады. Маркны письмоларын да, кишиге кёргюзмей, джашыргъан этеди. Эндиге дери къарнашла бла эгечле бир-биринден джукъ джашырмай эдиле. Письмоланы барысы да бирге окъуй эдиле. Энди уа уллу хат бла джазылгъан: «Мадемуазель¹ Анна Ильинична Ульяновагъа» — деген конвертлеге тиерге бир адамны мадары джокъду. Кертисин айтсакъ, алада иги хапарла болгъанын бары да биледиле. Письмо алгъаны сайын талай заманны Аня ышаргъанлай турады.

Марк кёб турмай, бюгюн огъуна, келликди, Аня уа тынгысызды, не да болсун джюрегинде бир ачыгъан джери барды. «Сора суйе эсенг, джюрегинг не чурумла бла къыйналыргъа боллукъду? — деб Оля сагъышлы болгъанды. — Ашхы, алаамат Маркны адамгъа салкъынлыкъ салырча не заты барды?»

Оля, эгечине кёз джетдире, аны биргесине тенг атлаб барады. Джюрегинде къайгъысы бар эсе, Олягъа джукъ нек айтмайды? Кертиди. Оля эгечинден джети джылны гитчеде, анга къуру онджети болады, тюрмеде олтургъаны да болмагъанды, ол огъай эсенг, Петербургда да джангыз бир кере болмагъанды. Аз кёргенди джашауунда. Алай а Аня анга джюреги неге эзилгенин айтса, Оля ангыларгъа кюреши-

¹ Мадемуазель — Францияда, башха тыш къраллада къызгъа «мадемуазель» деб сёлешедиле.

рик эди, таб бир зат бла болушургъа да боллукъ эди.

Арлакъда анасын кёрюб, Аня дженгилик атлады. «Экисин бирге кьояргъа керекди», — деб Ояны кёлуне келди.

— Мен Володягъа чабайым! — деб кыычырды ол, кетиб бара тургъанлай.

Кюнорта ушхуурда багъалы кьонакъ ючюн столгъа салыргъа Мария Александровна, гокка хансланы кесиб, хазыр этгенди.

Бойнундан кьучакълай, анасына кыысылыб:

— Аначыгъым! Мени не этиб кьойгъанымы кёрдюнгмю? Мен нек берген эдим сёз? — деб Аня, терен бушууун билдире, шыбырдады.

Мария Александровна туура джюреги бла кьайгъылы болду. Тюрме кыыйынлыгъын сынагъан тамада кызын, кёб заманны кюрешиб, аякъ юкуне кючден салгъанды. Сашаны асмакъгъа асылыбёлгенине асыры бек ачыгъандан, Аня кыыйын ауруб, анасы кёре тургъанлай тауусулуб, тас болуб тебренген эди. Алай болса да джашлыкъ хорлады. Къыз, иги болуб, биягъынлай кюле-ойнай тебреди; сиймекликни юсю бла насыб табды, деб анасы умутлу болду. Алай а ма энтда аны джангыдан терен бушууу кьозгъалды.

— Анячыкъ, джаным-кёзюм, не болду сеннге, айтчы бир? — деб Мария Александровна, кызын узун шиндикге элтиб, кьатында олтуруб, имбашларындан тутуб кьучакълады.

— Аначыгъым, мен Марк Тимофеевичге сёз бермезге керек эдим.

Мария Александровна, кызыны башын кьоллары бла тутуб, кёзюне кьарады.

— Сюемисе?

— Хо, — деб, ауузундан сёзю азчыкъ чыгъа, Аня джууаб берди.

— Сора, сёз бергенинги тюз этгенсе.

— Айхай, мени амалтын Марк да, кеси разы болуб, элде ссылка азабны кёрюрге керек болады. Ол а ёмюрден бери да Петербургга тарала эди. Ол хаман меннге да... — Аняны тили артына кетди. Сабийле аналарыны къатында ёлген къарнашларыны атын сагъынмагъанлы ма эки джыл болду: аны джюрек джарасын ашландырыб къоярбыз, деб къоркъадыла. Аняны сёзю ауузуна келди: — Къалгъанлагъа да элге энди чырт да къайытырыкъ тюлме, Петербургда джашарыкъма, деб айтханлай тура эди. Мен кесими суйген адамма, къуру кесими насыбым ючюн сагъыш этеме.

— ...Маркны насыбы ючюн да, — деб анасы, тюзюн эскерте, сёз къошду. — Айтчы, сау къаллыкъ, сен аны орнунда болсанг, ол а Петербургда къалыргъа мадар табмай, элде джашаса, сора сен аны къоубму олтурлукъ эдинг?

— Огъай, огъай! — деб Аня къызыу айтды. — Мен аны бла къалайгъа да барлыкъ эдим, таб каторгагъа¹ да.

— Сора Марк Тимофеевични кимге санайса? Ол сени суюди, ол себебден ызынгдан ссылкагъа барады. Аны суймеклиги ауур кюнледе сыналгъанды эмда сёнгмегенди, джукъланмагъанды. — Мария Александровна, анда — узакъ озгъан заманда — не эсе да бирни кёргенча, кёзлерин сюзюлтюб, олтурады... — Да, суймеклик джашауда эм багъалы затды. Джюрегинг айтханча эт. Сиз экигиз да джашсыз, элде джашаб турлукъ тюлсюз саулай ёмюрюгюзню, тюлсюз саулай ёмюрюгюзню... — Мария Александровна ахсынды.

¹ каторга — а) патчахлыкъ тутмакълагъа этдирген эсебсиз ауур ишле эмда аланы тюрмеде неда башха джерде тамам кыйнаб тутуу; — б) тутмакъла ашырылгъан джер.

Аня имбашын анасына къысды. Аккыл-теккил болгъаны чачылыб, джюреги энтда джангыдан джарыб, къууанды. Бир сёзсюз, ала саулай ёмюрлерин былайда, Алакаевкада, ашырлыкъ тюлдюле. Ссылка бошалгъанлай, экиси да Петербургга кетерле, экиси да къарыуларын, билимлерин, джаш кючлерин бютеулейине революция ючюн берирле — алай этерге, деб экиси да ант этгендиле.

Аня анасыны акъыллы чал башын убба этди.

* * *

Ариу ийис этген салкъын чегет бошалыб, кюнде алтынча джылтырагъан будай сабан кёрюндю. Аны ары джанында юйлени башларына эмда мутхуз кёгериб тургъан паркга кёзюнг джетеди.

Марк Тимофеевич, арбадан секириб тюшюб, габрайын имбашына атыб, джолну къысхартыр ючюн, тар, забалы межаны туура тебреди. Будай сабанны джылы тылпыуун джел бетине урады. Марк Тимофеевич, будай башчыкъны юзюб алыб, къол аязында ууб, къууугъун уф деб юрюб, къараууз-сары бюртюклени аузуна атды, сора аланы бал татытыб чайнады. Кеси кесине: «Оур заман болгъанды», — деди. Сабанчыны, арабин, къаллай битим боллукъду, деб сакълагъан къайгъысын сабийликден таныгъан ангысы уянды. Саулай сабан тюзге кёз джетдириб чыкъды. Бу джерлени джерликлерине кёре, битим аман тюлдю. Джелде кётенли чайкъалгъан бюртюксюз — бош будай башчыкъла аздыла, анда-мында кёрюнедиле. «Битими алты кере кёб боллукъду», — деб кёлуне келди. Кёзлюклерин алгъанында, тамам орус деуге ушаб къалды. Сары мыйыкъларыны тюбюнден уллу акъ тишлери джылтырадыла, къалын чачын, сакъалын джел бир джанына тарады. Аны

шахарда джашагъан адам болгъанын, джангыз да кюнде кюймегенин кёрюрге боллукъду къарагъан.

Джерни джылы тылпыуу, кёгериб тургъан салкын кёк эмда аллында боллукъ къууанч тюбешиу джюрекни тебдиредиле, джыр кеси аллына башланады.

Джууукъда гугук кычырды. Аны ызындан экинчи, ююнчю...

Марк Тимофеевич тохтады.

Тюзге гугукла къайдан чыкыгъандыла? Тёгериге къарады. Къара будайдан, тенгиз тюбюнден чыкыгъанча, чартлаб-чартлаб Володя, Оля, Митя, Маняша чыкыдыла. Маркны төгерегин алыб, бойнуна тагылыб, **ары-бери созуб**, къууаныб кюледиле.

Учунуб келгенин ангылаб тургъан шагъатладан уялыб, Марк Тимофеевич джарашдырыб джууаб бералмайды, аланы башлары бла къараб, Аняны излейди. Кёрдю... Аня, анасыны кьолун джибериб, сермеб узун чепкенини этеклеринден тутуб, кьолунда гокка хансларын силке, джашны аллына чабады. Марк Тимофеевич, эрлай габрайын кийиб, кёзлюклерин салады.

— Марк Тимофеевич, джанчыгъым, шо бир айт, кёб турлукъмуса бизде? — деб къадалгъанды Маняша.

Марк Тимофеевич, аллына атлаб, Анядан кёз алалмай къарайды.

— Мен ёмюрлюкге сизни бла турургъа келгенме! Ёмюрлюкге дегеним тюздю да? — деб сорду ол Анна Ильиничнагъа, эки кьолун бирге анга узата.

ийим тикген эски машиначыкъ дырылдайды, ингичге бармакъла къумач кесеклени къурч аякъчыкъны туюбу бла уста ётдюредиле. Машиначыкъ Мария Александровнагъа джараб тургъанлы, ёмюрню тёрт этиб бирисинден эсе кёб болады. Чепкенчикле бла кёлекчикле джылтырадыла, а тигилген джерлери уа джангыз да сёгюлмейдиле. Тарх-турх деб уллу таууш этсе да, бек иги машиначыкъды.

Митяны комнатагъа киргенин, анасыны сырт джанында сюелиб тургъанын, тартыннгандан бармагъына чачыны бурмачыгъын чырмагъанын, бара тургъан ишни тохтаталмагъанын — быланы барысын да машиначыкъны тауушундан Мария Александровна эслеялмагъанды. Анасы кеси кёргюнчю, сакълаб турлукъду.

— Митячыкъ, не этесе? — деб Мария Александровна ызына къарагъанында, джашыны мыдах бетин кёрюб, къайгъылы болду: — Гимназияда ары-бери затмы болгъанды?

Митя, анасыны кёзлерине тюз къараб:

— Огъай, аначыгъым, мени аман зат этгеним джокъду. Алай а сени гимназияны директору чакъырады, бусагъатдан джетсин, дегенди.

Анасы джашыны бурма чачын сылады.

— Джюрегинги къыйнама. Мен сеннге ийнанама. Бар да кюнорталыкъ аша, мен а директоргъа барайым.

— Анга бизни классны воспитатели джюйюсхан Кочкин джукъ айтхан болур. Ол тюнене меннге келиб, столуму къазыб, китабланы барысын кёрген эди, — деди Митя.

— Таш салыб кюрешмейик. Барайым да билейим...

Директор Соколов сакълаб тургъан болур эди:

— Гошанса Ульянова, — деб кёлтюртюб башлады ол, — биз, алай демеклигим, Самараны эркиши гимназиясыны дирекциясы, устазла эмда класс юретиучюле, не къарыуубузну да салыб, сизни джангы къыйынлыкълардан сакълаб кюрешебиз.

Мария Александровна эс ийиб тынгылайды.

— Бизге белгилиси бла, сизни тамада джашыгъыз Александр...

— Сёз мени гитче джашымы юсюнден бара болурму? — деб директорну ауузун тыйыб, Мария Александровна билир-билмез къолу бла джагъасын аллына тартыб, бойнун бошлады.

— Да, да, сёз Ульянов Дмитрийни, бешинчи классны гимназистини, юсюнден барады. Алай а мени айтыргъа излегеним — сизни экинчи джашыгъызны — Владимирни къылыгъы да алай аламан тюл эди. Аны Къазанда студентле бла бирге джорукъсуз затлагъа къатышханы бизге белгиледи. Тамада къызыгъызны — Аннаны ызындан полиция къарагъанлай турады. Тамада сабийлеримден кёрген къыйынлыгъым азды деб, ючюнчю джашымы да бек къоркъуулу-ауур джолну джиберейимми, дейсиз?..

— Мен сизни сёзюгюзню ангылаялмайма, джюй-юсхан директор, — деб дагъыда Мария Александровна тыйды аны сёзюн. — Митя кесин аманмы джюрютеди? Джалкъауулукъму этеди?

— Алай болса, тюзетирге боллукъ эди. Иш андан эсе узакъ аманды, — деб директор сёзюн бардырады. — Биз сизни гитче джашыгъыз окъуулу, джанын-къанын аямай патчахха эм бизни суйюмлю Ата джуртубузгъа къуллукъ этген адам болурму эди, деб ышана эдик. Алай а мен чотну аманнга

кетгенин айтыргъа керекме: гимназияда алгъан ктылыгъы юйде бузулуб, экинчи джукъ эталмазча болуб барады.

— Да не зат болгъанды, джюйюсхан директор?

Соколов, стол ящикни бери тартыб, кёк тышына алтын будай башла тюшюб тургъан уллу китабны алды, Мария Александровна да Помяловскийни джазгъанларыны тому болгъанын таныды.

— Ол китаб бизни юйюбюзню библиотекасын-данды, — деди ана, энтда иги ангыламай не ючюн чакъырылгъанын.

— Ма туура алайды, — деди директор, къууанганча болуб, — бу китабны бизни класс юретиучюбюз джюйюсхан Кочкин сизни джашыгъызыны столунда табыб сыйыргъанды. Бек уллу сынамы болгъан педагогду, кертисин айтыргъа керекди, кеси юретген сабийлени тюз халили этер ючюн, джанын артха салмайды.

Кочкинни хаман Ульяновлагъа не акъыл бла келиб-кетиб тургъанын энди Мария Александровна ангылагъанды: полиция аны онбеш джыл болгъан джашыны ызындан да къараб айланады.

— Билемисиз сиз, джюйюсхан Помяловскийни джазгъанлары ёсюб келген тёлуге бек заран келтиргенге саналгъанларын? Ол китабны окъургъа эркин-н-лик джокъду! — деб директор чертиб айтды, сора китабны анагъа узатды.

Мария Александровна, китабны тышын ачыб, кёзлерин джумаракъ этиб, эшитдириб окъуду:

— «Билемисиз сиз, тюз мурат этиу не затды...»

— Не зат, не зат? — деб къайтарыб сорду директор.

Ана, китабны джабыб:

— Мен биринчи бетде биринчи сёзлени окъудум, — деди.

Кёзлюклерин да алыб, директор Мария Александровнагъа, миз бла чанчханча, джити къарады. Алай болгъанлыкъгъа ана къоркъмады, кесин бер-меди.

— Мен тамам тилеб айтама сизге, гошанса, библиотекагъызгъа башдан-аякъ къараб чыгъыгъыз да, сабийлеригизни окъургъа эркинлик берилмеген литератураны хыянатындан сакълар ючюн, джараусуз китабланы андан къоратыгъыз. Сиз окъууу болгъан тиширыусуз эм анасыз, ол себебден сиз сабийлеригиз къуру джараулу китабладан башха зат окъумазча этерге керексиз.

— Хайыр, джюйюсхан директор, мен кесибизни библиотекабызгъа къараб чыгъарма да сабийлерим керти да аламат китабланы окъурча этерме, — деди Мария Александровна, ёрге тура.

Директор аны ызындан эрши къарады, кёзлюклерин бурнуна илиндириб, перону мерекебге уруб, Къазан окъуу округга осуйлукъ этиучюге донесение¹ джазыб тебреди:

«...инспектор стол юсюнде Помяловскийни джаш тёлюге заран болгъан эм окъургъа эркинлик берилмеген сочинениелерини томун табханды. Бу сочинение юй библиотекаларындан алыннганды...»

Ол сылтау бла джараусуз китабланы ёсюб келген тёлню аманнга юретгенлерини юсюнден мен аналары бла сёлешиб, джашынгы юй библиотекагъыздан тыйыгъыз деб, андан тилеген эдим...»

Юйге келиб, Мария Александровна Помяловскийни китабларына энтда бир кере къараб чыкъды.

¹ донесение — тамадагъа билдирир ючюн джазылгъан къагъыт.

— «Билемисиз сиз, тюз мурат этиу не затды...» — деб шыбырдай, ол китабла джыйылгъан шкафны къатына барды. Табхалада китабла ариу тизгинлешиб сюеледиле, аланы ичлеринден белги болуб салыныб къалгъан кёк, къызыл, акъ къагъытчыкъланы къыйырлары бери къараб турадыла.

Къайсы болса да бирин алыб бир къарайым, деб алгъанында, къолуна Чернышевскийни китабы тюшдю, белги къагъытчыкъ салыныб тургъан бетин ачды. Сёзлени Володя сызгъан болур эди. Ол «Не этерге керекди?» — деген китабны тамам бек сюеди. Рахметовну адамлыгъын айырыб джаратады:

«Таза, иги иннетли адамланы саны уллуду, а анычала — шайны бетин тюрлендирген, багъалы чагъырлагъа татыу салгъан затла кибикдиле; аллайланы юсю бла аладыла адамла къарыу да, адамлыкъ да; ала игилени башыдыла, джашауну джюрегидиле, джерни ёзегини ёзегидиле».

Мария Александровна китабны орнуна салды. Ма Саша салгъан къагъыт белгичиги бла китаб. Быллай ариу белгичиклени ол этиучен эди. Рылеев. «Иван Сусанин». Саша тюбюн сызгъан сёзле:

«Сатлыкъны табдыкъ, деб умут этген эдигиз мени
юсюмде:
Алайла джокъдула, боллукъ да тюлдюле орусну
джеринде!
Анда къайсысы да гитчеликден сюеди джуртун,
Сатлыкъ болуб къара этмейди кесини бетин...
Джюреги бла ким орусла эсе, ол таукел эм тири,
Тюзлюк ючюн берир къууаннгандан джанын хар бири!

Бу назмуну азбар этген заманында Сашагъа сегиз джыл болгъан эди. Уялчакъ, кесини юсюнден сёз айтыргъа тартыныучу джаш юдегини аллында назмуну не къарыуун да аямай айтыучан эди, аны терен магъаналы сёзлерине эси тамам кете эди.

Мария Александровна, бирем-бирем алыб, Писаревни, Добролюбовну, Пушкинни, Некрасовну... китабларына къарайды. Аланы барысында да аны сабийлери, окъуй барыб, салгъан къагъыт белгичикле бардыла.

Китабланы орунларына салыб, шкафны эшигин этди.

Ульяновланы юдегилерини къолуна тюшмей джангыз бир иги китаб къалмагъанды. Орус эм саулай дуняя литературада чыкыгъан эм багъалы китабла бу юдегиде окъулгъандыла, эм ал бурун аналары окъугъанды. Кёчгюнчюлюкде бек кёб джылланы ичинде китабла бла рояль Ульяновланы биргелерине таймаздан джолоучу болгъанлай тургъандыла. Юйню ичинде джангыз бир картина болмай эди. Уллу усталаны произведениелерин сатыб алырча къарыулары джокъ эди, а къолайсыз, учуз произведениелени алыргъа джюреклери бармай эди. Андан эсе къуру-кирсиз къабыргъала бла китабладан толуб тургъан шкафланы сюе эдиле.

Мария Александровна ызына бурулду. Митя, эшик юсюнде сюелиб, не айтырыкъ болур, деб анасына къараб тура эди.

— Аначыгъым, директор сени нек чакъыра эди?

Ана баласын кесине тартыб къучакълады.

— Ол мени бла: аман китабла окъууда заран бердиле, деб сёлешди; сабийлерим къуру да ала-мат китабланы окъурча этерме, деб анга сёз бер-

дим. Былайда китабла барысы да алапатдыла, —
деб китабла джыйылгъан шкафны кёргюздю.

Биягъынлай тикген машина дыгъырдаб тебреди,
аны къурч табанчыгъыны тубюнден тигилген ыз
созулуб чыгъыб барады, къумач кесекледен дженг-
ле, джагъала бола келиб, сора ала бир-бирине кьо-
шулуб, джангы кёлек болады.

юдно заседаниеси 3 сагъат бла 10 минутда бошалады.

Джюреги кыйналыб, Владимир Ильич кеси джакълаб кюрешген Муренковну ызындан къараб турады. Башын имбашларына джыйыб, мугур болуб, элчи эшик таба барады. Юсюнде узун, кир кёлеги, къабыр крестге кийдирилиб, салыныб тургъанча кёрюнеди, сыртында джити джауорун къалакълары бери чыгъыб къалгъандыла. Сюд болгъунчу, тюрмеде эки джылны олтургъанды, аны, ууакъ гудулукъла этгенди, деб терслегендиле.

Адамны сыйын сакълай, аны бетин кирден ариулай, джаш ёкюл, не кючюн да аямай, Муренков уручу тюлдю, деб бегитгенди. Муренков башына бошлукъ табханды. Алай а ол не бошлукъду? Тюрмеде аны ачдан ёлтюрмей тута эдиле. Башына бош болгъандан сора уа, ол кыйналыб, дыгалас этиб айланыб, иш излерикди, ачдан ёлюб кетерге боллукъду.

Муренков кенг ачылыб тургъан эшикни къатында тохтады, сескекли болуб, ызына къарады, сора, энтда тыйыб къоймасынла деб къоркъгъанча, эрлай сыбдырылыб, эшикге чыкъды.

Владимир Ильич ауур ахсынды.

Мындан алда, эртденги заседаниеде, бир бёлек элчини — Уждинни, Зайцевни, Красильниковну — ишине къаралгъан эди. Урлар мурат бла Коньяков деген байны мюрзеу амбарына тюшгендиле, деб терслей эдиле аланы. Была уа, урлай билген усталадан болмагъанлары себебли, къолларын мюрзеу машоклагъа джетдирир-джетдирмез, башлары ашыкъны къуру ийисинден огъуна тегерек айланыб,

джюреклері тараб, джунчуб, кьолгъа тюшюб кьалгъандыла.

Уждин ариу ийис этген бир уууч бюртюкню ауузуна тыгъыб джашырыргъа кюрешсе да, аны да тюркюртуб, атдыргъынчы кьоймагъандыла. «Ачлыкъ хорлагъанды, — деб селешгенди сюдде ол, — ачдан ёле тургъан сабийчиклени кёзлерине кьарар мени кьарыуум кьалмагъан эди».

«Ач болуб, аманнга джетген эдим, ма алай бла урларгъа тебреген эдим», — дегенди сюдде Красильников да, кесин ариулай.

Зайцев да, бу затны нек этгенини сылтауун ангылата, былай айтханды: «Иш джокъду, ётмекни кёрмегенли уа кёб заман болады».

Присяжной заседателлени¹ эм сюдюлени кёзлери бла кьарасанг, ачлыкъ титиретген бу юч адам — гудучу кьауум эдиле; адвокатны помощниги Ульяновгъа уа ала ачлыкъ кьысыб, пакъырлыкъ дже-тиб, ёле айланган элчиле эдиле. Ала кеслери кьоллары бла ёсдюрген, джыйгъан мюрзеуден алыргъа умут этген эдиле. Ол мюрзеуню уа кулак Коньяков кесини амбарына кьуюб кьойгъанды..

Айхай, аны барын да былайда, сюдде, айтыргъа болса уа! Алай а Владимир Ильични ёкюл кьуллугъу, закондан бир атлам ары чыкъмай, сюдге тюшгенлени ишлерин тинтиб, аланы терсликлерин джумушатырча зат табаргъа керексе, дейди.

Екюлню помощниги Ульяновну какъ бла селешген сёзюне сюдюле кьашларын-башларын туюб тынгылайдыла. Сюд заседателле кеслери адамларын — Коньяковну джакълар джанындан болдула. Кенгешиуге чыгъыб, ала бир аууздан: элчиле —

¹ Присяжный заседатель — патчахлыкъ Россияда аманлыкъ этгенлени ишлерине кьарар ючюн тартылгъан адам (бай кьауумладан болгъанды).

Уждин, Зайцев эмда Красильников — «биреуню рысхысын юзерге умут этгенлери себебли, терсдиле», деб бегим этдиле. Юсюнде кёк къабдалы, джыйрыкъ шалбары бла, барышчы Коньяков, сакъалын сылай: «Аллах кёреди, терсдиле», — деб, джанына тийген сабийча, зуккучукъ этиб джылайды.

Джаш ёкюлю сёзюню асыры тюзлюгюнден мадарсыз болуб, патчахлыкъ сюд элчилеге тамам «джумушакъ» приговор этеди.

Залдан чыгыб бара тургъанлайына, Владимир Ильични ызындан ёкюл Хардин джетди.

— Алгъышлайма, — деб Андрей Николаевич кесини помощнигини къолун къаты къысды. — Аламат сёлешдигиз. Бир адам сёз салалмазча. Прокурор излеген азабны бегитирча болалмай, сюд эм азын берди...

— «Эм азын!» — деб эниклеб, хыликке этди Владимир Ильич. — Ачдан ёле тургъан адамлагъа уручуладыла, дейдиле. Керти гудучуну уа — кулак Коньяковну — къыйынлыкъ джетгеннге санайдыла. Пакъырланы эркинликлерин сыйырадыла, къолларында джукъ къоймайдыла. Мискинни, джалангачны джугъун да къоймай сыйыргъанларына сиз къалай къарайсыз? Не?

Хардин кенг къол аязын кесини помощнигини имбашына салды.

— Алай бек къыйналыргъа джарамайды, сабырлыкъ, оюм керекди, — деди ол, атача къайгыыра. — Сиз дженгил-дженгил сёз къошууугъуз бла, кеп-керти айтханыгъызны кючю бла, биз, шахматистле, шах — деб, сора — мат салыб тохтагъанча, сюдню тарбуууннга тыйдыгъыз. Энди мен ёлсем да — ёлдюм демезме! Самараны айтылгъан онглу ёкюлю боллукъду.

Владимир Ильич тамадасыны махтаб сёлешген

сёзлерине эс ийиб тынгыламай эди. Ол, ичинден сагъыш эте: «Гм... гм... да... да», — дей эди.

Сюдню юйюнден чыкыгъанлай, саламлашыб чачылдыла. Апрель айны жарык кюн таякъларын кёлтюралмай, Владимир Ильич кёзлерин джумду. Алкын бузлатхан сууукъла кетиб къалмагъандыла, алай а дуппур башлада кърны кюн эритгенди, джер кърасы ачылгъанды; куртле къралдым бет алыб, энишге чёкгендиле; юй башланы кыбыла джанларында буз таякчыкъла, чачакълача, салынадыла, суу тамчыла шоп-шуп деб тюшедиле.

Сюдню юйюню къатында Мария Александровна, Митя, Маняша Владимир Ильични сакълаб тургъандыла. Бу арт джыллада Митя гимназиячы шинелин киеди. Маняша онтёрт джыл болгъан кызычыкыды, жарык кёллючюкдю, алай а кызыча уялады, уллу адамча, сагъыш эте биледи.

Митя кърнашын барындан да алгъа эследи, аны аллына атлады, сора, кёзлерине джити къараб, иш хорламлы болалдымы, деб сорду.

— Хазна къалмай... — деб джууаб берди Владимир Ильич, арыгъанын сёзюнден таныта.

Маняша джик-джигине дери хапар алыргъа излейди. Ууакъ гудучулукълары болгъанды деб терленген элчини башына бош этгенлерин билгенинде, ол асыры къууангандан «ох-ох-ох», деди.

— Ол Водкинми дей эдиле, ким эди, аны мюрзеуюн сыйырыргъа умут этген джарлыланы ариуладыламы? — деб, къоймай, хапарны толусу бла айтдырыргъа излейди Маняша.

— Водкинни тюл, Коньяковну, — деб Владимир Ильич эгечини халатын тюзетди, сора къашын-башын туюдю. — Огъай, алагъа, арестант ротада болургъа деб, ючюшер джыл азаб салдыла.

— Сора, каторга? — тюзюм ангыларгъа изледи Маняша.

— Да, каторга ишле, — деб джууаб берди Владимир Ильич, кёбню билирге излеген эгечини кёзлерине туура къараб.

Мария Александровна, джашыны халын ангылаб, соруула соруб кыйнамады.

— Волга къозгъалгъанды, — деди ана. — Келигиз, ахуюлну барыууна къарайыкъ.

— Аня уа къайдады? — деб сорду Владимир Ильич.

— Анячыкъ, холерден ауругъанлагъа болушур ючюн, юй-юй сайын айлана кетгенди, — деб ахсынды ана. Тамада кызыны саулугъу къарыусуз болгъаны себебли, ол бек къоркъа эди.

Тёртюсю да подвод джолну озгъунчу сакъладыла. Мийик къаланган ауур джюклю чананы ат таш тешелген къара джолда кючден тартыб барады. Джегенни тубюнден, саргъалыб, сир къатыб тургъан джалан, арыкъ адам бутла кёрюне барадыла.

— Джегенни тубюнде адамла бардыла, — деб кычырыб джиберди Маняша.

— Ёлгенледиле! — деди Митя, ауур солуй.

Владимир Ильич бёркюн алды, Митя башындан фуражкасын къоратды. Асыры кыйналгъандан, Мария Александровнаны эринлери къалтырадыла. Ол, Маняшаны кесине къаты кысыб, мыдахланыб, ачы джюкню алыб баргъан чананы ызындан къараб турду.

Бу ачлыкъдан келген кыйынлыкъ эди. 1891-чи джылны джайында, бютеу Повольжедеча, Самара губернияны къургъакълыкъ кысхан эди. 1892-чи джылны джазына ачлыкъ бек уллу джайылады. Аны бла биргелей кыйын ауруула, ачлыкъны таймаздан нёгерлери — тели ауруу, цинга¹ башла-

¹ цинга — тиш эт ауруу.

надыла, холер чыгъады. Иш, къабарыкъ табаргъа дыгалас эте, ачлыкъдан шашаргъа джетген элчиле шахарлагъа джол саладыла. Алай а иш табмайдыла. Ачлыкъ да, аuruула да — экиси да бирден — адамланы, хансны чалкъы бла аудуруб баргъанча, къырадыла. Ёлом аланы трактирледе¹, вокзаллада, патарлада табады.

— Миллион чакълы бир адам бусагъатда ачдан ёлурге джетиб турады. Миллион чакълы джангыз Самара губернияны кесинде! — деб терен ахсыныб, Владимир Ильич мангылайындан терин къол джаулукъ бла сюртдю.

Маняша, тамада къарнашыны къолтугъундан кириб, анга къаты къысылды. Митя да, фуражкасын башына къабларгъа унутуб, Владимир Ильични къатында барады...

Келиб, мийик суу джагъаны башындан къарадыла.

Кюн джылыу бла къозгъалыб, Волга юсюндеги буз джабыуун ууатханды. Буз тюзле, араларында, кёк джурунлача, джоллары бла, учу-къыйыры болмагъан джерлени дженгил атланыб барадыла; ала бир-бири юсюне учхалаб минедиле, тиш турадыла, бир-бири юсюне къаланадыла, тегерек буруладыла, ууалыб суугъа кёмюледиле. Деу бузланы чаркъчуркъ этиб сынганлары, бир-бирине ышылыб дыгъырдагъанлары Волганы тауушдан алдыргъанды.

Суу джагъасындан узакъ болмай, джер-джеринде чунгурчуклары болгъан уллу бузну юсюнде балаган келеди. Тагъылгъан ит аны къатында кесин ары-бери атады. Ол бир-бирде, арт аякъларына олтуруб, хамхотун ёрге тута эди — улугъан эте болур эди; дагъыда джангыдан ары-бери чабыб, джы-

¹ трактир — къолайсыз хант юй, осал ресторан.

джымдан ычхыныргъа кюреше эди. Бузну чунгур-чукъларындан суу фонтанла¹ болуб чыгъа эди.

Брусла, чачылгъан сернеклеча, джайылыб, бата-чыгъа барадыла; тамырлары юзюлген терекле, ууалгъан къайыкъланы бирер кесеклери сууда джюзедиле. Мазаллы бузланы кызыу баргъанларындан, шууулдагъан, гюрюлдеген тауушдан башынг тегерек айланады. Тюбюнде суу тохтаб тургъанча, сен а аны башында, къулакъларынгы да джел сугъара, кёлюнг да кёлтюрюлюб, къушча учуб баргъанча кёрюне эди. Джайыла баргъан сууну алаша джерлени джаба баргъанын эслейсе; сууну тюбюне ташайыб баргъан тёбечикде къайын терекчикле джоппу болгъандыла, аланы харгъа ушаш кёлеккелери сууда ойнайдыла.

Владимир Ильич бу учу-кыйыры болмагъан уллу, аламат суугъа, аны Россияны къургъакълы джерлерин барын да сугъарлыкъ, аланы джашнагъан джайлыкъла эмда битимли сабанла этерик, адамланы тоюндурлукъ уллу кючюню джукъгъа да джарамай кетиб баргъанына кёз къакъмай къарайды. Джонгурчхаланы атханча, минг пудлукъ бузланы ойната баргъан суу уллу турбиналаны² къалакъларын бурургъа, адамны юйю джылытыргъа эмда джарытыргъа боллукъ эди. Бу сансыз-санаусуз кюч хаман тас болуб барады. Уллу суу бассейни³ джагъасында сабанла кыйюб, кюл болуб кетедиле, джыл сайын адамла ачлыкъдан термилиб ёледиле.

Владимир Ильич, кеси кеси бла сёлеше:

¹ фонтан — тешикден, быргъыдан сууну, нефтни ёрге уруб чыкыгъаны.

² турбина — парны, сууну, газны кючу бла бурулгъан машина.

³ бассейн — суу саркыгъан ёзен, джерле.

— Бу кьудуретни кьолгъа джыйыб, миллион-миллион ат кючню джерлегеннге... — деди.

Мария Александровнаны да ол сагъышла басханча кёрюне эди. Халкыгъа джетген кыйынлыкъ бир джыл мындан алда кызы ёлген анагъа бушуунун уютдуртханды.

Хауада кетиб баргъан арыкъ аякъла, джыйырылыб, тартыныб тургъан бармакълары бла, энтда Маняшаны кёзюнден кетмейдиле.

— Байла мюрзеуню барын да ачдан ёле тургъанлагъа берселе, не боллукъду? Аланы адамны джазыкысына билген джюреклери джокъмуду? — деб сорду Маняша.

— Хо, сеннге! Берирле! — деб хыликке этди Митя.

— Шихабалов, Субботин, Арханов деген миллионерле, чириген унну мардасыз уллу багъадан сатыб, «ачдан кырылыб баргъанлагъа болушадыла». Ол ачлыкъ бла кюрешиу тюдю, ач адамла бла кюрешиудю, — деди Владимир Ильич, сюдню бюкюнгю заседаниесин эсине тюшюрюб. — Ачлыкъны келтирген затла бла кюреширге керекди... Бютеу халкыны ишин тындырыргъа керекди!

Ана джашына эс ийиб къарады. «Бютеу халкыны ишин», — деген сёзлени ичинден кыйтарыб айтды. Володя кесине ёкюллюк иште тюз орун табханды, дерге аны, ананы, эндиге дери къалай кьолундан келгенди? Джашы сюдде джарлыланы джакълагъанына ол махтаныб тура эди, Володя джюрютген иш хорласа — кьууана эди. Алай а аны башха умутлары, башха планлары бар кёреме! Ол бютеу халкыны иши хорлар ючюн кюрешеди. Ма ол себебден джаза кёреме кечеле бла олтуруб, ма аны ючюн даулаша кёреме джолдашлары бла кесини комнатасында, ичинден да къадау салыб.

Волганы башында химит, алтын, кызыл бетли

булутла сюзюлюб барадыла. Кеч бола, Волга къарангыгъа бёлене тебрейди; аны къара чынгылыны башында, тарх-турх эте, мазаллы бузла энишге атылыб барадыла.

Юйге къайытхандан сора, Владимир Ильич кесини комнатасында, эшигин да этиб, туура танг атынчы ишледи.

* * *

Къышхы ингирде саулай юйдеги хант ашагъан юйге джыйылды, Владимир Ильич да джукъгъа кетмеди. Ол Карл Марксны «Коммунист партияны Манифести» деген китабын кёчюрюб бошаргъа ашыгъады.

Митя, хант ашагъан юйде дерслерин хазырларгъа келиб, къарнашыны имбашыны юсю бла китабха кёз джетдирди. «Пролетариер аллер лендер, ферейнигт эйх!» — деб окъуду ол, сора эшитдириб кёчюрдю: «Бютеу къралланы пролетарлары, кьошулулугъуз!»

Владимир Ильич, башын къарнашына буруб:

— Огъай, «кьошулулугъуз» тюл, «бирлешигиз» дерге керекди, — деди.

— Магъанасы экисини да бирчады, — деб джууаб этди Митя.

— «Кьошулуу» — бир джерге джыйылыу магъанады, «бирлешиу» демеклик а — бир кюл болуу деген магъанады. Алайды да, аначыгъым? Маркс, «кьошулулугъуз» дерик болса, «фербиден», деб немча этим бла хайырланлыкъ эди.

— Тюппе-тюз айтаса, — деб бегитди анасы.

Ол сабийлерини барысына да немча тилден биринчи устазларыды. Аланы кёчюрюлген сёзню терен, тюз ангыларга юретеди; ма бусагъатда да Во-

лодя да, табыракъ ангылаялмагъанлары болса, аналарына сорадыла.

Аня Гауптманны «Къумач согъуучула» деген пьесасын кёчюреди. «Орус ишчилеге бек керекли китабды, ол аланы Западда ишчи классны болуму бла шагърейли этерикди», — деб Владимир Ильич эгечини ишин джаратды.

Марк Тимофеевич газетлери бла, Маняша да дерслери бла былайда — хант ашагъан юйде — джарашхандыла.

Мария Александровна, сабийле джыйылыб, стол джанына олтуруб, къадалыб акъыллары бла иш этген кечелени сую эди. Кеси да «История запискала» атлы журналны къолгъа ала эди, аны бла таймаздан шагърейли болуб, сабийлеге окъугъаныны юсюнден кёбюсюне хапар айтыучан эди, неда хар бирине не затха эс бёлорге тыйыншылысын юрте эди.

Ингир ушхуурну заманы джетиб келеди. Мария Александровна, китабны бир джанына салыб, кухнягъа кетди.

Хант ашагъан юйде шум болуб тургъанла сёлешиб башладыла, аллында — акъырыныракъ, ардан-артха — кызыудан-кызыу.

Ана къулакъ ийиб тынгылайды.

Володя Митягъа былай ангылата эди:

— Революцияны этерик ишчи классды. Питерчи ишчиле марксист кружокланы юсю бла биригедиле, сермеширге хазырланадыла. Шихабаловлача тюл, неда халкъны «шохларыбыз» деген михайловчулача, дагъыда башхалача тюл, ала джюреклери бла сагъыш этедиле, самарачы эмда къалгъан эчлени джашауларына къайгъырадыла. Анда, Питерде, революция аякъланыб барады.

Аня нени юсюнден эсе да шош сёлешеди.

— Да, да, амалсыз Петербургга! — деб кёлтюрт-

дю сёзюн Владимир Ильич. — Былайда, Самарада, мен кесими алтынчы номерли палатада¹ тургъанча кёреме.

«Алтынчы номерли палатада тургъанча», — деб шыбырдаб, Мария Александровна шиндикге олтурду, къолунда джан джаулукъну буршу этди. — Володя Петербургга кетерге талпыйды», — деди. Ананы джюреги къаты ачыды.

Петербург! Беш джыл мындан алда Петербургда Сашаны асмакъгъа асхандыла... Къайдады аны къабыры? Петербург саулайына да анга джашыны уллу, къарангы къабырыча кёрюнеди. Петербургда Аня, тутмакъ болуб, тюрге атылгъанды, алайда ёлжумден кючден къалгъанды.

...Бир джыл мындан алда Оля Петербургда ёлгенди...

Кюйюб-бишиб, сандыракъ этиб, Оля ёле тургъан джангурлу май эртденнгини ана ёмюрде да унутурукъ тюлдю. Тели аурууну юкуне да чапыргъан ауруу къошулады. Володя анасына Оляны ауруб тургъаныны юсюнден джукъ билдирмейди. Ол, аны больницагъа элтиб, кече-кюн да анда турады, кёзююлю экзамен бере, эрлай университетге джетиб къайтады. Къалай кёлтюрала эди ол бу тукъум ауур болумну? Сашагъа сюд этилген, ол асмакъгъа асылгъан кюнледе Володя, экзаменле бериб, гимназияны бошайды. Оля къыйын ауругъан кюнледе, аууб къалмай, бел къатдырыб, университетде экзаменле береди. Оля эсин джыялмай джата эди. Къара, ариу кёзлени чарс басыб, ала джылтырауукъ сюекча болгъан эдиле. Пахмулу, джарыкъ кёллю эгешчигини ёлюб баргъанын ангылаб, Володя анасына телеграмма джибереди.

¹ «Алтынчы номерли палата» — А. П. Чеховну аллай атлы повести барды.

Телеграмма Оляны письмосундан сора келеди. Письмосунда Оля анасына — Володяны саулугъуна кьоркъма, кесини юсюнден а — каникуллада юйде боллукъма, 8-чи майгъа барлыкъма, деб джазгъан эди.

Оля 1891-чи джыл, 8-чи майда, Александр асмакъгъа асылгъандан бери төрт джыл толгъан кюн, ёлгенди.

Питерни мутхуз кюнюнде, Володя, анасыны кьолтугъундан тутуб, эгечини сандыгъыны (гробуну) ызындан барады. Асыры кемсиз бушуу этгенден, Мария Александровна кесини элли алты джылында кьарт болуб къалады, аны башы къалтыраб тебрейди.

Саша ёлгенден сора, ана джюрек, балаларын суйген, ала ючюн отха кирирге хазыр джюрек, сабийлерине алгъындан да бек къадалады, аланы джукъгъа да джибермезге умут этеди: сабийлери андан айырылсала, ол огъурсуз Петербургга кетселе, ууахты табыб барадыла. Адамны тунукъдургъан мазаллы сахар аны да, Володяны да, джутуб кьояр деб кьоркъуб, Мария Александровна ол кёзюде Володяны анда кьояргъа унамагъанды.

Володя анасыны ауур къыйналыб, дыгалас этгенин ангылайды, ол кюнледе Самарагъа барырма ишлерге, дейди: аны ары, кесине помощникге, Хардин деген ёкюл чакъырады. Аня Самарада ссылка азабын алкъын чеге турады; Митя бла Маняша да анда гимназияда окъуйдула.

Ёкюллюк иште Володя кесини пахмусуна кёре орун табханды, деб ана кеси кесини кёлюн баса эди.

Джангылгъанын ана озгъан джыл Волганы джагъасында ангылады. Джашы бютеу халкъны иши ючюн кесин аямазлыгъын билдирди... Андан сора да ана дагъыда бир затны айырды: ол ишни —

«бютеу халкъны ишин» — къуру Петербургда, ишчи центрде, тындырыргъа боллукъду. Ма аны ючюн талпыйды Володя ары барыргъа, ма аны ючюн болалмайды ол Самарада.

Аны, анасыны, кёлуне джетер ючюн баргъанды Володя Самарагъа. Ол былайгъа кёл салмай тургъанлы ючюнчю джылы барады. Джашын кесини къатында тыйыб турургъа ананы эркинлиги бармыды? Мария Александровнаны, эки баласын тас этген ананы, терен бушууу ёмюрлюкге джюрегинден кетерик тюлдю, алай а ол кесини джюгюн сабийлерини юсуне салмазгъа керекди, алагъа чырмау болмай, излеген джолларында барыргъа къояргъа керекди...

Самауар хыны чайпалады, пырхылдайды; кёлчюк тютюнлеб, полгъа джайылыб барады.

Мария Александровна самауарны быргъысын алды, сора, тынгысызлыгъын джашыра, кесин джукъгъа къыйналмагъанча кёргозе, аякъны-къашыкъны хант ашагъан юйге алыб кетди.

Сабийле столдан къагъытланы бир джанына аладыла.

Мария Александровна шай къуяды, алай а, этиучюсоча, стаканланы алыб салмайды, аланы ары-бери тюртуб барады: къолларыны къалтырагъанларын кёрюб къоярла да, деб къоркъады.

— Бир сагъыш этиб къарачыгъыз, къалай дженгил кетиб барады заман! — деди ана, ышара. — Бир бёлек айдан сора Митя экзаменле берликди. Университетни юсунден сагъыш этерге керекди. Ол Петербургда окъуса иги болурму, деб умут этеме мен.

Владимир Ильич анасына джити къарады. Петербургга кетерге ол план бичгенди, алай а анасы биргесине бармаса сюеди. Петербургда Владимир Ильич революцион ишге мыллык атарыкъды; по-

лициядан джашырылыргъа, революционерча, таша джюрюрге, таша ашаргъа-джашаргъа керек бол-
лукъду. Ананы джангыдан тынчлыкъсыз этерге
неге керекди? Аны юсюнден ол Аня бла талай кере
сёлешгенди. Ала былай оноу этгендиле: Аня тут-
макълыкъдан башына бош болса, эри, анасы, Митя,
Маняша бла Москвагъа кетер, Владимир Ильич а
Петербургга атланыр. Ол пландан Митяны да ха-
пары бар эди.

— Огъай! Москваны университетине, Ломоно-
сов окъугъан университетге, сукъланама мен, —
деб алайын ол къаты тутду.

— Марк да, мен да Москвада джашаргъа сюе-
биз, — деб чертди Аня. — Ишге джарашыргъа
Маркга, Петербургдан эсе, Москвада тынч бол-
лукъду.

— Володя уа ёкюл ишни Москвадан эсе ара
шахарда тынч табарыкъды, — деди ана.

Владимир Ильич, къашыкъчыкъ бла шайны
булгъай, олтурады. Аны джаякълары кюедиле. Ол
кёбден бери сакълай эди бу ушакъны, аны бла бир-
гелей къоркъуб да тура эди.

— Да, да, Самараны къоюб кетерге керекбиз.
Меннге Самараныкъыдан эсе Москваны хауасы иги
джарашырыкъды, врачла да анда маджалдыла.
Барысы да къалай иги боллукъду! — деб ийнанды-
рырча айтыб, Мария Александровна сабийлерине
кёз джетдирди.

етербургну башында джарыкъ кюн тийиб келеди, биринчи кюн таякъла бла биргелей орамлада кёлеккеле кымылдаб тебретиле.

Шпалернийде тюрмени къара кёлеккеси темир вортаны къатында талай тиширыуну да, панельде¹ мелчик бла «классла» сыза тургъан кыызчыкъланы да, сернек коробкаладан этилген биринчи кемечиклерин илипинчикге ие тургъан джашчыкъланы да джабханды.

Тиширыула, къарты-джашы да, башларында шляпачыкълары бла, джаулукъчуклары бла, хар бирини кьолунда тьюмчеги бла, очередге турадыла. Тюрмени къалын къабыргъасында кёб турмай терезечик ачыллыкъды, сора чиновник тутмакълагъа келген передачаланы² алыб башларыкъды.

Мария Александровна очередге кьошулду. Аны аллында юч кыыз барды. Бири — джумушакъ чачлы, ариу орус бети бла, экинчиси — назик санлы, къансыз, тамам петербургчу курсистка³, ючюнчюсю уа — къара шинли, джити кёзлю, — бары да бирер тюрлю, алай а аланы не эсе да бир иги, таза зат бирикдиреди, ючюсюню да къууанчлы, учунган халлары барды.

Къабыргъада эшикчик ачылды. Тюрмечи теренден ауур мурулдады:

— Беригиз, киминг берлик эсе да!

Тиширыула тьюмчеклени, сютлери бла шыша-

¹ панель — тротуар (орамны эки джанында ёрге кёл-тюрлюб этилген джаяу джолчукъла).

² передача — тутмакълагъа бериллик зат (азыкъ дегенча).

³ курсистка — революциягъа дери улуу курслада окъуучу тиширыу.

ланы узатадыла, тутмакъланы тукъумларын айтадыла, сора, ауузларындан бир сёз да чыгъармагъанлай, ауур сагъыш басыб, кетиб барадыла.

— Кимге? — деб биягъы сорууну сорду чиновник джумушакъ чачлы къызгъа.

— Глеб Максимилианович Кржижановскийге.

— Кими боласа?

— Суйген кызыма мен. — Къыз туюмчекчикни узатды.

— Василий Васильевич Старковгъа, суйген кызындан...

— Анатолий Алексеевич Ванеевге, суйген кызындан...

Бу кыйынлы джерде кызыланы кёзлери алай насыблы нек джылтырагъанларын энди ангылады

Мария Александровна; «Владимир Ильич Ульяновгъа, суйген къызындан» дерик аламат къыз нек джокъду, деб сора бир кесек мыдах болду.

— Эндиги кимди? — деб къычырыб, чиновник ананы акъылын бёлдю.

Мария Александровна шыша сют бла бир туюком-чек сухарны узатды.

— Владимир Ильич Ульяновгъа, анасындан, — деб терезеден арлакъ турду.

Кёлеккеде, тюрмени къабыргъасыны къатында, юсюнде узун, къара юбкасы, омакъ дженгли жеке-ти болгъан къызыны эследи ол. Гитче, къолайсыз шляпачыкъны тюбюнден анга уллу, суйюмлю кёзле къараб тура эдиле.

Мария Александровна къызыны олсагъатлай таныды — ол Крупская Надежда эди.

Былтыр, Владимир Ильич ёпкелерине сууукъ чабыб ауругъанында, Надя ана бла кёзююне ауругъанны къатын сакълагъан эди. Къызыны юсюнден Владимир Ильич: «Мени иш нёгеримди», — деген эди.

Надя, Мария Александровнаны къатына келиб, саламлашды.

— Сизден уллу тилерим барды, — деди къыз анга. — Мадар болса, экинчи джол Владимир Ильичге чий сют бла джангы бишген къара ётмек келтиригиз.

Мария Александровна ышарды.

— Анга боллукъ тюрдю алай.

— Мен ангылайма, — деди Надя, — алай а чий сют бла джангы ётмек анга ишлер ючюн керек боладыла. Ол бизни партиябызны программасын джазады, китабны тизгинлерини арасына сют бла джазады, ётмек тылыдан а мерекеб орун этеди. Ма алайды аны канцеляриясы... — Къыз къууаныб кюлдю.

— Амалсыз келтирirme, — деб Мария Александровна сёз берди.

Акъяллы, джарыкъ кёзлери бла, бу кызыны ананы джюреги бек алгъанды, аны сабырлыгъын, тирилигин, халаллыгъын джаратады.

— Мен сизни кыйнарыкъ тюл эдим, алай а, не келсин, Владимир Ильич мени тюрге келирими унамайды: ол заманда мен аны «суйген кызыма» дерге керекме. А биз мындан арысында да иш бардырырга керекбиз. Биз кеси кесибизге кюрккыуу-лукъ келтирирге боллукъ тюлбюз, дейди ол. — Надя джашыртын сагъатха кёз джетдирди. — Мен сизни алайда мюйюшге дери ашырайым.

— Володя бир кёб ишлейди, — деб тарыкъды Мария Александровна. — Кече-кюн да камерада китабла бла кюрешиб турады. Кесини саулугъун тас этиб кюояды, деб кюрккыама мен.

— Владимир Ильич хар эртден эм ингир сайын санларын ийлейди, джюз кере энишге ийилиб турады, камерада минг атламы джюрюйдю. Къууандырырча, кёл берирча, письмола джазады... бирге ишлеген нёгерлерине джазады, — деб кюшду Надя эрлай.

Ана ахсинды.

— Бу бары да не бла бошаллыкъды? Мен аны ачха джюкге алайым, деб полицияны департаментине тилек къагъыт берген эдим. Саулугъу аманды деген эдим, ол огъай эсенг, туугъандан бери да рахын, къарымсыз ёсгенди, деб алдай эдим, — деб ышарды Мария Александровна.

Къыз харх этиб кюлдю. «Рахын, къарымсыз» деген сёзле уллу тирилиги болгъан, ары-тала билмеген Владимир Ильичге чырт да келишмей эдиле.

Андан ары сёзюнде Мария Александровна былай айгды:

— Мен полицияны департаментинде энчи при-

ёмда болдум. «Ульянов чырт да джукъ айтыргъа унамагъаны себебли», сени тилегинг къабыл этилмейди, деб меннге джууаб бердиле. Тыш къраллагъа не мурат бла баргъанын айтса, «Кюрешиуню Союзу» деген группаны членлерини тукъумларын кёргюзсе, ол заманда мени тилегиме бираз маджал къарарбыз, деб билдирдиле. Врачланы оноулары бла эмда мен кьоймай баргъанды ол тыш къраллагъа кесин бакъдырыргъа, деб ыйнандырыргъа кюрешдим. Ийнанмадыла. Къалай боллукъду? Не боллукъду муну арты?

— Ийнаныгъыз сиз, бир зат да боллугъу джокъду. — Эндиге дери бир джашын тас этген ананы кьоркъууун къыз ангылай эди. Тюрме таба баш силкиб, ол дагъыда былай айтды:

— Владимир Ильични китаблары бомбаладан да кючлю болгъанын, ол, патчахха огъай эсенг, саулай эски дуниягъа къаршчы кьозгъалыуну кьурарыгъын ала башларына алалмайдыла. Анга кёб берселе, бир бёлек джыл ссылка берликдиле, деб умут этеме мен.

— «Бир бёлек джыл ссылка», — деб эникледи Мария Александровна. — Айтыргъа тынчды! Сибирде бир тунакы элчикге атарла да, толусу бла джангызлыкъны сынатырла.

Надя, сёзюн кёлтюртюб, кёлю бла былай айтды:

— О, ссылкагъа кетгеним болса деб, аны сейирлик планлары бардыла. Ол анда эригирик тюлдю. Уллу иш тындырыргъа — Россияда капитализмни ёсюмюню юсюнден — китаб джазаргъа мурат этеди. Владимир Ильич эриге-тала, мугур бола билмейди. Келир заманга ол къалай талпыйды!

Ана туура кёлю бла тынгылайды. Джашыны юсюнден ол къаллай бир да тынгыларыкъды. Надягъа да бек керек эди, амалсыз керек эди, кесини

акъылында болгъан затланы Владимир Ильични туугъан анасына айтыргъа.

Ала Литейныйни мюйюшюнде тохтадыла.

— Келлик заманнга талпыгъаныбызны юсюнден селеше, кечеги Питерде биз кѣб айлана эдик. Юйде мен аны стол джанында олтуруб, джаза тургъанын кѣре эдим. Ма, къарачыгъыз, — деб, суратчы кеси салгъан суратланы кѣргюзгенча, санладан толуб тургъан таблицаны кѣргюзе эди. — Ма къаллайды ол, Россия! Промышленностну залим ёсюб баргъанына, пролетариатны къалай ёсгенине эс бѣлюгюз», — деб юрете эди. Мен сора санланы кѣрмей эдим, мен дунияны ол джангы иесин — джер юсюне уллу насыб келтирлик классны кѣре эдим. Адамны эрикдирген аллай санланы юсю кѣб затны ангылай билген, келлик игиликни кѣзюнге кѣргюзюб, кѣлюгю учундургъан джангыз Владимир Ильичди.

Ана къызны ариулугъуна, кирсизлигине, къаралдым-кѣк кѣзлерине суйюнюб къарайды.

— Мен ол деу классны къалай къозгъаллыгъын, бугъоуланы ууатыб, чиригенни, эскини къурутуб, ариу-джангы иннетни къалай бегитиригин, къолум бла тутханча, кѣзюме кѣргюздюм. Ол саятда биз, бир-бири къолубуздан тутуб, келлик заманны юсюнден селеше, Неваны джагъасында джурюй эдик. Хар нени да юсюнден селешиб бошарча, бизге заман джетмей эди... Не эсе да мен, кертда дегеннге, асыры кѣб селешдим, — деб кесин эслеб, бетине къызыл уруб, Надя Мария Александровнагъа къарагъанында, аны халал, джарыкъ ышаргъанын кѣрдю, сора ашыгъыб тебреди. — Бусагъатдан аланы айландырыргъа чыгъарлыкъдыла. Келигиз, ма былайда сюелейик. Мен бир бѣлек кюнню аз онг джанына джанлаяракъ сюелген эдим да,

Владимир Ильич мени эселеген эди. Бир бек мы-
дах болгъан эдим!

Надя сюелир джерин хазырлагъанды.

— Къарачыгъыз, ючюнчю терезе ол коридорну терезесиди. Аланы айландырыргъа чыгъарыб теб-реселе, Владимир Ильич орамны бу кесегин кёр-люкдю. Мени къатымда сюелигиз. Ма былай.

Надя огъары джанында бантчыгъын тюзетди, ингичге бармакълары бла чачын сылады, сора башын ёрге тутуб, къууанчым чайкъалыб уруб, тегюлюб кетеди, деб къоркъгъанча, джумушакъ кир-пиклери бла кёзлерин джабаракъ этиб, решеткалы терезеге сымарлаб къарайды.

— Эшта, бусагъатда аланы алыб келе болур-ла, — деб шыбырдады Надя, Мария Александров-наны къолтугъундан кириб, къымсыз болуб тохта-ды. (Мария Александровна билир-билмез башын силкди — эслетмей джашы бла саламлаша эди). — А энди кетерге да боллукъду, — деди Надя, джу-къудан къайытханча болуб; сора джунчуб, имбаш-ларын къымылдатды. — Владимир Ильичге хар кюн сайын мени былайгъа келиб тургъаным неге керек эди? Ахырсы, ангылаялмайма!

«Эшта, мен ангылайма, ангылай болурма деб турама». Ананы джюрегин къууанч алды. Ол, тау-кел болуб, суюнюб, Надяны къолуна таянды.

* * *

...Шабат кюн эди, тутмакълагъа китабла бери-либ, аладан окъугъанларын ызына ала эдиле.

Энди тюрмени терезечигини къатында эки ана тубешиучендиле: Мария Александровна Ульянова бла Елизавета Васильевна Круппская.

1896 джыл августда Надежда Константиновна да «Ишчи классны эркинлиги ючюн кюрешиуню союзу» деген организацияны ишине къатышханы ючюн тутулгъан эди. Елизавета Васильевна джангыз къызы ючюн тынгы табмай эди, ол андан бир кюнню да айырылмай джашаб келгенди.

— Не бла бошалыр бу бары да? — деб къыйналады Елизавета Васильевна.

Мария Александровна аны джюрегин басаргъа кюрешеди: экисине да бирер бӧлек джыл берликдиле, ссылкада да бек иги ишлерге боллукъду, Володя бла Надяча адамла мугур бола билмейдиле, дейди. Анала экиси да балалары бла ссылкагъа барыргъа оноу этедиле. Мария Александровна кесини уллу сынамыны — тюремчиле ангыламазча этиб, шифр¹ бла джазылгъан къагъытчыкъны къалай берирге, китабда ышанланы, таша джазылгъан затланы къалай табаргъа эмда ангыларгъа керек болгъаныны — юсюнден Елизавета Васильевнаны юретеди, къызынга «Мюллерни гимнастикасын» табдыр, саулугъун сакълар ючюн, камерада ол минг атламны джюрюрге, джюз кере да энишге ийилиб, ёрге турургъа керекди, дейди. Елизавета Васильевна Мария Александровнаны акъыл сӧзлерине эс ийиб тынгылайды...

Тот безгиле къыжылдаб, терезечик ачылады.

Мария Александровна Владимир Ильичге китабла береди, ол окъуб бошагъан китабны ызына алады. Тюремчиге сездирмей, китабны ачыб къарар ючюн, анала экиси да бир джанына джанладыла.

Китабны бетлерин аудура, Мария Александровна былай айтды:

¹ шифр — адам ангылаялмазча джазаргъа керек харифле, санла, шартла.

— «Бек керекди» деб билдирген шарт барды, экинчи шарт — китабны Надягъа берирге керекди, дейди.

— Бизни былайда тюбешиуюбюз къалай игиди: балаларыбызны аманатларын олсагъатдан огъуна толтуруб къояргъа болабыз.

Елизавета Васильевна, терезечикге келиб, китабны узатды, сора тюрмечи аны хар бетин ачыб бошагъынчы, джюреги тыпырдаб турду.

Тюрмечи ахырында китабны столгъа силдеди, ананы да джюреги басылды.

Эки ана да, сабийлерин кёре тургъанча, тюрмени къабыргъаларындан кёз алмай сюелдиле, сора Неваны джагъасына кетдиле. Алайда къоркъмай-юркмей, кёллеринде болгъан затны юсюнден сюйгенлери чакълы бир сёлеширге боллукъдула. Мария Александровна бла Елизавета Васильевна бир-бирлерин ариу ангылайдыла эмда бу кюнлени ичинде уллу татах болгъандыла.

* * *

Надежда Константиновна хар минут сайын сагъатха къарайды, камерагъа чайны къачан келтиредиле, деб бек ашыгъыб сакълайды. Олтуруб, китабны бетлерин аудурады, джюреги бек къозгъалгъанды. «Къаллай эсе да бир уллу хапар барды. Энтда къайсы эсе да тутулгъан болурму? Огъесе, Владимир Ильичге приговорун айтхан болурламы?» — деб сагъыш этеди ол, эшик таба къарай.

Эшик кыылычны дыгъырдатыб, къараул тиширыу кирди. Надежда Константиновна къанджал кружканы шайникни сюммегини тюбуне тутуб, аны сабы джылыныб тебрегенин эслеб, къууанды: шайникден исси, къайнагъан суу къуюла эди.

Къараул тиширыу эшикден чыгъар-чыкъмаз,

Надежда Константиновна китабны сермеб алды... Хапар джыйырма бешинчи бетде келгенди... Ма ол, ол бет. Ашыгъыргъа керекди: суу сууб кълалмасын! Ол бетни кълагъытын китабдан акълырын джыртыб алды, джыртыб алгъан кълагъытындан дагълыда кълделенине кълагълтычкъл джыртыб, аны кружкада исси суугъл салды. Бери чылгъарыб кълараса, джукъл да джокъл! Дагълыда бир узун — ингичге кълагълтычкъл джыртды. Сууда иги кесек тутуб кълараса — ай медет! — кълагълтычкълны харифлени кълуру баш джанчылкъллары кълрюнюб кълалырча джыртханын ангъллады. Кружкагъл ючюнчю кълагълтычкълны салды, шай а сууб барады, ол себебден сютден этилген мерекеб иги чылкълмайды. Кълрюнемей кълалсала, кълалай боллукълду? Огълай, харифлени тюрб джанчылкъллары да чылкълдыла.

Ол эки кълагълтычкълда джангыз бир тизгин табылды. Сора хапар энди келликди. Надя анча сайын джыртыб, кълагълтычкълланы кружкагъл салады, андан бери чылгъарыб, ауузуна келтиреди, исси тылпыуу бла таша джазылгъланны туру этерге кълрешеди. Джукъл да табмайды. Уллу хапар, сора, ол джангыз тизгинчикдеди.

«Арабин, бу нени кълргюзеди?» — деб Надежда Константиновна бекден-бек сескекленеди, эки кълагълтычкълны бир-бирине кълошуб, джылтыргълан тизгинни келишдиреди. Мутхуз харифлени кълзлерине джужуукъл келтириб, иги эслеб къларайды...

— Керти да алай болурму? — деб кълыз, кълоркъларакълча болуб, кеси кесине шыбырдайды.

Кесгин, уллу хат бла чемерлеб, деменгили: «Мен сени сюеме!» — деб джазылгъланды.

— «Мен сени сюеме», — деб айландырыб айтады Надя. Дагълыда джангыздан окълуйду, ичинден кълледи. Башын ёрге тутуб, исси джаякълларына

къол аязларын салыб, кѣб заманны олтуруб турады.

Чардакъны тюбюнде терен терезеден кюнню, кѣзюнгю къаматырча, ачыкъ джарыкъ берген бир эличиги кѣрюнеди, сора анга къарасанг, камераны не хыртды, кир къабыргъаларын, неда тот решеткасын эслемейсе, тюрмеде олтуруб тургъанынгы унутаса.

из аманлыкчы обществону членисиз, ишчилени акъылларын терсине бурасыз. Сеиде, джарлы студентде, беш джюз сом табылгъанды, — деб следователь Москва университетни студентини — Дмитрий Ильич Ульянову «терсликлерин» санайды.

— Тюзюн айтыгъыз, къаллай кир иннетле ючюн эмда кимден алгъансыз сиз бу ачханы? — Следователь, къоймай, соруууна джууаб алыргъа кюрешеди.

Дмитрий Ильич биягъынлай ауузундан сёз чыгъармайды.

Да, керти да ол студентлени таша марксист кружокларыны члениди, Гужонну заводунда ишчилеге дерсле береди, аланы быллай ауур, юлюшсюз джашаугъа ким салгъанын ангылатады, кеслерини эркинликлери-тенгликлери ючюн кюреширге къобарады. Ол огъай эсенг, кружокну членлерини составы, Дмитрий Ильични студент тетрадына джазылыб, следовательни аллында турады. Алай а тукъумлары кёрюнмеген мерекеб бла анатомиядан салыннган лекцияны тизгинлерини аралары бла джазылгъанды. А беш джюз сомну студентле бла ишчиле таша типография къуарар ючюн джыйгъандыла. Ол ачханы тас этерге боллукъ тюлдю. Типография ишлерге керекди. Энди ачха полицияны къолуна тюшгенди, аны къутхарыр ючюн, не этерге боллукъду?

— Ким бергенди сизге бу ачханы? — деб кычырады следователь. Дмитрий Ильич, тынгылаб тургъан болмаса, джукъ айтмайды, айтырыкъ да тюлдю, иги сагъыш этиб бир мадар табхынчы.

Къутургъан следователь, тутмакъны камерагъа

къоратыгъыз деб, буйрукъ береди. Бююн болмады эсе да, тамбла студентни сёлешдиририне, тюз айтдырырына ол базады.

«Анама письмо джазаргъа керекме, — деб акъыл алады Дмитрий Ильич, — ол болушурукъду». Письмону тюрмени канцеляриясында адамыча тинтиб окъурукъдула. Аны шифр бла джазаргъа тыйыншлыды.

Сагъыш этиб, Дмитрий Ильич письмо джазаргъа олтурады. Созуб, иги кёб джазады, акъылына не келе эсе, аны барын джазады. Джангыз иш этиб, къайсы сёзде грамматика халат джиберлигине эс бёледи. «Халатла джибериб джазгъан тынч тюлдю! Бек аман къыйынды», — деб кеси аллына ышарады Дмитрий Ильич.

Письмо кетеди.

Энди ол анасыны болушуругъуна толусу бла базады.

* * *

«Быллай тюрлю письмо некди бу?» — Мария Александровна джазылгъан къагъытчыкъланы ары-бери аудурады. Митя тутулгъанында, ана эки кечени джукъламай чыкъгъанды — аны юсюне да ма бу письмо. Ол джазмагъан не кълалгъанды: джюрек аурууланы юсюнден да — бусагъатда медицина факультетде аланы окъуй турадыла, — сабийлик заманыны юсюнден да, Красавка атлы ийнекни юсюнден да джазгъанды. Жюль Верни «Капитан Грантны сабийлери» деген китабыны магъанасын толусу бла келтиреди. Письмо бек уллуду, а кесини юсюнден а аны аягъында саулугъум игиди, дженгилде юйде болургъа умутлума, деб къуру бир-эки сёз айтыб къойгъанды. Джазгъаны уа тюрмеден тюл, каникулланы заманында кёз ача айлана барыб джазгъаннга ушайды. Бир кёб халаты да бар-

ды, Митя аллай халатла этмезге керек эди, деб кыйналыб, Мария Александровна сагъышланды. Ауруб кълалгъан болурму ол? Ма бу кълуджур сёлле уа не затдыла:

Мюй —

мюше чечхан олтуруб маннга къларайди!

Балах!..

Мария Александровна, этиучюсоча, халат джазылгъан харифлени тюблерин сызады, сёллеге иги сынаб кълараса, «Мюймюше чечхан олтуруб маннга къларайди! Балах!» — деген сёлледе кетген халатладан: «Мени...» — деб магъана кълуралады. Письмо, эшта, алай бош письмо тюлдю, ол шифр бла джазылгъанды. Мария Александровна халатлары болгъан сёллени, бирин кълыймай, башха джазыб алады, сора тюблери сызылгъан харифлени бирин бирине кълешуб окълуйду. Алай бла джангы письмо кълуралады: «Мени беш джюз сомуму сыйыргъандыла. Джюзюшер сомдан — юч кълалгъыт, эллишер сомдан — төрт кълалгъыт. Маркга билдир: мюлк кълураргъа меннге бу ачханы берген олду. Алсын ызына».

Мария Александровна дженгил огълуна кийиниб, Марк Тимофеевичге кетеди.

* * *

Ючюнчю кюнюнде следователь тутмакълны «сёллешдирди». Дмитрий Ильич ачха кесиники болгъланыны, аны ол эгечини эринден — Марк Тимофеевичден — ёлкюч алгъланын айтды. «Айтыб джибердим», — деб Митяны джюреги кълыйналады. Анам шифрны ангълалмай кълалса, не уа письмону тюрмени канцеляриясында мычытсала, таб ол анга келмей огълуна кълалса, кълалай боллукълду?

Следователь, Елизаровну чакъырыб, анга соруу этди:

— Дмитрий Ульяновну не ачхасы барды?

— Не ачхасы боллукъду студентни? Бир заты да боллукъ тюлдю. — Марк Тимофеевич имбашларын кымылдатды.

— Ыхы, бир заты да боллукъ тюлмюдю? — деб къууанды следователь. — Ма аны билирге керек эдик биз.

— Ма ол себебли, мюлк къуараргъа Дмитрий Ульяновгъа мен беш джюз сом ёлкюч ачха берген эдим. Ол төртюнчю курсну студентиди. Мен алай умут этген эдим: ол, университетни бошаб, врач болуб ишлейди, мени да ачхамы къайтарады.

— Ульянов университетден кысталгъанды, — деб сермеди следователь.

— Алай эсе, бошунагъа берген кёре эдим мен анга. — Елизаров ахсынды. — Ачханы ол джоуб бошагъан болурму экен?

— Огъай, — деб джууаб этди следователь, — тинтиу этген сагъатда ачханы сыйыргъанбыз.

— Сора, тилейме, ачханы кесиме къайтарыгъыз.

— А, эсигизде эсе, айтчыгъыз, къагъыт ачхаладан ненчаны берген эдигиз анга эмда ала ненчашар сомлукъла эдиле?

— Джюзюшер сомдан — юч къагъыт, эллишер сомдан да — төрт къагъыт, — деб джууаб берди Марк Тимофеевич, Мария Александровна берген къагъытчыкъны эсине тюшюрюб.

— Тюппе-тюзю. — Следователь мыдахланды. — Ачхагъызны тюрмени кассасындан алырсыз.

КАМЕРАДА ГОККА ХАНСЛА

Мария Ильинична, кьолларын сыртында бир-бирине чалышдырыб, камерада джюрюйдю, эртденги минг атламын санайды. Арт письмосунда анасы: хар эте, олтуруб турма, камерангы узунлугъу ненча атламды, бек къаты айтама — хаман джюрю, деб джазгъанды.

— Сегиз джюз джыйырма... сегиз джюз отуз... — атламларын Мария Ильинична онлукъла бла санайды. Камера ненча атламды, деб ана бошунагъа сормагъанын ангылаб, санайды ол атламарын.

Мария Александровна да эртденбла комнатада минг атламын джюрюйдю, гимнастика этеди, джан джаулукъну сууукъ суугъа уруб, этин сылайды — алай бла кючюн сакълаб, балаларына болушургъа излейди. Багъалы аначыгъым! Кесинг разы болуб, мени бла ссылкагъа тебрегенингча, хабба-хазырса сен хар балангы орнуна тюргеге кирирге, дейди кеси кесине Мария Ильинична.

— Сегиз джюз тогъсан... тогъуз джюз... — кьаралдым къашларын туюб, бармакъларын бир-бирине чалышдырыб, атламларын санай, ол тохтаууз джюрюйдю.

Ким чыгъаргъанды тюргени? Ким эсе да ол бек къаты, бёрю тонлу адам болур эди. Революционерге тюргеге тюшмеклик бек ауур затды. Тюргеге да аны эркинликни суйгени ючюн, адамланы эркинликге чакъыргъаны ючюн атадыла.

Къачда Мария Ильинична Брюссельге кетерге, анда университетни бошаб чыгъаргъа керек эди. Каникулланы Москвада бардырыгъа келгенинде, бошунагъа олтуруб туралмады: Москвадагъы парт-организацияны ишине къатышды, ишчилени кружокларына джюрюб тебрегенлей, полицияны кьо-

луна тюшдю. Тыш къраллагъа барыргъа эркинлик берген паспортун сыйырдыла. Анга университетни эшиклери джабылдыла. Ульянова Марияны Москваны охранкасында¹ делосунда² ма былай джазылгъанды:

«Мария Ульянова, бир сёзсюз, кесини юйдегисини революцион адетлерин тутады, ол юйдегини членлерини барысыны да бек осал иннетлери барды. Сёз ючюн, аны кзарнашы Александр 1887-чи джыл, патчахны ёлтюрюрге деб таша иш джюрюгени ючюн, асмакзгъа асылгъанды; кзаралгъа этген аманлыкълары ючюн, Владимир тутулуб Сибирге кетгенди; Дмитрийни да, социал-демократ иннетни джайгъаны ючюн, кёб болмай мындан алда полиция халкзгъа ачыкз ызындан болгъанды; а Анна деген эгечи да, аны эри Марк Тимофеевич Елизаровча, полиция ызындан туру кзараб айланган адамды, ол тыш кзаралладагъы деятельле³ бла хаман иш джюрютеди».

— Тогъуз джюз къыркъ... тогъуз джюз элли...

Эшикни форточкасы азчыкъ ачылады, сора къарауул тиширыу камерагъа письмо атады.

Мария Ильинична полдан ингичге конвертни алады.

— Аначыгъымдан келгенди! — письмону столгъа салады, джюрюгенин тохтатмайды.

Сёзсюз, ол минг атламны джюрюрге керекди. Ана, алай эт, деб тилейди, аны алдаргъа джарамаз. «Ол артда кёре баргъанымда, сени бетинги иги танг кёбгени болгъанын эслегенме мен», — деб

¹ охранка — патчахлыкъ Россияны таша полициясыны органы.

² дело — адамны юсюнден джазылгъан къагъытла.

³ деятель — кърал, халкъ ишлеге къатышхан онглу адам.

джазгъан эди Мария Александровна мындан алда письмосунда. Кёбгени болургъа мадар джокъду. Ма ол себебли Мария Ильинична джорюуню бардырады.

— Минг! Тамам болду, — джюреги рахат болуб, солууун алады ол, письмону къолуна алыб, ашыгъыб конвертни къыйырын джыртады.

Почта къагъытчыкъны, бир мюйюшюнден бир мюйюшюне, узунуна, кенделенине мор сызла тартыб, халек этгендиле. Ала таша джазылгъанны туру этиучю оту болгъан кислотаны ызларыдыла. Тот маталлы сызла артыкъсыз да ачыкъ кёрюрча этгендиле письмону тизгинлерин — ананы ариу, тюз хатын.

Мария Ильинична мыллык атыб окъуйду письмону:

«Тамам эрикгинчи айландыкъ, тюзде ёсген гокка ханладан хар бирибиз бир уллу джоппуну джыйдыкъ. Мен кесимикин сеннге элтирге бек сюе эдим, алай а, не келсин, анда гокка хансланы алыргъа унамайдыла...»

Бу тизгинлени барысына да кислотаны къуйгъандыла. Ма былайда, «гокка хансла» деб айтылгъан джерде, полицияны чиновниги таша магъана табаргъа умут этгенди. Бир зат болур ансы, тюрге гюллени юсюнден джазаргъа неге керекди, деб былай сагъыш этгенди чиновник.

«Саулукълу бол, багъалы къызым, ма олду эм бек излегени сени анангы.»

М. Ульянова».

Мария Ильинична багъалы тизгинлени энтда къайтарыб окъуду, сора камерада столчукъгъа сагъышлы болуб къарайды — ол табсыз урулгъан, заман къаралтхан юч къангадан къуралгъанды. Къызыны кезюне стол юсюнде ичинде гюллери бла

мор боялгъан къошун, анасы суйген къошун, кёрюнеди. Къалай ариу гокка хансладан къуралгъанды букет¹... Алай эте билген джангыз мени анамды. Ма тюзде ёсген джабышыучу гвоздика,² аны сыртда хансланы арасында алай кёрюб да къоялмайса, химит, сары бетли гокка хансла; дагъыда ма кёрюндю кёзюне: гюлню башы ачылыб, бал чибин аны ичинде кымылдайды бурунчугъун сугъуб, татлы суучукъну тартады, киштик кёзлеге ушаш гоккачыкъла халыча ингичге таякчыкъланы башларында къалтырайдыла, ол огъай эсенг къозу къулакъланы кызылсыман къуйрукъчукълары букетни ариу джасагъандыла. Андан сора да букетде къалай кёбдюле василёкла³ — Мария Ильинична суйген гокка хансла. Ма энди аны аллында букет тюл, кюн джарытыб тургъан, тобукъгъа джетген биченлик, хансы уа алайына гюлледен толу, биченликни уа юсюн океанча хауа басханды, ол а къаллай хауады! Тюрмени сынагъан адамла затны татыуун эмда ариу ийисин артыкъсыз да бек багъалата биледиле. Башынга бошлукъ да ма алай багъалыды, джашау кеси да алай татлыды, алай ариу ийис этеди.

Анасы ангылайды алай болгъанын. Эгечи — Анна ангылайды. «Сени къатынгда мен хауа джанындан тамам миллиардерчиме. Огъай, андан да байма», — деб джазгъанды Аня мындан алда Мария Ильиничнагъа.

Камераны эшигинде ачхыч джызылдады.

— Соруугъа! — деди къарауул тиширыу джукъусурагъан тауушу бла.

Мария Ильинична кёзюм джумду — аны ал

¹ букет — джоппу, байлам.

^{2, 3} гвоздика, василёк — гокка хансланы бирер тюрлюлери.

лында быягынлай биченлик эмда джарыкъ тийген кюн кёрюнедиле, бал чибинле дууулдайдыла, джаякъларына джылы джел урады...

— Сиз да ичинде болгъан, аманлыкъчы социал-демократ организацияны членлерини атларын айттыгъыз, — деб башлады сорууун следователь.

— Билмейме, — ма былай къысхады джууабы Мария Ильиничнаны. — Билмейме, — дейди ол дагъыда джангыдан, кёзлеринде уа кюн джарыкъ ойнайды; ананы гокка ханс джоппусу — василёкла, гвоздика, башха гюлле — арагъа тюшюб, анга следователни кёргюзмейди. Полициячыдан революционерканы кюн джарытыб тургъан уллу джайлыкъ, тобукъгъа джетген ханс, океанча хауа айырадыла.

Следователь аланы барын да кёрмейди.

Революционерканы тутхан ишини тюзлюгюне ийнамы, адамла барысы да хауа бла да, гокка хансла бла да, керти эркинлик бла да зауукъланыр ючюн баргъан кюрешни хорларыгъына ийнамы къаллай бир кючлю эсе, ананы да къызына джазгъан письмосунда халал сёзлери, анга камерагъа гокка хансланы, джайлыкъланы хауасын джиберирге излегени аллай бир кючлюдю. Следователни жандарм джюреги аны къайдан ангыласын.

Следователни ол джайлыкъны юсю бла атлар къарыуу джокъду. Ол, Мария Ульяновагъа не сынаб къарай эсе да, аны бетинде мыдахлыкъ кёрмейди. Къалай да болсун, анга бюгюн бек хыйла шифр бла джазылгъан письмода уллу магъаналы хапар келгенди, ма ол себебден тутады ол кесин сорууда алай таукал, тюрмеде аны, следователни, аллында сюелгеннге ушамайды, башына бошлукъда айланганнга ушайды аны тынч кёллюлюгю, деб сатгъыш этеди полициячы.

— Къоратыгъыз! — быллай буйрукъ берди следователь къарауул тиширугъа.

жунгур тохтаусуз юч кюнню къуюб турады. Клумбалада¹ гокка хансла къырылыб джатадыла, батмакъ кёлчюклени башына джел агъызгъан ууакъ кёк алмачыкъла къалкъыгъандыла. Чыбчыкъла тынч болгъандыла. Джангурланы кючю бла баргъан суу къобуб, тюз бурууну къатында чайпалады.

Кюн аман да, къайгъы да гитче тёнгертке юйчюкню тынчылыкъсыз этгендиле. А кёб болмай, мындан алда иунда исси кюнле болгъан эдиле, юйню ичи да джарыкъ, къууанчлы эди. Ульяновланы бютеу юйдегилери багъалы къонакъны — Владимир Ильични аллына къараб тура эди.

Мария Александровна бу сары боялгъан юйчюкню Москвадан узакъ болмай бир сейирлик джерде — Пахры деген сууну джагъасында бир бёлек заманга тутханды. Юч терезеси джолгъа къарайдыла. Юйню артында алай уллу да болмагъан кёгет тереклери бла сад, крыльцону² тюз аллында да джайылтмакъ бутакълы тал терекле бардыла. Садны бир мюйюшюнде беседка, беседканы аллында да крокет³ ойнарча джерчик къуралгъандыла. «Былайда бу бары да Володяны сабийлик заманын эсине тюшюрлюкдю», — деб умут этеди Мария Александровна. Владимир Ильични комнатасын да мезонинде хазыр этгендиле. Симбирскеде комнатасыча, бу да гитчечикди.

¹ клумба — гокка хансла ёсген тахта.

² крыльцо — юйге кирген эшикни аллында башы джабылгъан джерчик.

³ крокет — агъач шарны джерде ары-бери уруб ойнагъан.

Балаларыны юйге къайытыб келгенлерин кёрюб, бир бёлек минутну алгъа джюрегин басар ючюн, полициячы ауур чурукъланы тубюнде ууакъ ташчыкъланы чыкъырдагъанларын кече барындан да алгъа эшитиб, сабийлерине билдирир ючюн эмда къоркъууну бетине биринчи болуб тубер ючюн, Мария Александровна, хар заманда этиучюсуча, терезеси джолгъа туура болгъан ал комнатаны кесине къойгъанды.

Къуру он кюн мындан алда кыйынлыкъланы барындан да къутулдукъ, балаларым бары да башларына бош болдула, Владимир Ильич юч джыллыкъ сибирь ссылкадан къайытды, деб тура эди. Ленинге промышленность центрледе джашаргъа полиция эркинлик бермеди, ма аны себепли ол, революцион Питерге джууукъ джерде болур ючюн, Псковгъа келиб тюшеди. Эски орус шахардан Россияны хар къалайына да ишчи кружокла бла, революционерле бла байламлы болуб тебрейди, бютеу орус партия газетаны къуарар ючюн иш бардырады.

Юнну ал сюреминде Подольскеге къонакъ болуб келирге сёз берген эди. Алай а ма къоркъуулу хапар келди: Владимир Ильич Петербугда джангыдан тутулгъанды, ол тюрмеде олтургъанлы эки ыйыкъ болады. Мария Александровна, энтда бу джангы кыйынлыкъгъа кечию салалмай, ауруб джатыб къалады. Ма аны ючюндю гитче юйчюкню ичи алайына мутхуз, берекетсиз болуб, хар кимни да бети-къуту кетиб къалгъаны. Таб Фридка деген итлери да мыдах болгъанды, Дмитрий Ильични аякъларына къысылыб джатады, сакъ къулагъы илгениб, ёрге-ёрге секиреди, бир-бирде акъыллы кёзлери бла иесине къарайды, энди аны унутдургъан зат болгъанын ангылайды.

Мария Александровнаны комнатасында врач ишин этеди.

Анна Ильинична, Мария Ильинична, Дмитрий Ильич хант ашагъан юйде олтуруб, доктор не айтады, деб сакълайдыла, къарнашларын тюремеден не амал бла къутхарыргъа керек болгъанын сюзедиле. Дмитрий Ильич медицина учебникни бетлерин аудуруб къарайды — анасыны аурууун сау этерге амал излейди. Владимир Ильични тутулгъаны — барына да бек ауур, бек къыйын тийгенди, революцион газетни къураар ючюн салгъан планларын бузады. Не сагъыш этселе да, не эгечлери, не къарнашы болушурча джукъ табмайдыла: Мария Ильинична бла Дмитрий Ильич кеслери кёб болмай чыкъгъандыла тюремеден, Анна Ильинична бла аны эри Марк Тимофеевични ызындан да полиция къараб айланады...

Терезени ары джанында джангур шууулдайды, аны миялаларындан чокъракъ шоргъачыкъла къынгыр-мынгыр айланыб саркъадыла, чапракъла мылы аязлары бла терезелени къагъадыла, крыльцону тюбюнде тауукъ къангкъылдайды, тели джюджеклери джылы къанатыны тюбюнден чыкъмай, бу къутсуз джангур тохтагъынчы къымсыз болуб турсала сюеди.

Доктор Левицкий Мария Александровнаны комнатасындан чыкъды.

Ючюсю да аны аллына бардыла.

— Къалай кёресиз, Вячеслав Александрович? — тынгысыз болуб сорду Анна Ильинична. — Къалай багъаргъа керекди?

— Кемсиз къоркъарча зат джокъду, кемсиз къоркъарча зат джокъду. Ариу хауа, кёз ача айланыу, джукъгъа къайгъы этмей, къууанганлай туруу — ма буду аны сау этерик.

— Не келсин, анамы джюреги сау тюлдю, ол къаллай бир къыйынлыкъ сынагъанды, — деди Мария Ильинична.

— Андан сора да алтмыш беш джыл да кесин билдиреди, — деб Дмитрий Ильич сёзге кьошулду.

Доктор, сакъалчыгъыны тюгюнден тарта, Дмитрий Ильич кьолуна алыб тургъан китабха эс ийиб къарады.

— Багъалы коллегам¹ — деди ол. — Излемегиз! Ананы джюреги къаллай болгъаныны юсюнден алкъын джангыз бир медицина китабда джазылмагъанды, аны кьудретин киши да ачыкълаялмагъанды. А керти кьууанч анга — эм иги дарманды... Алайды. Анагъызгъа орундан турургъа мен эркинлик бергенме. Тамбла да келиб кёрюрге. Сыйгъа санаб, баш урама!

Дмитрий Ильич докторну ашыра кетди. Левицкий аны уллу шохуду. Дмитрий Ильич азаб болджалын бошаб къайтыргъа Подольскеге ссылкагъа келгенинде, революцион ишлери ючюн университетден кысталгъан къаугъалы студентни бир киши ишге алыргъа унамагъан эди. А Левицкий, разы болуб, аны кесине помощникге алады эмда таза джюреги бла Ульяновланы юйдегилерин сюеди.

Эгечле аналарыны комнатасына тебретиле, алай а ол кеси, ариу кийиниб, башын тараб, аланы алларына келе тура эди.

— Аначыгъыбыз! Игимисе, къалайса?

— Иги болгъанма, — деб джууаб берди Мария Александровна. Ол кесин тири тутаргъа кюрешеди, алай а билир-билмез аны чал башы къалтырайды. — Бюгюн огъуна мен Петербургга кетеме.

— Алай къалай болады, сен ауруб тураса. Сеннге боллукъ тюлдю! — деб эгечле дыгалас этиб къадалдыла.

— Джукъ да этмей, олтуруб, сакълаб туралыкъ тюлме мен. Володяны джазыууна мен болуш-

¹ коллега — нёгер, бирча ишде ишлеген адам.

лукъ этиб къярыкъ эсем а. Жандарм управлениеге тилек къягъыт берирме... Митенька, — деб къярады ол джашына, — тилейме, станциягъа бар да, меннге Петербургга барыргъа ючюнчю класс бла гъасы болгъан билет ал. Кесинг да иги кийин, сакъ бол — аякъларынгы суугъа джетдирме. Учукъыйыры болмагъан, бу не такъыр джангур эди...

Аналарын тебреген джолундан тыяргъа мадар табмазлыкъларын ючюсю да ангылай эдиле; ала ахырында экинчи класс бла бар, деб айтханларын этдирирге кюрешдиле.

Мария Александровна унамады:

— Огъай, огъай, ачханы артыкъ джояргъа джарамайды. Ким биледи, Володягъа ёкюл тутаргъа керек болур. Анячыкъ, мени маджал чепкеними хазыр эт, Маняша бла мен да джолоучу сумкамы джыяйыкъ.

Дмитрий Ильич, плацын кийиб, Фридкины бойнунда тогъайына баучукъну тагъыб, вокзалгъа кетди. Анна Ильинична кийим такъгъан шкафдан къара чепкенни алды, сора анга джангы боюнлукъчукъну тенглешдириб кёрдю.

«Аначыгъымы махтаулу, ётгюр мундири¹», — деб багъалатды Анна Ильинична.

Ол чепкен байрамлагъа джюрюрге тигилмегенди, жандарм управлениеледе болургъа, генерал-губернаторлагъа барыргъа, деб тигилгенди. Балаларыны къайсысы болса да бирини башына къайгъы тюшсе, ана ауур, тохтаусуз эмда тёзюмлю кюреш башлай эди. Къайгъылы болуб, аны джюрегини къалай тебгенин, а сора: «Сизни тилегигиз къабыл этилмейди», — деген къыйын, сууукъ сёзлени эшитсе, ургъаны тохтаб кългъанын джангыз ма бу чепкени биледи. Ананы туура кёзюнден: «Сизни тама-

¹ мундир — форма бла тигилген кийим.

да джашыгъыз асмакъгъа асылгъанды», — деб эсине салыб, джюрегине ненча кере джара салгъандыла! Дагъыда ана, башын энишге тутуб, бир кере да тохтамагъанды, умут юзюб, не этерге билмей къалмагъанды, айландырыб джангыдан, ингичге бармакълары бла перону къаты къысыб, тилек къагъытла джазгъанды, адет къалай излей эсе, алай джазгъанды: «Хурметли джюйюсхан! Сыйгъа санайма шеждеге ийилиб тилерге...» Жандарм управлениелени архивлеринде аллай тилек къагъытла ненча болурла! Сюдден, полициядан, прокурордан юйге къайтыб, юйню босагъасында джыламукъдан джибиген къол джаулулгъун чепкенини терен хурджуунуна ненча кере сукъгъанды...

* * *

Джангур терезени ары джанында шууулдайды. Крыльцону тюбюнде тауукъ къанкъылдайды. Мылы чапракъла терезени къагъадыла.

Къулагъынга хаман бирча келиб тургъан мугур тауушха къонгураучукъну ачыкъ тауушу уруб киреди, комнаталада къууанчлы, уллу джайгъы джел ойнагъанча болады.

— Аначыгъым! Володя келди! Аначыгъым!

— Володячыгъым! Володячыгъым! — деб ана джашыны аллына чабады. — Сау-эсенмисе? Башынга бошмуса?

— Саудан да саума, башыма боппа-бошма, насыбымы да учу-къыйыры джокъду. — Владимир Ильич, джибиген пальтосун юсунден атыб, анасын къаты къучакълады.

— Станциягъа бара тургъанлай, тюбел къалгъанма! — къууанч аллы болуб, къычырыб хапар айтады Дмитрий Ильич. — Къарайма да, къайсы эсе да, батмакъ келчюкледен да джанламай, ашы-

гъыб барады. Бизни Подольскеде алай ким ашыгъыргъа боллукъду? Иги къарасам — Володя!

— Володячыкъ, къарнашчыгъым, айтчы, мен джукълаб тюшюмде кёрмейме, тюнюмдю бу, бары да алайды, кертиди? — деб Мария Ильинична къарнашын тюртюб къоймайды.

— Анячыкъ, дженгил огъуна мени чепкеними кёзюмден къорат, — деб тиледи Мария Александровна.

— Къууаныб, чабханлай этейим айтханынгы, аначыгъым! — Анна Ильинична чепкенни орнуна салды. Къара чепкен джангыдан бери чыгъыб, ала ны насыблы джашауларына къатышыргъа боллукъду деб къоркъгъанча, шкафны къаты-къаты джабады. — Тохтачы, мен сени энтда бир уппа этейим, — деб, ол къарнашын къучакълайды.

Эгечле столгъа ашарыкъ саладыла, Дмитрий Ильич самауарны къайнатады. Фридка, къызгъылт тилин чыгъарыб, комнаталада ары-бери чабады, джангы шохуна кесин эржелетеди, уллу къыйынлыкъдан къалгъанын ангылаб этгенча, аны къабыргъасына тегерек чырпа башын ышыйды. Фридка, — сен-бернар¹ асыллы ит, — кесин иесини эмда аны татлы адамларыны джанына киши тиеме десе, унарыкъ тюлдю. Таулада кюрт юзюлюб, джолоучу аны тюбюне тюшгени болса, Фридка болуша биледи. Боран, сууукъ-къыямыт кюнледе да бойнунда къызыл крестли сумкасы бла, башындан къараб тюбюн кёрмезча, тиклеге-джитилеге ёрлейди, залим аякълары бла къазыб, кюрт басыб тургъан адамны аны тюбюнден алыб къояды. Кесини нёгерин — адамны — джанын сакълар ючюн, джашауун бир да артха салмайды.

— Хайыр, хайыр, — деди Владимир Ильич,

¹ сен-бернар — иги агъачлы итлени тюрлюсю.

Фридканы башын сылай, — орнунга бар, жандармла былайгъа басаргъа умут этселе, билдирирсе.

Фридка да, аны ангылагъанча, чыгъыб, ал комнатаны босагъасында джатады, сакъ къулагъын ёрге тутады.

Къууанч, кюкю гитче юйчюкню джангыдан толтургъандыла.

Владимир Ильич акъырын — эслеб Мария Александровнаны диваннга олтуртады, кеси да аны къатына олтурады.

— Къалай игиди юйде, къалай алааматды! Кюн ариуда былайы сейрлик кёрюннюгюн мен кёзюме кёргюзе турама.

— Былайы кюн аманда да суююмлю болады, — деб ыйнандырады насыблы ана. — Къарачы терезени ары джанында джангурну джарыкълыгына.

— Къайда, айтчы, Володячыкъ, тюремден къалай чыгъалдынг, къолларына да къалай тюшген эдинг, — деб тилейди Анна Ильинична.

Мария Александровна, самауарны къатына олтуруб, хар кимге шай къуяды.

— Питерге салыб келеме, сора... ызымдан «къуйрукъ» такъдым, — деб кюледи Владимир Ильич. — Жандармла мени буууб алгъанларында, олсагъатдан хурджунларымдагъыла къайгъылы болдум. Алай а не этериксе! Эки мазаллы фараон¹ мени къолларымы артына бурдула, ючюнчю уа, джукъну чайнаб джутмасын деб, кёз къакъмай къарайды. Хурджунларым а тамам сейфчадыла: газетни кереклисине эки минг сом алгъанма, газетни къалай къураллыгыны планын джигине дери белгили этген Плехановгъа уллу письмо, джашырттын тюбешиучю джерлерибизни шифр бла джазыл-

¹ фараон — бек эртде заманда Египетни патчахларына айтылынган ат. Бу текстде «жандарм» деген магъанада джюрютюледи.

гъан списоклары, таша квартирлени адреслери бардыла.

— Асыры кьоркьгъандан, ёлюб кьалыргъа боллукъду, — деб Мария Ильинична джыйырылады.

— Алай а, — Владимир Ильич бармагъын ёрге тутады, — ала бары да сют бла, лимон кислота эмда башха тюрлю ашарыкъ затла бла джазылгъандыла, джазылгъаны да кьайда хылы-мылы отчетла бла квитанциялада тизгинлени арасы блады. Камерада олтуруб сагъыш этеме: жандармла ол четланы барын да итиу бла сылай билирлеми-билмезлеми? — деб.

— Ёч береме, алай эте билмегендиле! — деб, кьууаныб кьычырды Дмитрий Ильич. — Мени тутханларында, мени хурджунумда Гужонну заводунда кружокну членлерини списогу бар эди. Сют бла джазгъан эдим, аланы ачыкълай билмедиле.

Къарнашына джити къараб, Владимир Ильич былай айтды:

— Эсинге алыб кьой, бизни организациябызны ёсгени бла биргелей, жандармла да акъыллы бола барлыкъдыла. Аланы дуппукълукъларына ышансакъ, джелбашлыкъ этерикбиз, ол сеbebден тюрлене билмеген химит мерекеблени эмда уста джашырыла билиуню юсюнден сагъыш этерге керекбиз...

— Сора уа, андан сора кьалай болду? — хапарны толу эшитирге ашыгъыб сорады Мария Ильинична.

— Он кюнден сора мени чакъырдыла, Петербургга дагъыда башха алтмыш шахаргъа мени аягъым басаргъа, меннге Псковдан ары-бери кетерге боллукъ тюдю, деб кьаты айтдыла. Бир затына тиймей, меннге кьагъытчыкъланы барысын да, счётланы эмда ачханы кьайтардыла. Мен кесим, кёзюм кёре тургъанлай да, ийнанмадым. «Ма кёкде джелбаш патчахны сылхыр хайыуанлары», — де-

дим мен ичимден, сора алайда огъуна сизге къонакъ болуб барыргъа эркинлик беригиз, деб ариу-лукъ бла тиледим.

Владимир Ильични кесин джибериб къоймагъандыла. Къараууллукъ этген бѣлюмню чиновнигин къошхандыла, ол да Владимир Ильични Подольскеге келтириб, аны алайда полициячы исправникни¹ къолуна бергенди.

Былайда джангыдан къыйнайдыла. Исправник Владимир Ильични тыш къраллагъа барыргъа эркинлик берген паспортун къоймай алыб, къолунда ары-бери буруб къараб, эсде-бусда болмай тургъанлай, кесини столуна сугъады. «Тыш къраллагъа барыб сен этер зат джокъду, паспорт менде къалады», — дейди ол.

— Ма алай айтханында, мен бек ачыуландым, — деб хапарны бардырады Владимир Ильич. — Газетни къуарар ючюн салгъан планларыбызны барын да бу генезир, хыйлачы къарт кесини джийиргеншли столуна тыгъыб, кирит салгъанын ангыладым. Тамам джюрегим тутуб: «Законсуз иш этгенигизни юсунден сизни тамадаларыгъызгъа тарыгъырыкъма», — деб къычырдым мен. Асыры эрши, асыры темирчилениб къычыргъаным бла къартчыкъны титиретиб къойгъан эдим. Ол эрлай столун ачды, мени кетиб тебрегеними кѣрюб, паспортунгу да ал, кишиге да тарыкъма, деб тиледи менден.

Арт сѣзлерин Владимир Ильич кюле-кюле айтды, сора диваннга таяныб, кѣзлеринден джыламукъла къуюлгъунчу харх этиб кюлдо.

Аны эниклегенча, Мария Ильинична да къонгурау таууш этдириб кюлдо.

¹ исправник — патчахлыкъ Россияда уездни полициясыны тамадасы.

Кесини джанына тийгенин джашыра, Мария Александровна былай сорду:

— Сен тыш къраллагъа барырча паспорт алгъанмыса?

— Да, аначыгъым! Мен Германиягъа барыргъа керекме. — Владимир Ильич ёрге къобуб, таша иш бардыра юреннгенича, эшикни къадауун салды, терезени къаты джабды, сора сёзюню андан арысын айтды: — Бизни уллу иш этер акъылыбыз барды — газет чыгъарыргъа оноу этгенбиз.

Владимир Ильич, туура кёлю бла учунуб, кесини термилиб тургъан планларыны юсюнден хапар айтыб башлады. Ишчиле кюреш бардырыргъа кёлтюрюлюб тебрегендиле. Эркинлик ючюн къозгъалыуну патчахлыкъгъа къаршчы бардырыр ючюн, баш штаб керек болады. Миллионла бла ишчилеге эмда элчилеге не этериклерин ангылатырча, барына да кюрешиюню джолун кёргюзюрча программа къуарарыкъ бютеу орус газет керекди. Сылкада заманында огъуна ол кесича иннетли нёгерлери бла газетни къалай къураллыгъыны планын бичгенди. Газетни Россияда чыгъарыргъа полиция къоярыкъ тюлдю. Ол себебден аны тыш къраллада басмаларгъа оноу этилгенди. Таша джолла бла газет Россиягъа табдырыллыкъды да былайда керти адамланы кючю бла ишчилени къолуна тюшерикди.

Владимир Ильич Ригада, Смоленскеде, Петербургда, Москвада болуб, хар къалайда да газетге болушлукъ этерик адамланы хазырлагъанды, ала бла къаллай мадарланы этиб, бир-бири бла бек байламлы боллукъларыны, корреспонденцияланы¹ къалай джюрютюрюклерини юсюнден сёз бегитгенди.

¹ корреспонденция — арада хапар, письмо, башха къагъытла джюрютюу.

— Газетге не ат атаргъа дегенсиз? — деб сорады Анна Ильинична.

— «Джилтин». «Джилтинден шынгкъарт джанар». Эсигиздемиди?

— Да, да, ол декабристлени Пушкиннге джууабларынданды, — дейди Мария Ильинична.

Мария Александровна балаларына тынгылайды, уллу магъанасы болгъан ишни башларгъа акъыл этилгенин ангылайды.

— Иги джолгъа! Иги джолгъа! — былай айтыб шыбырдайды ол.

— Тюжюн айтсам, энди мен сеннге ауурлукъ саллыкъма, Анюта, — дейди Владимир Ильич. — Сен мени ызымдан Германиягъа келирге керексе, газетни къураргъа болушурукъса. Надюшаны ссылкасы бошалса, ол да бизге келликди.

Мария Александровна сёзге къошулады:

— Ма энди джарарыкъды Аннаны литературадан пахмусу.

Анна Ильинична къууанч аллы болду. Ол хар заманда да литература ишге кесин салыргъа излеб турады, сабийлеге хапарла джазгъанды, итальян, инглиз, немча тилледе джазылгъан китабланы кёчюргенди. А энди уа быллай магъаналы, сыйлы иш этерге — ишчиле ючюн газет чыгъарыргъа керекди!

— Ай анасыны уа, Волгагъа келиб, алайда Самарагъа, Нижнийге джетиб, джолдан Сызраньнга бурулуб, андан сора Надюшагъа дери барыпча болса!

Ана джан аурутуб сорду:

— Тансыкъ болгъан болурса?

— Тамам кючлю! — деб таза джюреги бла айтыб джиберди Владимир Ильич. — Бу джол биз бир-бирибизден биринчи кере айырылабыз. Надюша анда революционерле бла танышыб бошагъанды.

Ала бла тубеширге бек сюе эдим. Джер-джерде шынгкъартла этерге керекди. Ишчиле кюрешни башларгъа мыллык атадыла. Россияны уруб джанарча отлары хаман кёбден-кёб болуб барадыла. Ма «Джилтинди» аладан шынгкъарт этерик.

— Сен полициядан эркинлик тилесенг, къалай болур? — деб сорду Мария Александровна.

— Тилеб кёргенме, бир огъай эсенг, талай кере. Чырт да унамайдыла.

Мария Александровна сагъышланды.

— Кел, мен сеннге кесим комнатангы кёргюзейим.

Джырылдауукъ атлауучла бла башына чыкъдыла.

— Симбирскедеча кёреме! — деб Владимир Ильич къууанды, къолун ёрге тутуб, бармагъы бла чардакъгъа тийди.

Сол джанында, къабыргъаны къатында юсюнде чалдыш джабыуу бла — темир орундукъ; онг джанында, балконнга къараб — терезе эм эшик. Терезени къатында, окъуй-джаза турурча, алай уллу да болмагъан, стол бла джашил абажурлу лампа, этажеркада да суйген китаблары: Чернышевский, Добролюбов, Лермонтов, Пушкин.

— Болдуму — болду дегинчи солуйма былайда, аны бла биргелей адамыча ишлейме, — деб селешди Владимир Ильич. — Мен джолдашларымы бери чакъыргъанма, ала бла оноулашыргъа керекме. Ала келгинчи уа, мен сени къатынгдан ары-бери кетерик тюлме.

Владимир Ильич балконнга чыкъды. Джангур тохтагъанды. Садда гокка хансланы ийислери урады. Чыпчыкъчыкъла, кюннге къууаныб, тюрю-тюрю макъамла бла джырлайдыла.

— Кел, аначыгъым, садха къарайыкъ, — деди Владимир Ильич. — Алай а пальтонгу, артыкъ-

сыз да, бизни юретиучюнгча, аякъларынг суу болмаз ючюн, калошларынгы киерсе.

Мария Александровна джашына скойюмлю кёзлери бла къууанч аллы болуб къарады:

— Билемисе, Володячыкъ, сен Надюшагъа эмда Волгада шынгкъартларынга къалай барлыгъынгы мадарын табханма, деб турама мен.

— Аначыгъым!

— Да, да. Мен джангы келинчигими таныргъа керекме, — дейди Мария Александровна, сёзюн бардыра, сора аны кёзлерини тегерегин, ингичге таякъчыкълача, джыйрыкъчыкъла толтурдула.

— Надяны? — сейирсинди Владимир Ильич. — Сен аны таный эдинг да.

— Охранканы андан хапары джокъду. Сен ссылкада юйдегили болгъанса, юй бийченги юйюнге келтирирча болмагъанса...

— Полиция эркинлик бермегенди: ол ссылкада энтда джыл джарымны азабын чегерикди.

— Ма алай бла, мен сени юй бийченги таныргъа керекме. Ол мени ана борчумду, аны юсюнде меннге огъай дерге боллукъ тюлдюле. Мен Петербургга барлыкъма да эркинлик беригиз, деб тилерикме.

— Сен бир тукъум бир эркинлик излемегенлей огъуна барыргъа боллукъса.

— Мен кесим джангыз бармайма. Меннге алтымыш беш джыл болгъанды. Мени джюрегим ауруйду... Кертиси уа, ол саппа-сауду, — деди олсэгъатлай Мария Александровна. — Анасына юй бийчесин джашы кёргюзтюрге керекди. Сен, Володячыкъ! Тамбла огъуна мен Петербургга кетеме.

Владимир Ильич, ауузундан бир сёз да чыгъармагъанлай, анасын къучакълайды.

Басхышчыкъла бла Анна Ильинична ёрге чыгъыб келеди.

— Къалайды, Володя, сен былайын джаратамыса? Ахырында уа аначыгъым сени табды.

Владимир Ильич къуру къолларын джайгъандан сора джукъ айталмады. Аны къууанчлы тюрсюню барды, алай а ол неден эсе да тартынганча кёрюнеди.

Мария Александровна эркетиб былай айтды:

— Анячыкъ, мен Петербургга барлыкъма. Энтда мени биягъы чепкеними чыгъарыргъа керек боллукъду, Митя да станциягъа джетиб къайытсын. Бу джол мен экинчи классда барыргъа боллукъма.

* * *

Эртденбла доктор Левицкий келди.

— Сизни анагъызны халы айырма болгъанын кёрдюм, — деди ол Дмитрий Ильичге.

— Сиз тюз болдугъуз, багъалы Вячеслав Александрович, керти къууанч анга эм иги дарман болуб къалды.

Дмитрий Ильич докторну садха чакъырды.

— Мен сизни къарнашым бла шагърейли этейим.

Левицкий Владимир Ильични юсюнден революционерди эмда алимди, деб эшитгенди, ол себебли кёзлюклери бла, къолунда гулоч таякъчыгъы бла садны ичинде джолчукълада акъырын атлай айланган, джылы келген адамны кёрлюкме деб тура эди. Имбашында крокет чёгючю бла алашаракъ, токъ битген джаш адамны кёргенинде, ол бек сейирсинди. Владимир Ильич, сол кёзюн джума, Маняша кесини шарын эки воротадан ётдюраллыкъмыды, деб эсин кючлю ийиб къарайды.

— Уста! Аперим! — къууаныб кычырды ол.

Чёгючню сол имбашына салыб, Владимир Ильич шохлукъ халда Левицкийге къолун узатды,

сора олсагъатдан огъуна аны оюннга къошулурун изледи. Вячеслав Александрович бир-эки джылны джашды. Бал бетли къалын тюклю сакъалы бла джумушакъ чачы тюз битген ариу бетин къурша-лагъандыла. Теренден къарагъан кёк кёзлери акъыллы эмда деменгили адам болгъанын кёргю-зедиле, аны бла биргелей докторну саулай тюрсю-нюнде, джаш адамдача, бир кирсизлик, бир игилик барды.

Дмитрий Ильич къарнашы бла доктор бир-бирин джаратханларын таныды.

Ыйых кюн эди, Владимир Ильич докторгъа, къайыкъ бла айланыб, кёз ачайыкъ, деди.

Джангы танышы бла Вячеслав Александрович бир тынч, бир алаамат келишеди. Ульяновланы, къурч кибик, бирикген юдегилерини ол энтда бир сейирлик ишлерин ангылады. Бу кенг излемли, уллу культуралы джарыкъ эмда илеш адамланы ол бек джаратханды, мындан арысында аны джашауу саулайына да ма бу юдеги бла байламлы боллу-гъун таныгъанды.

Владимир Ильич къалакъла таба олтурду, ала бла тынч тарта, къайыкъны Пахраны энишге бар-дырады, докторгъа Подольск уездде сабийле алай кёб нек ёледиле, аскерге барлыкъланы ичинде ау-руу сылтаула бла джараусузгъа саналгъан процент алай уллу некди, деб джукъ къоймай сорады.

— Аны юсюнде, Владимир Ильич, кимге да бел-гили подольскечи кийиз бёркледиле терс.

Владимир Ильич къашларын ёрге кёлтюрюб сорду:

— Аны къалай ангыларгъа боллукъду?

— Бусагъатда мен Подольск уездде джаша-гъанланы санлары-халлары къалай тюрленнгенин сынаб кюрешеме, халкъны саулугъун кесиб бар-гъан хаман да гинасуу от болгъанын белгилегенме.

Былайдагъы фабрикантла, юй къоянланы пухларындан кийиз бёркле этер ючюн, гинасуу бла хайырланадыла. Хар бир кийиз бёрк этилгени бла биргелей, бир адамны да саулугъу бузулады. Мен быллай итлик ишге къаршчы кюрешеме, алай а фабрикант фабрикантлай къалады. Аллаи иш анга хайыр тюшуре эсе, ол ишчилени саулукъларын къулагъына да алмайды.

— Бек тюсюн айтасыз, — деб джууаб берди Владимир Ильич. — Мындан арысында сиз не этерге умутлусуз?

— Францияда гинасуу къатышмагъанлай кийиз бёркле этедиле, деб мен бир француз журналда окъудум. Анда гинасууну орнуна ачы калий¹ бла хайырланадыла.

— Хаман гинасууну от къыйынлыгъын сынаб тургъанларын ишчиле кеслери билемидиле?

— Мен аны юсюнден фабрикантлагъа, кустарьгъа² айтхан къой эсенг, ишчилени кеслерине да айтама. Не келсин, ачлыкъдан ёлмез ючюн, ала ишни къоюб олтуралмайдыла.

— Ангылаталдыгъызмы да сиз аны юсюнден талай ишчиге?

— Кёблеге, бек кёб ишчиге.

— Саулай Россияны ишчилери билирге керекдиле ол затны юсюнден. Аны кибик, подольскечи ишчиле Донну шахталарында, Иваново-Вознесенскени къумач фабрикаларында, Ленскени алтын чыгъарылгъан джерлеринде халкъны айтыб-айталмазча джекгенлерин билирге тыйыншлыдыла.

— Да сора алай къалай этерге боллукъду?

— Аны юсюнден газетни кючю бла ишчилени

¹ калий — химия элемент, металл.

² кустарь — кесини юйюнде производство бардыргъан адам.

барысына да айтыргъа, андан да ары озуб, аланы бир къол болуб фабрикантла бла кюреш бардырыугъа юретирге, алагъа эркинликге джол кѣргюзюрге керекди.

Вячеслав Михайлович мыдахланыб ышарды:

— Ол затны къайсы газет басмаларгъа боллукъду да?

— Мен билеме аллай газетни, — деб таукел айтды Владимир Ильич. — «Джилтинди» аны аты. Ол айтханыгъызыны юсюнден статья джазыгъызы да мени къарнашыма — Дмитрийге беригиз: ол аны къалайгъа джиберлигин биледи.

Владимир Ильич, къалакъланы энишге салындырыб, Пакраны джагъасына сейирсиниб къарайды. Сууну къатында къызгъылдым шайны къалын кѣкенлери кѣрюнедиле, аланы ары джанында таланы акъ гокка хансла басхандыла; джашил чачы кюн таякъланы сюзюб джибере, къаралдым шатырча сюелген тал терек аланы башы бла джайылгъанды.

— Тѣгерек къалай ариуду, океанча, учу-къыйыры болмагъан хауа, адамла уа бу алапат, кирсиз джерледе гинасуу отдан ёледиле, сабийле рахитден¹ бек къыйналадыла. Газет ишчилени кеслери джашауларына кеслери ие болур ючюн не этериклерине юретирикди...

— Сиз тюз айтасыз. Кертиси да аллай газет бар эсе...

— Аллай газет боллукъду, сѣсюз боллукъду, багъалы Вячеслав Александрович.

Юйге къайытыб, Владимир Ильич комнатада ары-бери барады, къууаныб къолларын бир-бирине ышыйды, сора къарнашына былай айтады:

¹ рахит — ашарыкъны къолайсызлыгъындан келген ауруу.

— Бек алапат адамды сени докторунг! Ол бек джараулу адамды. Сен аны бир кесек кымылдат, кыоймай «Джилтиннге» корреспонденцияла джаздыра тур. Бер да Марксны окъума кыой... Бек джараулу эмда иги адамды!

* * *

Ингирде Мария Александровнаны Петербургга ашырадыла.

— Аначыгъым бобба-бошуна барады, — деди Анна Ильинична, узайыб баргъан поездни ызындан кыарай. — Анга аллай эркинлик берлик тюлдюле.

— Таб алай боллукъ эсе да, кыарыуун артха салмай кюрешгени ючюн аны джюреги рахат боллукъду. Аначыгъым бир зат этерге акъыл бегитсе, не кюрешсенг да, анга ол ишни кыойдураллыкъ тюлсе, — деб джууаб берди Мария Ильинична.

— Ол андан кыайытхынчы, артда бош заманыбыз кёб болур ючюн, биз кёб иш этерге керекбиз, — деди Владимир Ильич.

Ол кыарнашыннан джараулу «джазма китабчыкъ таб», деб тиледи.

Дмитрий Ильич ма бусагъатда келтирилген «Илму хапарла» атлы журналны 5-чи номерин кёргюздю. Бу кыалын журнал Владимир Ильич излегенча зат болду. Аны бетлерин аудура келиб, ол С. Чугуновну «Тюрлениуню теориясы боюн иегини юсюнден» деген статьясында тохтады.

— Толусу бла джарарыкъды, — деди Владимир Ильич. — Былайгъа биз Россияны социал-демократия партиясыны программасыны проектин джазарбыз, сора ма ол халда чекден ётдюрюб кетерге боллукъду.

Мария Ильинична аякыгъа сют кыуйду, ручкагъа джангы перо салды, сора «боюн иегилени» тиз-

гинлерини арасы бла программаны проектин ариу-таза джазыб тебреди. Дмитрий андан алыб кёзююн бардырады.

Марк Тимофеевич шабат кюн Москвадан, ишинден, келеди. Владимир Ильич аны да кесини планлары бла шагърейли этеди, ала кечени-кече узуну «хыйла столчукъну» къалай ишлериклерини юсюнден сагъыш бардырыб олтурадыла, анда, полицияны ызчы эгерлери табмазча, партия документлени сакъларгъа керекди.

Юйню башында комнатасыны терезелерине эртденги кюн таякъла къагъаргъа, Марк Тимофеевич чертёжну салыб бошады.

Владимир Ильич бла Марк Тимофеевич партияны бу хранилищесин¹ къураб кюрешгенлери чакълы бир ингилизчи изобретатель² Уаат да кюрешген болмаз эди биринчи пар двигательни чыгъаргъанында.

Ол, төртеулен бирден ойнарча, джюз клеткасы болгъан шахмат столчукъ эди. Аны төгерек тёнгегини тубюнде юч къынгыр аягъы барды, тёнгекни юсюнде джабылгъан-ачылгъан ящикчикледен тамам бир архитектура зат ишленгенди, аланы башы омакъ, джукъа къангачыкъ бла джасалгъанды. Къангачыкъдан чойчюкню бери чыгъарсанг, столчукъну башы, пеналдача³, бир джанына тынч ачылады. Аны тубю джукъ иги сыйынырча теренди.

— Полициячыла эм ал бурун ящиккеге къарарыкъдыла. Башыны къалынлыгъын къангачыкъ

¹ хранилище — асырарча, сакъларча джер, былайда — «хыйла столчукъ».

² изобретатель — оюм этиб, джангы зат чыгъаруучу адам.

³ пенал — ручкала, перола, карандашла джыяргъа ишленген узунуракъ ящикчик.

джашырлыкъды. Айырма зат табылгъанды! — деб къууанады Владимир Ильич. — Энди иш устаны къолуна кѣчеди. Бек залим агъач уста керекди, эм игиси — толусу бла ышанырча адам болсун.

— Мен аллай бир чемерни билеме, — деди Марк Тимофеевич. — Аны тюз адам болгъанына къол салама.

Ол устаны аты билинмегенлей къалды.

Алай а аны къоллары бла этилген затда ондже-ти джылны ичинде, Октябрь революция хорлагъынчыгъа дери, партия кесини баш документлерин сакъларча мадар табханды. Полицияны уста эгерлери тинтиуюл этген кюнлеринде «хыйла столчукъну» ненча кере тутуб, къагъыб, аудуруб кѣргендиле. Столчукъ джангыз бир кере да ичин билдирмегенди. Ма ол себебден бюгюн да ол Владимир Ильич Ленинни Баш музейинде сыйлы орун алыб турады. Аны, партияны ышангылы ветеранын, мияла къалпакъны тюбюнде бек сакъ тутадыла.

Россияда къаллыкъ джолдашла бла къагъыт джюрютюую охранка ызындан боллукъду. Охранкада таша шифрланы ачыкъ этиучю сынамлы уста-ла джукъ этмезча, хыйла шифрла, алагъа эсден кетмей турурча ачхычла табаргъа керекди. Владимир Ильич сагъыш этиб шифрла табады, ала тюз-мюдюле, деб къарайды; математикча, тюпте-тюз этеди; поэтча, учунуб ишлейди. Тутулгъанлары болса, джолдашларыны саулукъларын эмда иги кѣллююклерин къалай сакъларгъа боллугъуну юсюнден да сагъыш этерге керек эди.

Владимир Ильич къарнашына былай айтды:

Сен, кѣб бармай, врач боллукъса. Мен сенден медицинадан акъыл бериинги излейме. Къыйын тюргеге тюшсенг, кесинги саулугъунгу сакълар ючюн, кесинги къалай тутаргъа боллукъса? Мен

«предвариловкада»¹ олтургъан заманымда, таб тюшсе, камера бла коридорланы полларын сюртмей джангыз да кьоймай эдим. Кесиме ма аллай ала-мат гимнастика этдире эдим. Алай а ол азды. Къаруунгу сакъларгъа, басымлы-тёзюмлю болургъа джарарыкъ мизамны илму джаны бла къараб табаргъа керекди.

Дмитрий сейир-тамаша болуб къарады къарнашына.

— Къыйын тюрмени юсюнден сен нек этесе сакъыш? Сен тыш къраллагъа кетесе да?

— Не боллугъун ким биледи, — деб джууаб этди Владимир Ильич. — Ёмюрге бармайма да мен ары. Хар бирибиз хазырланыб, тюрмеде кесин къалай тутарыгъын билиб туруп ючюн, бу акъылны бизни джолдашларыбызны арасында кенг джаяргъа тыйыншлыды.

Ма энди Тамбовщинадан эри бла юй бийчеси — Шестернинле, аланы ызындан Владимир Ильични Сибирь ссылкада нёгери Пантелеймон Николаевич Лепешинский келди.

Пахрада юйчюк штабха ушаб тебреди. Джаш адамла, хант ашагъан юйде джыйылыб, акъырын, шыбырдаб селеше башласала, Фридка, ал комнатагъа барыб, босагъаны къатында джатады. Алай а крокет чёгючлери бла садха чыкъсала, Фридка джолчукълада джюреги къаннгынчы ары-бери чабаргъа, тёнгерев хансха кирген шарны тишлери бла сермеб алыргъа боллукъ эди, эртден сайын а, юйню адамлары джууунургъа Пахрагъа атылсала, Фридка, суу джагъада чёгюб, къоркъуб сакъ болуб къарайды, джюзюб айланганладан кёз алмайды. Барысындан да бек ол Владимир Ильичге къоркъа-

¹ «предвариловка» — сюд этилгинчи тутмакъла олтургъан тюрме.

ды. Ма бусагъатда ол эки кьолю бла кёзюу сермеб джюзеди, сора алайына суугъа ташаяды да кетеди. Фридка, тёрт аягъына туруб, хамхотун аллына узатыб къарайды. Адам тас болду да къалды, джокъду ол. Фридка суугъа мыллыгын атады, Владимир Ильич а сууну ары джанындан чыгъады, къумгъа атлаб, харх этиб кюледи.

— Ыхы, къоркъдунгму? Суугъа кетди, дебми тура эдинг? — Ол Фридканы суу джугъу башын сылайды.

Ингирде юйню хозяйкасы Кедровагъа исправник келди. Ол бу тиширыугъа Ульяновлары не этедиле, алагъа келген къонакъла кимледиле, ала кеслерин билдирмез джанындан боламыдыла, патчагъа къаршчы иш бардырамыдыла, деб джукъ къоймай сорду. Хозяйка къартха сейирсиниб къарады, сора аны крыльцогъа чакъырды. Бурууну ары джанындан харх этиб кюлгенлерини, крокет шарланы бир-бирине тийгенлерини тауушлары келедиле, самауарны кёк тютюнчюгю бурууну башы бла бурулуб чыгъады. Ким эсе да, ариу мийик эркиши макъам бла джырлайды:

Бизге неях клисада этмегендиле,
Омакъ бёрклени да кийдирмегендиле,
Ариу чыракъланы джандырмагъандыла,
Бизге махтаулу джырла айтмагъандыла,
Той-оюн адетле бардырмагъандыла...

— Кимди бу джырлагъан? — деб сорду исправник.

— Ульяновланы тамада джашлары, Владимир Ильич, — деб джууаб этди Кедрова.

Исправник сейирсинди:

— Ол Сибирь ссылкадан келгенмиди?

— Аны къайдан келгенин сиз иги билирге болукъсуз. Ол барысындан да кёб кюледи, хар заманда да кеси аллына джырны макъамын сызгъыра

неда джырлай айланады. Эртден сайын подольскечи джашчыкъла бла Пахрада ёчешиб джюзеди. Аны юсюнден сизге болмагъан затны айтадыла. Революционерле алай ойнай-кюле билемидиле да? Ала бек ушагъыулу джаш адамладыла, — деб юню хозьякасы сёюн таукел бошады.

Бурууну юсюнде Фридкины мазаллы төгерек башы кёрюндю. Полициячы форманы эслеб, ол тишлерин кёргюздю, ачыуланыб кёзлерин джандырды, олсагъатдан исправник юйге кирирге ашыкъды.

* * *

Юч кюнден Мария Александровна ызына къайтады.

Балалары бары да аны аллына чыгъыб, станцияда сакълайдыла, аланы джангыз бири: ишни тындыралдынгмы, деб сормайды. Ол да джукъ айтмайды. Алай а юйге келгенлей, бочхасындан мухурла салынган казна къагъытны чыгъарыб, аны Владимир Ильичге узатды:

— Ма сенге саугъа.

Владимир Ильич, къууанч аллы болуб, анасын кесине къаты къысды:

— Эркинлик бердилеми? Багъалы аначыгъым, билемисе сен муну къаллай сейирлик саугъа болгъанын?!

Уфагъа тебрер ингирлерини аллы бла къайыкъ бла кёз ача айланыргъа оноулашадыла. Ариу чегет талачыкъда, тал терекни шатырыны тюбуне джыйылыб кюледиле, джырла джырлайдыла, боранкелди оюнну ойнайдыла. Мария Александровна, салкъын джерде дюккючге олтуруб, джаш тёлюню къууаныб ойнагъанына ышарыб къарайды.

Айланыб солуб, кёз ачыб, санлары дженгил болуб, къучакъларын да гокка хансладан толтуруб, ингирге юйге къайтыб тебрейдиле. Суу джагъасы-

на чыгъадыла. Пахраны башына кёксюлдюм чарсчыкъ кёлтюрюлюб тебрегенди. Кюн батады, сора дженгил къарангы болуб тебрейди. Джангы чалынган биченни ариу ийиси андан да кючлю урады: дирижер таякчыкъ бла силкиб тебретгенча, каскала алайына бирден джырлаб тебрейдиле. Шум болуб къалгъан Пахрада чабакъ ёрге секириб, суугъа шоп деб тиеди; макъа илгениб къурулдайды; суу ызында кёкенледе булбул чыпчыкъ, зынгырдатыб ачыкъ джырлай тебреб, тохтаб, дагъыда джангыдан башлаб, сора тохтаб къалады. Джашчыкъла, туклери чюйре айланыб тургъан къарыусуз атыкылагъа джайдакъ миниб, чалынган биченликни юсю бла чабдырыб, кече кютюб къайтыргъа талачыкыгъа ташайдыла. Каскаланы джырлагъанлары джангыдан тегерекни тынчлыгъын бузады. Кёкде биринчи джулдузла кёрюне тебрейдиле.

Юйге кетерге джангыз бири да излемей эди. Гебенни къатында олтургъандыла, сёлешмей тынгылайдыла. Владимир Ильич, бир къучакъ биченчикге чыначыкълары бла таяныб, ариу ийис этген хауаны джутланыб ичине тартады, кюн исси кыздыргъан, энтда суууб бошамагъан джерни джылысын ангылайды. Тамбла барысы да чачылыб, бирер джерге кетерге керекдиле. Шестернинле Тамбовщинагъа къайтырыкъдыла. Лепешинский Псковгъа барады. Владимир Ильич, Мария Александровна, Анна Ильинична Волгагъа кетерикдиле. Доктор Левицкий бу кюнледе къуру доктор тюл, «Джилтинни» корреспонденти болгъанды, а Мария Ильинична бла Дмитрий Ильич мындан арысында «Джилтинни» агентлеридиле. Бары да олтуруб, орус халкъны талай халал адамы кыйын эмда алаамат джолну тебрегенине сагъыш этедиле.

Тынгылашыб тургъанларын бузуб, Владимир Ильич:

— Келигиз суйген джырыбызны джырлайыкь, — деди.

Бу джырны сибирь ссылкада Глеб Максимилианович Кржижановский джазгъанды, аны Шушенскеде кёб кере джырлагъандыла.

Душман джелле башыбызда ойнайла,
Къарабетле какъыбыздан тоймайла...

Джолдашла акъырын, шыбырдагъанны орнунда, джыргъа къошулдула:

Джаула бла кыйын урушха киргенбиз,
Къаллай джазыу сакълагъанын билмейбиз...

Сууну аргъы джагъасындан тютюнчюк созулуб келеди, аны бла биргелей отха кёмюлюб бишген гардошну ийиси урады. Ат кютген джашчыкъла къулакъ ичинде шынгкъарт этиб, кызыу отда гардошланы айландыргъанларындан келеди бу. Узакъ болмай дагъыда бир шынгкъарт, кючлю джаныб, кёкге мийик чыкъды, аны джарыгъы бла джашчыкъланы ауангылары кёрюндю.

— Шынгкъартла! — деди Владимир Ильич, сэгъыш эте. — Бир къол болуб, джолдашла, биз да бютеу Россияны джеринде шынгкъартла салабыз, ала бизни «Джилтинибизден» ёрге уруб джанарла.

— Ким биледи, — деб Пантелеймон Николаевич сёзге къошулду, — ма бу джашчыкъланы барысы да революцияны отун джандырыргъа болурла.

Чегет кыйырларында джангы отла чыгъадыла. Джашчыкъла аууб тургъан къургъакъ агъачланы отха атадыла, кызыуун къозгъайдыла, сора кёкге джилтинле тул-тубан болуб чыгъадыла, аладан джулдузла къураладыла.

Джерде каскала, кёзге да кёрюнмегенлей, джырларын бардырадыла; кюн иги боллугъун билдире, ургъуйла къулагъынгы джанында ингичге дууулдайдыла.

Мария Александровна, кышхы джарыкъ кюнден кезлерин джума, Крещатикде баралды, ийисли сууукъ хауаны онгсунуб солуйду, сахарны таурухда айтырча ариулугуна сейирсиниб кырайды. Кыш, джай бла эришгенча, Киевни скверлери¹ бла садларын джасагъанды, хар бутакъны акъ пух бла тешегенди, джукълаб тургъан чирчиклени кёбелек гюлле этгенди, орамланы акъ кюйюз бла джабханды. Кюнде айбат, алай а тутумсуз кийимлери бла омакълана, субай-бусакъ терекле, бурмабаш каштанла орамны эки джаны бла керпелениб бир халда сюеледиле.

Владимир атлы таучукъ кёк бетли кёкню кыатында уруб келген акъ толкунча джылтырайды. Уллу кюзгю витриналаны юслерине кыш исси джерлени кыуджур-тюрю гюллери бла чапракъларыны сураты салынган тамам джукъа харны тартханды. Ол огъай эсенг, чыракъла джанган сталбаланы эмда юйлени сослан ташдан этилген цокольларын² джим-джим джылтырагъан кырау басханды.

Кыарны букъулата, дженгил джюрюген арбачыкъла озадыла, атла кырау тартхан мулдалары бла кыонгураучукъланы ариу, джарыкъ зынгыртадыла; джангы джылны кечесинде чагыр ичиб, тебсеб кыыздыргъан бетлерин аязыта, скверде джаш адамла кыар джуммакъла бла бир-бирин атыб ойнайдыла.

Мария Александровнаны джюреги джарыкъды

¹ сквер — уллу да болмагъан, джамагъат хайырланган сад (шахарда, элде).

² цоколь — юйню кыабыргъасыны тышына чыгъаракъ тюбю.

эмда кѳууанчлыды. Бир бѳлек айны ичинде Киев анга туугѳан шахарыча болуб кѳалгѳанды: аны балалары былайдадыла, барысы да башларына бошдула.

Джазыу энди Мария Александровнагѳа да большевик партияды: аны балаларын — Аннаны, Марияны, Дмитрий бла аны джаш бийчеси Антонинаны — бу шахаргѳа атханды. Ана уа, балалары кѳалайда болсала, алайгѳа барады. Бек иги боллукъ эди, узакъ Женевадан бери келиб, Володя бла Надя да джууугѳуракѳа джашасала, Марк да. Питерден эсе, былайда болса, алай а эм игилик неди десенг — ала барысы да сау-эсендиле, барысы да башларына бошлукѳа джашайдыла.

Алай бла солургѳа да тынчды, сууукѳчукъ да бек сейирликди, санланы ойнатады, кече арасына дери бюгюн биргелей Джангы, 1904-чю, джылгѳа да тюбедиле! Иги тюбедиле! Сагѳат, кече арасын белгилей, уруб тебрегенинде, Мария Александровна, адет излегенча, хар ургѳаны сайын ичинден айта, онеки алгѳыш айтды. Бусагѳатда аны джети баласы барды. Хар бирине — саулукъ, насыб изледи. Джети кере ургѳанында — джети кере алгѳыш этди. Андан сора да: ала биргелей тутхан ишлеринден толу кѳууансынла, деди. Дагѳыда: «Меннге туудукѳчукѳла туусунла, саулай 1904-чю джылны ичинде балаларымдан айырылмайым, мындан арысында да ала бла биргелей барыб турурча мени аллай кючюм болсун...» — деб, ана джюрек излеб тургѳан затланы айтды...

Мария Александровна муфтасыны¹ хурджунчугѳундан хаман биргесине джюрютген Илья Николаевични уллу сагѳатын чыгѳарды, сора олсагѳатдан юйге ашыкѳды: кѳб турмай аны балаларына тенгле-

¹ муфта — тиширыу кѳолларын сугѳуб джылытырча этилген зат.

ри келликдиле, а ол, ана, кесини орнун толтурургъа керекди.

Лабораторная деген орамда киши джокъ эди. Джангыз джашчыкъла сюрюю чаначыкъла бла къаты тикни башындан энишге учуб келеди. Мария Александровнаны сынамлы кёзю адам ишекли болурча джукъ эслемеди.

Анна, Мария, Дмитрий, хант ашагъан юде олтуруб, Глеб Максимилианович Кржижановский бла аны юй бийчеси Зинаида Павловнаны сакълаб турадыла. Шахмат столчукъну юсюнде джасалыб тургъан ёлканы оюнчакълары джылтырайдыла, комнаталаны барыны да печлеринде отунла чыкъарчукъур этдириб джанадыла. Юйню ичи къууатлыды, рахатды. Орам тауушла былайгъа, арбазда гитче квартирчикге, келмейдиле.

Бир бёлек минутдан, белгилегенлерича, къонгурау таууш келди.

Мария Александровна, хаман да этиучюсуча, эшикни ачаргъа барды. Шохлагъа да, джаулагъа да ол эм алгъа тюбейди. Комнатасы да аны эм алда, тыш эшикге джууугъуракъ джерде болады.

— Джангы джыл бла! Джангы насыб бла! Джангы саулукъ бла! — деб алгъышлайдыла джаш адамла Мария Александровнаны.

Зина, аны къучакълаб, джаякъларын, акъ чачын уша этеди.

— Сиз мени аначыгъыма бир бек ушайсыз, алай болса да ол сизден толусу бла башхады, — дейди Зина.

Мария Александровна, эркелете, джууаб берди:

— Анала бары да нени юсю бла эсе да бир-бирине ушай болурла.

— Мен сизге Владимир Ильичден Джангы джыл бла салам келтиргенме, — деди Глеб Максимилианович. — Ма бусагъатчыкъда андан письмо алдым.

— Къалай турадыла ала анда? Не эсе да арт кёзюуде мени письмо джазыб къыйнамайдыла. Сауэсенмидиле?

— Сау-саламатдыла. Владимир Ильични, къазауат этгенча, иши бек къатыды бусагъатда.

Тенглери бла Джангы джылны белгилер ючюн, Дмитрий Ильич, чагъыр шышаны башын ачыб, хазырланыб турады.

— Эски джыл ючюн тартайыкъ, — деди ол.

— Бир минг тогъуз джюз ючюнчю джыл алаamat джыл эди. — деб Мария Ильинична сёзге къошулду. — Сагъыш этиб къарачыгъыз, джолдашла: партия къуралгъанды! Саулай ишчи классны ачыкъ мураты — партияны программасы белгиленгенди.

— Джетиб келген джылда хорламларыбыз ючюн ичейик, — деди Глеб Максимилианович, — багъалы Владимир Ильични саулугъу ючюн ичейик. Пелиуанча сермешеди ол бизни партиябыз ючюн. Анга уллу ауурлукъ джетеди.

— Багъалы джолдашла, бу неге ушагъан затды? — сёзюн кёлтюртуб сорду Анна. — Меншевикле хар джыйылыуну туура джаханим этиб къоядыла. Аланы да, бизни да джауларыбыз бирча болгъанын унутхандыла, ала бизни, большевиклени, ышаннга салыб атадыла.

— Владимир Ильич «Мен «Джилтинден» нек чыкъгъанма» деген статьясын ийгенди. — Глеб Максимилианович кёкюрек хурджунундан письмону чыгъарды. — Итлик иш этиб «Джилтинни» къолларына джыйгъан меньшевикле аны басмагъа уругъа къайдан унар эдиле? Таша типографиялада басма-лаб, письмону биз мында джаяргъа керекбиз. А бусагъатда уа аны терен джашырыргъа керек болады.

Мария Александровна ёлканы чыракъларын джандырды; барысы да, аны тегерегинде олтуруб,

джана-джукълана тургъан отчукълагъа къарайдыла, хар бири сабийлик заманын кёзюне кёргюзеди.

Глеб Максимилианович джырлаб башлады:

Джер джюзю джыламукъдан толгъанды,
Джашауубуз саулайына ауур иш болгъанды...

Къалгъанла да анга кёшулдула. Кржижановский бек сую эди джырларгъа, кеси революцион джырла джаза эди неда аланы поляк, француз тилледен кёчюре эди. Алай а киши да билмей эди аны къаллай ауазы болгъанын: революцион джырланы ауазларын кёлтюрмей, шыбырдагъанны орнунда джырлай эдиле, ол себебден ала джюреклеге джетедиле.

Энтда, белгилегенлерича, кьонгурау таууш келди.

— Ол Юрийди, — деди Глеб Максимилианович. Мария Александровна эшик ачаргъа кетди.

Джаш адам аны бла джылы саламлашды.

— Шсский.. — иш этиб адам айыралмазча айтды кесини тукъумун. — Кече ашхы болсун, джолдаш Клэр, — деб ол Кржижановскийге кьолун узатды, — кече ашхы болсун, Ольга, — деб Зинаида Павловнаны партия атагъан атын айтды. — Кьол беригиз, джолдаш Айю, — деб саламлашды Мария Ильинична бла, — мен сый береме, джолдаш Андреевский, — деб Дмитрий Ильични кьолун тутду.

Мария Александровна кесини комнатасына кетди.

— Письмосунда Владимир Ильич джазады, — деб Глеб Максимилианович сёзюн башлар-башламаз, Юрий аны ауузуна чабды:

— Сиз Къарт джазады дерик болурму эдигиз?

— Хо, хо, тюппе-тюз айтасыз. Къарт былай джазады: мартовчула «Джилтинни» кючлегендиле, а энди партияны Ара Комитетин кьолларына джы-

яргъа умут этедиле. Партияны ачхасын да сермейдиле, «Большевиклени Россияда аякълары тутарыкъ тюлдю — къармаллыкъдыла, ол заманда биз баш болурбуз», — деб ачыкъ сёлешедиле.

— Ма неге джетдиле ала, — деб ачыуланады Зинаида Павловна, — Бизни тутуллугъубузну сакълаб турадыла. Бу туура сатлыкъ ишти!

Юрий кызыб сорду:

— Къарт а къалай болсун дейди?

Сёзюн бардыра, Кржижановский былай джууаб берди:

— Къартны излегени ма буду: биз, АК-ни членлери, саулай Россияда айланыб, меньшевикле кириб тургъан комитетлени кесибиз джанлы этерге керекбиз. Ол ишни эм ал бурун Киевде тындырыргъа тыйыншлыды...

— Къарт кесини Женевасында кёзюне кёргюзгенча, меньшевик шайтан алай джаханим тюлдю, — деб онгсунмай сермеди Юрий, сёзю ауузундан тунакы чыгъа, сора папиросун хыны тартды.

Дмитрий Ильич ачыуланыб, туурасы бла билдирди:

— Ичмегиз тютюн, деб тилейме сизден — аначыгъым кёлтюралмайды тютюн ийисни.

— Да сиз кесигиз да, мен кёре тургъанма, ичсиз да тютюн.

— Квартирде, ол болгъан джерде, — джангыз да ичмегенме!

Юрий папиросун джукълатды.

Глеб Максимилианович Юрийге быллай джууаб берди:

— Уялгъандан башыбызны кёлтюрмезге керекбиз биз: Къарт Россияда, таб айтдырмай къоймай эсегиз — Киевде, болумну къалай болгъанын бизден эсе узакъ иги биледи. Ол толусу бла хапар алыб турады.

— А мени акъылым бла, биз былайда андан эсе иги биле болурбуз нени къалай болгъанын. Энди тохтайыкъ, арабызны айырыб кюрешгенибиз боллукъду. Меньшевикле да, большевикле да бир партияны членлеридиле. Аланы тюрлююклерин къулакъгъа алыргъа керек тюлдю.

Тамам джанына тийиб, Мария Ильинична секириб турду:

— «Тюрлююклери!» Иги тюрлююккле табхансыз! Меньшевикле ийнанмайдыла бизни ишибизге, хорларыгъыбызгъа да ийнанмайдыла. Съездде делегатланы кёбюсю Ленин джанлы болгъанды. Сора биз ол кёбчюлюкню тас этергеми керек болабыз?

— История айырыр бизни арабызны, — деб тохтады Юрий.

— Тамбла, комитетлеге айлана, биз джолгъа чыгъарыкъбыз. — деди Кржижановский, даулашыуну тохтатыргъа излей.

— Ленин джанлы болуб ишчиле къаллай бегимле алыуларын кёрюсюз сиз, — деб толу ийнанганын танытыб айтды Дмитрий Ильич. — Партия Ленинни айтханына бек кючлю ийнаналды, — мен ол затны съездде кесим кёзюм бла кёрдюм, ишчиле бла тюбеше, хар кюн сайын да кёрюб турама!

— Ленинни тюл, Къартны, — деб хыликке этди Юрий. — Да, сёз сёзню айтдырады, Къарт кеси арт писъмоларыны къайсы эсе да биринде: Ленинни аты халкъны ёрге къобарлыкъды, деб сиз айтхан сёзлеге таяныуну — джашлыкъ этиуге санагъанды.

— Ма ол вояпросда мен анга къаршчыма, кесим айтханны тутама: Ленин бизни эм уллу, эм сыйлы байрагъыбызды. Сизни сыйыгъызыны мен несине таяныргъа боллукъма?

— Митя, къызыб кетме, — деб Анна Ильинична къарнашыны кёлюн басады.

— Ленин... Митя... Маняша... Бу не джашыртын-

лыкъды? Кесиникин джакълау бу иште ушагъыусуз зат болады.

— Ол партияны, тюзлюкню джакълауду, — деб кесгин джууаб берди Глеб Максимилианович.

— Тюзю, сиз мени Къартны арт письмосу бла шагърейли этсегиз, гюнахсыз боллукъ эдигиз, — деб билдирди Юрий.

— Письмо бусагъатда джашырылыб турады, — деди Мария Ильинична.

Юрий иш этиб сорду:

— Къалайда асыралгъанды?

Зинаида Павловна анга эсгертди:

— Партияны таша ишин сакълагъан джангыз бир адам аллай джараусуз сорууну сорлукъ тюлдю.

— Сора менге былайда этер зат къалмагъанды. — Юрий, секириб туруб, разы болмагъанын черте, саламлашмай чыгъыб кетди.

Кёб турмай, Кржижановскийлери да кетдиле.

Мария Александровна хант ашаучу юлгерине кирди.

— Балала, сиз не эсе да къызыб, даулашыб сёлеше эдигиз. Арагъызда сизни джарашыулукъ джокъмуду? — деб сорду ана.

Анна Ильинична былай айтды:

— Огъай, аначыгъым, бизни арабызда бир-бирин ангыламагъан киши джокъду. Алай а былайда бир къуджур адам бар эди, сора Митя да бир кесек тебди да.

— Къуджур адаммыды да ол? — сагъышланыб сёлешди Мария Ильинична. — Ол, толу меньшевик тюл эсе да, ары — оракъды, бери — чалкъыды.

— Медиклигиме кёре, ол терсине кетгенди, ызына къайытырыкъ тюлдю, деб турама. — деди Дмитрий Ильич, ачууланыб. — Ол толусу бла меньшевиклени джанындады, аны кесин тутханын мен чырт да джаратмайма... Алай бла, тамбла биз комитетлеге

айлана кетерикбиз. Мен юйге кетдим: Тоня, эшта, къайгъылы болгъан болур.

— Аначыгъым бла уа ким къаллыкъды? — деб сорду Мария Ильинична.

— Мен къалайым, — деди Анна Ильинична.

Мария Александровна унамады:

— Чырт да боллукъ тюлдю. Эм алгъа ишни тындырыргъа керекди, мен да алай уллу ауруб къыйналмайма, алай бек къарт да тюлме, мени къатымда ким болса да къалырча. Керек эсе — барыгъыз да бир къарамай кетигиз.

— Сени бла Тонячыкъ къаллыкъды, — деб, Дмитрий Ильич анасын уппа этиб кетди.

— А энди джатыгъыз, джукълагъыз, — деб къаты айтыб, Мария Александровна ёлканы чыракъларын джукълатды. Къауузну бал ийиси комнаталагъа джайылды.

Эшик иги джабылгъанмыды деб къараб, Мария Александровна барыб орнуна джатды. Джукълаялмай, балаларыны къыйын джашауларына сагъыш этеди. Шууулдауукъ тукъуму болгъан адам не бла эсе да аланы джюреклерин къыйнагъанды, бек къутсуз адамча кёрюне эди, кёзлери да аны таб тюл эдиле, адеблилиги да таза джюрекден тюл эди.

Эшикни кючлю къагъылгъаны аны сагъышын бузду.

Джюреги тыпырдады. Аякълары бла тийиб кечеге туфлилерин табды, халатын юсюне къаблады, шыкъыртсыз хант юйню юсю бла джукълагъан юйге кирди.

— Полиция, — деб ол къызларына билдирди, со-ра эшик ачаргъа кетди...

Энтда, биягъынлай, квартир башы тюбюне айландырылгъанды; къачыб мюйюшге къысылгъанча, ёлка юсюнде оюнчакълары бла мутхуз джылтырайды; шахмат столчукъ аугъанды, аны ящиклери бери-бе-

ри тартылгъандыла, шахматла полгъа чачылгъандыла. Ол огъай эсенг, печледе да кюл къоймай чыгъарыб атхандыла, исси кѣмюрле печ ауузну аллында темир бетли учхун бла джабылгъандыла.

Полициячыла эки кызын да алыб кетедиле.

Мария Александровна джангыз кеси къалады.

Танг джарыгъы терезеден къараб башлагъанды. «Митягъа билдирирге керекди, — деб сагъыш этеди Мария Александровна. — Хар зат да джарашхынчы, эшта, анга кѣчюб джашаргъа керек болур. Бусагъатдан Володягъа письмо джазаргъа керекди...»

* * *

Юйге джууукълашыб бара, Мария Александровна арлакъдан огъуна эшик аллында адамланы джыйылыб тургъанларын кѣрдю. Не эсе да бир пелах болгъанын билди.

Мария Александровна квартирни къонгураучугъун зынгырдатыргъа узалгъанлай, арбаз сибириучю:

— Аланы тутуб кетгендиле, — деди.

Да энди тѣртюсю да тутулдула.

«Кржижановскийлеге барсам, къалай болур? Огъай. Боллукъ тюлдю. Ызымдан «къуйрукъ» тагъылыб келирге боллукъду».

Аякъларын кючден ала, ол Лабораторнаягъа барады. Бир ауур джюкню кѣлтюргенча, алай бюгюлюб къалгъанды.

Билмей тургъанлай, скверикни мюйюшюнде аллына Глеб Максимилианович чыкъды да къалды.

— Багъалы Мария Александровна. Кесигизни къыйнамагъыз. Аланы къалгъанла бла бирге тутхандыла. Бек кѣб адамны тутхандыла, Зинаны да орамдан алыб кетгендиле. Мен джашырылыргъа

керек болама. Партия архивни бу кѳагъытчыкѳны джартысын кѳргюзген адамгѳа беригиз. Андан башха джангыз бир адамгѳа бермегиз.

Календарь кѳагъытны бир кесегин Мария Александровнаны кѳолуна сугъуб, Глеб Максимилианович эрлай думп болуб кѳалды.

Мария Александровна кѳолунда кѳагъытчыкѳны кѳаты кѳысды, аны муфтасында джашырды.

...Ах, кѳаллай тик, мийик басхычла бла чыгъаргѳа керекди юйге... Бутла айтханын этмейдиле. Квартирни эшигин ачыб, кесини комнатасына киреди, кѳарыусуз болуб, шиндикге чѳегеди. Уллу суратда анга Илья Николаевич джити кѳарайды.

«Илюша, онгсунмай кѳарайса меннге. Мен Володягѳа бек кѳыйналырча письмо джазгѳанма. Аман этгенме, джаным, аман, болумсузлугѳуму кѳргюзгенме. Андан ала меннге джукъ бла да болушаллыкъ тюл эдиле. Аланы тынчылыкѳларын бошунагѳа буздум. Мени балаларым кѳалай боллукѳдула? Кѳайры кетейим? Энди Киев таныгѳаным-билгеним болмагѳан, киши шахарды. Кесими эт-джен адамларымдан джангыз бир джан джокѳду».

Мария Александровна юйню джыйыб тебреди. Сагъышын чачар ючюн, тюрт-мюрт этерге керек эди.

Эшик кѳонгураучукъ кѳарыусузуракъ зынгырдады. Бир, эки, юч кере. Кесибизникиледиле... Кимди да бу?

Мария Александровна эшикни ачды.

Кѳараса, босагѳада шууулдауукъ тукѳуму болгѳан адам сюелиб тура.

«Мен мынга партия архивни берирча, бу аллай адам кѳалай болду?».

— Кюнюгюз ашхы болсун, багѳалы Мария Александровна. — Юрий джумушакъ, алдыр сѳзле сѳлешеди. — Сизни бушууугѳуз ючюн джаным бек ау-

руйду. Алай а бары да тюзелир, деб ышанабыз. Мен документлени алыргъа келгенме. Заманында сизни бла танышлы болгъаным мени къалай иги болду.

— Тинтиуюл этген заманларында документлени барын да къоратыб кетгендиле, — деди Мария Александровна, бир кесек аккыллы бола келиб. Сора бу джаш адамгъа сууукъ къарады.

— Владимир Ильични арт письмосу полицияны къолуна тюшген болмаз, деб турама мен.

— Джукъ къоймай элтгендиле, — деб сууукъ джууаб берди Мария Александровна.

— Алыб къалай кетерик эдиле сора? — Юрий сёзюн кёлтюртуб айтды. — Мария Ильинична аны терен асырагъанды. Ол бек багъалы письмоду! Арабин, излеб кёрсек, къалай болур?

— Полиция, болгъанны чучхуб, джукъ къоймай къоратханды. Бир зат бла да болушаллыкъ тюлме.

Кете туруб, Юрий, адеби бла сууукъ саламлашыб:

— Тилейме, кечигиз. Мени болушлугъум керек болса, мен хазырма сизге джараргъа. Ачхагъыз бармыды? — деб сорду.

— Да, мен пенсия алама, кечине барыргъа боллукъма, сау бол. — деди Мария Александровна.

Юрийни ызындан эшик данг деб этилди.

«Буму этгенди экен тил?» — Ол адамдан джийиргениб, Мария Александровнаны сыртына сууукъ тер урду.

Энтда джангыдан инджиу кюнле башландыла. Олтуруб турургъа джарарыкъ тюлдю: жандарм управлениеге барыб, иш джюрюртюрге керекди. Магъаналы документле керти адамны къолуна берилгинчи, Мария Александровна кетиб къалалмайды.

Кюн арада, бети да сууукъдан къызарыб, кёзлери джылтырай, ышара-ышара, бир къыз келди. Кё-

рюр-кёрмез ол кесин ананы джюрегине алдырыб къойду.

— Не эте турасыз, Мария Александровна? Мен Глеб Максимилиановични аманаты бла келгенме. Менде письмочукъ барды. — Къыз кесек къагъытчыкъны узатды.

Мария Александровна чепгенини терен хурджунундан аны джарымчыгъын чыгъарды. Бирге салыб къарады. Къагъытчыкъны эки кесеги бир-бирин тутдула.

— Иги къызча, мени комнатамда бир кесек сабырчыкъ болугъуз. Бусагъатда мен аны сизге келтирейим.

Мария Александровна, хант юйге кириб, терезе джабыуланы къаты джабды. Аууб тургъан шахмат столчукъну кыйналыб сюеди, къангачыкъдан чойчюкню чыгъарыб, столчукъну башын кесине тартды. Партия съездни, «Джилтин» газетни материаллары, Владимир Ильични письмолары тереннге салыныб тура эдиле. Мария Александровна документлени бери алды, столчукъну башын тюртдю, чойчюкню орнуна сукъду. Столчукъну башын сылады, сора аны юсюне гокка ханслары бла вазаны салды.

Къыз документлени жекетини ичинде иш этиб тигилген хурджунлагъа джарашдырыб таб салады.

— Энди мен сууукъ боллукъ тюлме. — Алай айтыб, къыз ариу, суююмлю ышаргъанында, Мария Александровна тынчлыкъ табды: документле ышангылы адамланы къолларына тюшдюле.

Мария Александровна, терезени къатына олтуруб, эшик аллында бара тургъан къызны ызындан къараб турады. Аны ышарыучу тюрсюню кёзюне кёрюнеди. «Джараулу иш адамны къалай джарытады», — деген сёзле келдиле ананы акъылына. Оя кесини балаларыны талай джолдашларын таный эди, ала бары да анга бир-биринден ариу кёрюне эдиле.

Аланы аманлыкъ бла, зарлыкъ бла, малкёзлюк бла чарс басмагъан, терен акъыл нюр салыб тургъан кёзлери анагъа артыкъсыз да иги кёрюне эдиле. Мария Александровна полициячыланы да, жандармланы да, чиновниклени да эмда аланы тамадаларын да кёб кёргенди. Ариуду деб аланы джангыз бирине айталмады. Аланы арасында кёзлери-къашлары тюз, суюклери ариу, сыланыб-сыйпалыб, къоллары сууукъ суугъа тиймей келген адамла болур эдиле, ариу а джокъ эди. Аланы кёзлери да бир тюрлюле эдиле: акъыллы эмда дуббукъ-сылхыр, къутсуз-огъурсуз эмда сууукъ-сант, уллу кёллю-кётенли эмда тюбден-башдан кирген — бетсиниучю кёзлени кёргенди Мария Александровна, алай а алада ичинден тебиб, нюр төгерге излеген джангыз да тюбемегенди.

Ол, кийиниб, жандарм управлениеге кетди. Къызларыны къайсы болса да бирин меннге, — къарт, ауругъан анагъа, — къараргъа джиберигиз, деб тиледи. Унамадыла... Аняны кёрюрге эркинлик алды. Къурудан къуйрукъ да иги дегенлей, болмаса, ол да джарайды.

...Тутмакъла бла адамлары тюбеширге этилген къарангы уллу комната чалдыш темир буруу бла эки къат бёлюннгенди. Аны бир джанында — тутмакъла, башха джанында — джууукъдан-тенгден талай адам сюеледиле.

Адам айтыб-айталмазча, дауур-суйюрден толгъанды комната. Джаш тиширыула бла эркишиле бурууну къатын кючлегендиле. Къызын кёрюючюн, Мария Александровна, башын ёрге созуб, эки аягъыны бурунларына миниб, дыгалас этеди.

— Аначыгъым, былайдама мен! Не эте тураса, къалайды саулугъунг? — деб къычырады Анна Ильинична.

— Игиди. Саулугъум да алааматды! — Не кел-

син, ананы къарыусуз тауушчугъу дауурну хорлаб ётелмейди. Мария Александровна, къолларын ары-бери къымылдатыб, сёлеширге да кюрешеди, алай а Аня аллында сюелген кенг сыртлыладан анасын кёзюнден минут сайын тас этеди да къояды.

— Саулугъунгу сакъла, Анячыгъым. Мен кюрешеме, кюрешеме!

Ана къолларын джаяды, къол аязын къулагъына салады. неге эсе да джууаб бередиди, алай болгъанлыкъгъа ана не кюрешиб да тегерегинде гюрюлдеген тауушдан айырыб, къызыны айтханын ангылаялмайды, къуру анда-мында бир сёзюм айырады. Мария Александровнаны тебередиле, артха тюртедиле, тёрт джанындан къысадыла. Къычырыкъ-сыйыт, кюрешиб, эки аягъыны бурнунда тургъаны ананы къарыуун алады, джюрегине джетиб, тауушу чыкъмай тохтаиди.

Ауаргъа джетиб, ол къызына энтда бир къарады, ышарыб анга къол булгъады.

Джюреги ёрге уруб, дыгалас этиб, Анна Ильинична анасыны башында гитче эски бёркчюгюню басыныб тургъан адамланы арасында, суу толкъунладача, кёрюне да ташая баргъанына къараб турады.

* * *

Озуб барадыла кюнле... ыйыкъла... айла...

Хар эртден сайын, биргесине тёрт туюмчекчикни да алыб, Мария Александровна Киевни аргъы къыйырына, Лукьяновскеде тюрге, темир джолда ат тартыб джюрюген вагончукъгъа миниб барады. Арий-тала билмей, тилек къагъытла джазады, кеси тюбеш сёлешир ючюм, жандарм управлениени, генерал-губернаторну, сюдню, прокуратураны приёмныйлеринде сагъатла бла олтурады.

Онджети джыл мындан алда, балалары — Саша бла Аня — тюргеге тюшюб, алагъа ёлюм къоркъуу келгенинде, патчах джазыкъсынмакълыкъ, игилик этерикди, патчах-ана аны тилегине джан аурутурукъду, деб ийнана эди. Ол кёзюуде Мария Александровна былай джазгъан эди:

«Уллу, сыйлы патчахыбыз, не джылаб джыламукъла бла сёнгдюрмезча, не айтыб ангылаталмазча, меннге келген къыйынлыкъны эмда джазыкълыкъны сиз, анача, толусу бла ангылагъансыз... Джан аурутугъуз.. Болушугъуз...»

Патчах-къатын джууаб бермей къояды. Болушмайды. Джан аурутмайды. Аны джюреги къанчыкъны джюреги эди.

Андан бери онджети джыл кетди. Ана аллахха, патчахны хатерине, патчахлыкъны законларына ыйнаннганын къойгъанды. Ол неден да энди тамам джюреги бла кесини балалары тутхан ишге ийнанады. Ма ол иш хорлар ючюн, ала тынч-рахат джашаб турурча таблыкъларын аямагъандыла, тутулуб тюрмелеге тюшгендиле, ссылкагъа кетгендиле. Кесини балалары бла биргелей ана кюрешиуню мардасыз уллу школун сынагъанды.

Мария Александровна энди иги биледи: жандармла анга джан басарла, ала аны ёлген эрини этген игиликлери ючюн, таб дворян къауумдан болгъаны ючюн къулакъларына алырла, деб ышаныргъа керек тюлдю. Ол кесини балаларына къуру сагъыш этиб басымлы, тёзюмлю кюрешиую бла, къуру законлагъа усталыгъы бла, къуру таб амалланы эмда ийнандырырча сылтауланы кючю бла болушургъа болукъду.

Иш джюрютюб, къадалыб Мария Александровна джыл джарымдан Анна Ильинична бла Мария

Ильиничнаны башларына бош этдирди. Аланы терсликлерин кѳргюзген зат табылмады: ма бу джол да хыйла столчукъ болушду.

Не келсин, Дмитрий Ильич бла аны юй бийчеси алкъын тюремеден ычхыналмагъандыла. Тинтиуюл этген сагъатларында анда ишчи кружокну окъуу программасы табылгъанды. Программада Маркс бла Энгельсни джазгъанлары, Ленинни произведениелери кѳргюзюлюб тура эди.

Къызлары тюремеден келгенден сора, Мария Александровна, джашы бла келинин башларына бош этдирир ючюн, къаты иш джюрютюб тебрейди. Ол Киевни прокуроруна былай джазады:

«Тинтиуюл этген заманларында, мени джашымда ким эсе да джазгъан, анга асыраргъа берилген ишчилени окъуу программаларын табыб сыйыргъандыла.

Мен умут этген бла, джети айны тюремде, аладан ай бла джарымны къаты тюремде, олтургъаны бла мени джашым ол къагъытчыкъны кесинде тутханы ючюн азабын чегиб бошагъанды...

Кесим толугъан ийнанган затымы айтмай къоялмайма: мени балаларымы бизни юйдегибизге тюз къарамагъанлары ючюн тутхандыла; юч джыл мындан алда да, Москвада, шахарда къозгъалыула болгъанларында, мени юйдегими адамларын алыб кетген эдиле, артда уа аланы ишден чыгъаргъан эдиле.

Бу айтханыма Киевни жандарм управлениесинде, балаларым тутулгъанлай огъуна баргъанымда, мени тамада джашымы сагъыныб, аны аты аманлыкъчыгъа чыкыгъанды, деб сѳлешгенлери шагъатлыкъ этеди.

Мени тамада джашым (Владимир Ильич — авт. кѳрг.) юйдегимден башха джашагъанлы 10 джылдан артыкъ болады, бир бѳлек джылны да кърал чекден

тышындады, сора ол керти бетин джойгъан эсе да, мени акъылым бла, аны эгечлери бла къарнашы ол этген затла ючюн джууаблы болмазгъа керекдиле».

Кесини балаларыны ишлерин кючлю джюрютюучю, акъыллы, къаджыкъмай кюрешиучю ёкюл — Мария Александровна ма бу джол да джашын, Дмитрийни, тюремеден къутхарды.

«Мени келиним кыйын ауруйду, мындан арысында да ол тюремде турса, ёлюб кетерге боллукъду, аны юсюнде тюмени тамадалары бла жандармлары терсликлери белгили боллукъду. Сау къалыр ючюн, ол тюремеден чыгъаргъа керекди», — ма Мария Александровнаны тилегини магъанасы джашыны юй бийчеси ючюн.

Тоня да чыгъады тюремеден.

Джангыдан балалары кеслерини башларына бош боладыла. Ана да, къууаныб:

«Сакъ болугъуз! Бек сакъ болугъуз!» — деб ариу сёлешеди алагъа.

Кёзюне джукъу кирмей кечеле кетгенини, ауругъан бутлары къаллай бир сюелгенлерини, къаллай бир джол къоратханларыны юсюнден джангыз бир сёз да айтмады...

нгиралагъа таякъ джангур тохтады. Узакъда, чегетни ары джанынды, бир-бирде кёк кюкюрейди. Джарыкъ кёкде тютюн маталлы булутла джорюйдюле. Джангурдан сора шошлукъ келиб, суучукъла артыкъсыз да бек таууш этиб шоркъулдайдыла. Джел джёге терекледен ариу ийис этген мылы гюлчюклени джоппу-джоппу тюшюреди. Тизим отлары джылтырай, поезд шыб деб озду, сора чегетде андан да къарангы болду.

— Джёгеле уа къалай ариу ийис этедиле, — деб Владимир Ильич кёкюрегин толтуруб солуду.

Надежда Константиновна, эриб батмакъ болгъан къара джерден аякъларын кючден ала, анга былай айтды:

— Балчыкъгъа тюл, къалын балгъа батыб атлагъанча — алай бараса.

Аягъы тайыб, Мария Ильинична къарнашыны дженгинден тутду, сора кюлалгъанын кюлдю.

— Ма балчыкъ десенг! Чибинча, бу балгъа батыб, чыгъалмай къала эдим!

Джел уруб, кёкенлени бутакъларын кенгине ачды, алайына узакъда джарыб тургъан терезе кёрюндю.

— Аначыгъым бизни сакълаб турады. Бизни джан чырагъыбыз, — джюреги бла къууаныб айтды бу сёзлени Владимир Ильич. — Туура кёлюм бла сюеме ол джарыб тургъан терезени! Не къарангы болса да, не кеч келсенг да, ол терезе сеннге джарыкъ турур, бир ажымсыз, эшикни да аначыгъым кеси ачар...

Владимир Ильич кёбюб тургъан калитканы акъырын ачды; ол, сууукъдагъ хырха болгъанча,

кыжылдады. Акъ кечени тунакыракъ джарыгъында гюл тахта джумушакъ орунча кёрюндю.

Къоллары бла гокка ханслагъа тие, бир-бири ызындан тар джолчукъну барадыла. Аякълары джызылдай тургъан атлауушлагъа тиер-тиймез, сенчадан эшик кенгине ачылады, джаулугъун кыыса, Мария Александровна крыльцогъа чыкъды.

— Аначыгъым, юйге кир, сууукъсурама! — деб кыычырды Владимир Ильич.

Босагъада суу ботинкаларын тешиб, ариу джыйлыб тургъан джарыкъ юйге къууаныб кирдиле.

— Келдигиз энди, — деб Мария Александровна балаларын кёкюрегине кыысады. — Артдан келлик поезд озгъанлы кёб заман кетди, а сиз а джокъсуз,

джокъсуз. Энтда бир зат болубму къалды, деб мен къайгылы бола тебреген эдим.

Хант ашагъан юлеринде самауар шууулдайды, плитаны кезюнде къалачла джылынадыла, ингир ушхуур хазыр болуб, столгъа салыннганды.

Хант этген юйде рукомойникни тегерегине басыныб, кюлюб хапар айтхан балаларына тынгылай, Мария Александровна хар кимге шай къуяды. Юйде кюлюб-ойнаб турсала, къалай игиди!

Надежда Константиновна бла Мария Ильинична, стол джанында олтуруб, татлы булкачыкълагъа кез салгъандыла.

Владимир Ильич, комнатада ары-бери джюрюб, пианиногъа, столда вазаны тыкъ-тыкълама этиб тургъан, тюзден джыйылгъан гокка ханслагъа сейирсиниб къарады, пальмагъа тийиб кердю, не затха эсе да, эртде болгъан затха, ышарды... Къолларын бир-бирине ышый, Владимир Ильич:

— Игиди, бек игиди. Суйгенибизча бир солурбуз, — деди.

— Володячыкъ, кел олтур столгъа, — деб чакъырды анасы.

— Симбирскеде да бизни тамам аныча пальмабыз бар эди, къонакъ юйде рояльны туурасында эди, — деди Владимир Ильич, сагъыш эте. — Биз андан кетиб тебрегеникде, эм артда мен бу пальманы терезеде кергеним эсимдеди.

Ана джашына сынаб къарады:

— Ишни барыуу къалайды, Володюшка? Газетле айтханнга тынгыласанг, къалай эсе да чот къолайсызча керюнеди. Барысы да бирден — революция къаушалгъанды, деб джазадыла, сизни «Тауушугъуз» а...

— Бизни «Тауушубуз» — ишчилени тауушуду, пролетариат а къоркъуб артына туругъа умут этмейди. Революция хорланнганды, деб айтханым бол-

са, мен эм артда — барысындан да сора — айтырыкыма.

— Сен билемисе, Володя, мен бюгюн мамукъ сокъгъан Нева фабрикада ишлеген тиширыулань аллында сёлешгенме, — деб Мария Ильинична сёзюн башлагъанлай, аны Надежда Константиновна кёзю-башы бла къоркъутуб тохтатды.

— Володя! Биз солургъа келгенбиз да? Сен сёз берген эдинг. — Надежда Константиновна бармагъы бла къоркъутду. — Огъай, аланла, алай джарарыкъ тюлдю. Володя тамам ахырына джетгенди. Къуру эки айны ичинде халкъны аллында онбеш кере сёлешгенди, къыркъ чакълы бир статья, уллу брошюра джазгъанды. Тюнене кенгешден келгенинде, эки къолун да ёрге тутуб: «Вой салама, бир кесек солургъа керекди», — дегенди. Бу сегиз кюнню ичинде окъуй-джаза билмеген болургъа, джууала джыя барыргъа, суу ызына джууунургъа джюрюрге, сууда ёсген лилияладан (гокка хансладан) уллу, ариу букетле этерге ант этиб, меннге къаты сёз бергенди.

Имбашларын джыйырыб, Владимир Ильич былай джууаб берди:

— Хайыр, мен таб сангырау-тилсиз болургъа хазырма. Алай а бир сорлугъум барды: Аня, Марк эмда Митя не джазадыла, аланы ишлери къалай барды?

— Къысха письмочукъла джазадыла, тынч-эсенбиз, кёб ишлейбиз, деб билдиредиле, — деди Мария Александровна. — Тамбла берирме окъургъа, а бусагъатда джукълар заман джетгенди.

Барысы да, ананы айтханындан чыкъмай, комнаталарына чачыладыла.

Мария Александровна кесини комнатасында талай заманны олтурады; кече не къадар узун болуб, балалары да иги адамыча джукълаб, къарыу алсала сюеди.

Озгъан, 1905-чи, джыл бютеу къралда революцияны оту джаннганды. Ишчиле бары бирден забастовкагъа¹ чыгъыб, станокланы тохтатхандыла, джана тургъан от ауузланы джукълатхандыла, саулай халкъны насыбы ючюн, къралларына сауут-саба алыб, патчахлыкъ бла къазауатха киргендиле. Ишчилени ызы бла элчиле къралгъандыла. Къралны хар къалайында да помещиклени мекамларына, джерлерине от салгъандыла, Мария Александровнаны балалары, бири къралмай, бу сермешиуню туура кыйын джерлеринде болгъандыла. Митя туугъан Симбирскесинде ишчиле бла элчилени къраб кюрешгенди. Темир джоллада ишлегенлени барысын да забастовкагъа чыгъарыу ишлеге къратышханы ючюн, Маркны Самарагъа ссылкагъа джибергендиле, алайда да ол революцион ишчиле бла бирге болгъанды. Маняша Питерни фабрикаларында иш бардыргъанды. Аны тиширыула бла селеширге, алагъа айтханын этдирирге уллу пахмусу барды. Аня большевик издательствода ишлейди. Мындан алда эрине Самарагъа кетгенди, Ара Комитет салгъан борчланы анда толтурур джанындан боллукъду.

Хар кюн сайын Мария Александровна, «Тауушну» окъуб, кесини джашы Владимирни кърал ызын кърюб турады, аны джаны-къраны да революцияны джазыуу бла бирге болгъанын таныгъанды. Надежда Константиновна аны ийнамлы джакъчысыды, багъалы негериди, эрине кърыйгъыра билген тиширыуду. «Аланы солургъа чыккгъанлары къралай иги болду! Газетлени не джазгъанларыны юсюнден сѣз башларгъа меннге неге керек эди?» — деб Мария Александровна кеси кесине урушады.

¹ забастовка — капиталист заводлада, фабрикалада ишчилени бирден иш тохтатыулары.

Елизаровланы дачалары нарат тереклени арасындады. Кюн тийиб, тереклени кёлеккелери джерде созулдула. Чыпчыкъла, джукъудан уяныб, чегетни джырлагъан тауушдан алдырдыла.

Эшик акъырын ачылыб, Владимир Ильич крыльцогъа чыкъды. Садда айлана келиб, санларын бир кесек ойнатды, башын ёрге тутуб, кёзю сабан чыбыкыгъа этилген уягъа джетиб тохтады.

Къарт чыпчыкъ, уяны башына къонуб, балачыкыгъа — уяны аллында джерчигинден учхалаб кет да, къанатчыкъларынгы бир сыначы, деб кюрешеди. Балачыкъ къоркыгъанды да аны айтханын эталмайды. Болмагъанында, чыпчыкъ, къанатларын кенг джайыб, тынч ёрге чыгыб, уяны тегерегинде учуб айланыб, юсюне тюшдю, сора, биягъындай, не ариу айталгъанын да айтыб, балачыкъдан тилеб тебреди. Анасы да, башын уяны тегерек тешикчигинден бери чыгырыб, балачыгына кёл этиб кюрешеди. Эм ахырында чыпчыкъ балачыкъ хо деди, сора уяны алчыгындан кесин атды, къалтырай, къанатчыкъларын дженгил-дженгил къагъа, асыры къоркыгъандан джююлдерге кюреше, барыб такъюзюк терекни бутагына тюшдю. Атасы тегерегинде уча эди — бир, ташча, энишге тюше эди, бир шыб деб ёрге чыгъа эди. Балачыкъ, бутакъда ары-бери бурула келиб ызына — анасына учду. Алайына ала джюу-джюу этдиле — къууандыла, къууанч аллы болдула. Балачыкъ энди олтуруб туралмайды. Ол, кенгден-кенг уча келиб, эм артында кёзден ташайыб кетди.

Владимир Ильич, башын булгъаб, ышарды, хурджунундан эки бюкленген тетрадни да, карандашны да чыгырыб, крыльцочукъда олтуруб, джазыб тебреди...

Талай заманны Мария Александровна комната-сыннан чыгъалмай турду: пол къангала джызылдаб, балаларым уяныб къалырла, деб къоркъады. Эм артында, джумушакъ туфлилери бла эслеб акъырын атлай, сенчагъа чыкъды. Эшикни садха аз ачыларакъ болуб тургъанын кёрдю. «Кечеге эшикни этерге унутуб мен къалай къойгъан болурма?» — деб кеси кесине, къоркъаракъ болду.

Къараса, Владимир Ильич атлауушлада олтуруб тура. Тетрачны тобукъларына салыб, ол дженгил джазыб барады. Анасы аны башына къолун салды.

— Аначыгъым! — Секириб туруб, Владимир Ильич тетрадын сыртында джашырды.

Мария Александровна харх этиб кюлдю.

— Алай эсиме келген бир къауум оюмну сиз джукълаб тургъан сагъатда джазыб къояйым, деб тебреген эдим. Кел, садда бир кесек айланайыкъ.

Мария Александровна джашына хант ашаучу юл-лерини терезесини тюбюнде къырау ургъунчу чагъыб тургъан розаланы (гокка хансланы) кёкенин, гюллери бла мазаллы четенге ушаш, уллу тегерек клумбаны кёргюздю. Къалайгъа барса да, Мария Александровна гокка хансла бла кегет тереклени ёсдюре эди. Таб ма бусагъатда да Симбирскеде, Къазанда, Кокушкинода, Алакаевкада, Самарада, Подольскеде эмда Феодосияда урлукъларын кеси биринчи джыйгъан настурцияла, ариу ийис этген чий къудору, лилияла¹ бла георгинле,² соханла бла тюб этген хансла чагъа болурла.

Владимир Ильич агурча тахтаны кёрдю, зыбыр чапракъланы ары-бери этиб, агурча табды, аны бери юзюб алыб, къол аязы бла чанчыла тургъан тюкчюклерин ары сюртюб, къууаныб ашады.

¹, ² лилия, георгин — гокка хансланы атларыды.

— Татлы эди!

Юйден джырлагъан таууш келди.

— Эшитемисе, Надюша бла Маняша аяусуз джырла джырлайдыла, — деб кюлдю Владимир Ильич.

Джарыкъ бетли алакъытайдан чепкенлери бла, къызныкыча, къаты эшилген эшмелери бла, ала садха чабыб кирдиле, экиси да джукъгъа сагъыш эте билмеген кюлкючю, къууанчдан толуб тургъан къызлагъа ушайдыла.

— Джарыкъ танг бла! Сейирлик солууну аллы бла! — деб кычырдыла ала. — Келигиз, джууунургъа барайыкъ!

— Бар, бар, Володюшка, мен сиз къайытыргъа беседкада эртденниги ушхуур этиб турурма. — Мария Александровна, талай джаш агурчачыкъ джыйыб, джашына узатды. — Сизни джолугъузгъа.

* * *

Тоснадан ромашка букетлери бла къайытдыла.

— Ой, къалай ач болгъанбыз биз... — кюледи Мария Ильинична.

— Аначыгъым, Володяны сууда чабакъча джюзгенин кёрюб, саблинчи джаш сюрюу аны белгили морякгъа санаб къойгъандыла.

— Володя уа къайдады? — деб сорду ана.

Мария Ильинична бла Надежда Константиновна тегереклерине къараб сейирсиндиле.

— Бу къуджур ишге къара. Ол, джыр макъамын сызгъыра, бизни ызыбыздан келиб турду да сора джырлагъыз, деб тиледи. Къайры тас болуб къалды бу?

— Мен билдим, дейме. — Надежда Константиновна ахсынды.

— Бизни джырлагъаныбыз анга, газетле излей, станциягъа джанлар ючюн керек болгъанды. Окъуй-джаза билмеген болургъа анга алай тынч тюлдю... Ма кеси да, ишексиз, къолунда да джоппу газети барды.

Газетлерин сыйырыргъа умут этиб, Надежда Константиновна бла Мария Ильинична кюлюб Владимир Ильични аллына чабдыла, алай а бети тюрлениб тургъанын кёрюб, не этерге билмей тохтадыла.

— Володя, не болгъанды? — деб Надежда Константиновна къайгъылы болуб сорду.

— Думаны¹ чачхандыла, — деб джууаб берди Владимир Ильич. — Мен алай боллугъуна сагъыш этген эдим. Алай этериклерин билиб туругъа керек эдик... Ма энди патчах уралгъанын уруб тебрерикди. Дженгил огъуна джолдашларыбызны джыйыб, партияны къалай атларыны юсюнден оноулашыргъа тыйыншылыбыз. — Владимир Ильич газетни кенгине ачды.

Мария Ильинична бла Надежда Константиновна уллу къара харифле бла басмаланнган быллай сёзлени окъудула:

Кърал Дума чачылгъанды

Мария Александровна джукъ да айтмай тынгылайды. Солуу бошагъанын ол ангылагъанды.

Владимир Ильич, аны бетине къарагъанлай, къыйналыб тургъанын эследи. Сагъатын хурджунундан чыгъарыб, былай айтды:

— Аначыгъым, сен ангылаб тураса, биз бусатдан огъуна кетерге керекбиз. Поезд Питерден

¹ Дума — Россияда закон ишлеге къарагъан неда кърал къууллукъну бардыргъан джыйылыу.

кѣб болмай чыкыгъанды, сора алай эсе, ызына бир сагыатдан кыайытырыкыды. Бизни эртден ушхууур ашаргъа энтда заманыбыз барды.

Владимир Ильични сагышха кетиб тургъан бетине хар ким кѣз джетдире, киши да ауузундан сѣз чыгъармай олтурадыла.

— Маняша, сен Выборг джанында билген адреслеринге айлана барырса. Менжинскийде джыйылырбыз. Надя Лиговкагъа барыр.

Владимир Ильични бир кѣолу кыашыкычыкы бла шайны кыатышдырады, башха кѣолу бла газетни бетлерин ачады.

Калитка джырылдады. Мария Александровна беседкадан ары чыгыб кыарады. Онтѣрт-онбеш джыл болгъан джашчыкы калитканы кыатында сюелиб, джунчугъандан картузун ууа тура эди.

— Сен кимгесе? — деб сорду Мария Александровна.

— Меннге Владимир Ильич керекди.

Мария Александровна, сакы бола:

— Мында аллай адам джашамайды, — деди.

— Да, ол болмай эсе, Надежда Константиновна керекди. Бек уллу ишни юскунден айтыры болуб, Ромка келгенди, дегиз. Мен Питерденме.

Джашчыкыны таукел тюрсюню барды, адамгъа ачыкы эмда керти кыарайды, алай а картузуна кыадалыб тургъаны аны джюрегинде кыайгыысы болгъанын кѣргюзеди.

Сесеклениб, Мария Александровна Надежда Константиновнаны чакырады. Джашчыкыны былай кѣргенлей, эртдеги танышына тюбегенча, Надежда Константиновна анга кѣол бередиди. Джюреги басылыб, Мария Александровна беседкагъа кыайытады.

— Къоркъуу барды, Надежда Константиновна, — деди Ромка, арам-кыарам этмей. — Ефим Пет-

рович тилеб айтдыргъанды, — джашчыкъ мындан арысын киши эшитмезча шыбырдады, — полиция Владимир Ильични излеб айланады. Мен станцияда болгъанма, анда шпикле бла жандармла топ-па-толудула.

Надежда Константиновна чыммакъ агъарды.

— Сау бол, Ромачыкъ. Питерде къалайды бусагъатда, рахатмыды?

— Огъа-а-й, къайдан боллукъду тынчлыкъ. Патчах Думаны чачханды. Халкъ бек ачыуланады.

— Ызынга къалай къайытырыкъса?

— Меннге не, мен джашыртын миниб да барырма ызыма...

Кесин джарыкъ, джукъгъа къайгъырмагъанча этиб, Надежда Константиновна столгъа къайытды. Мария Александровна анга сымарлаб къарады.

— Надячыкъ, ким эди ол келген?

— Таныш джашчыкъды, джилек сата келген эди, бек багъа айтханы себебли, мен алалмадым.

— Да сора мен аны къолунда четен бла джилеклени эслеялмай къалгъан болурмамы? Питерден дачагъа киши джилекле келтирirmi?

Надежда Константиновна, терслигин ангылаб, Мария Александровнагъа къарады.

— Джашчыкъ, Думаны чачхандыла, деб аны айтыргъа келген эди. Башха айтханы болмады.

Владимир Ильич къалай эсе да бир табсыз хапар келгенин ангылагъанды.

— Надюша, кел хар нени джыйыб хазыр этейик, ансы сен бир бек керекли затны унутуб къоярыкъса.

— Не болса да сиз бир джукъ къабыгъыз, — деб тилеб джабышды Мария Александровна.

— Биз ма бусагъатдан къайтырыкъбыз, — деб ийнандырды Надежда Константиновна.

Владимир Ильич хапаргъа сабыр тынгылады.

— Сен кьоркьма, Надюша. Былайдан ол экинчи станциягъа дери мен джаяу барырма да алайда поездни сакъларма. Поповкада мени чыртда излей биллик тюлдюле. Ары дженгил огъуна кетерге керекди: поездге джеталмай къалыргъа боллукъма.

— Володя, — Надежда Константиновна эрини имбашларына къолларын салды, — мени бир бек айтырым барды: сакъ бол сен.

Владимир Ильич юй бийчесин уппа этди.

— Толусу бла басылыб къал. Ийнан, ала мени туталлыкъ тюлдюле. Ёмюрде да. Эшитемисе — ёмюрде да! Аначыгъыма не айтыб, къалай ангылатайыкъ?.. Ол рахат болур ючюн, эртденги шхууурну иги тойгъунчу ашаргъа керекди.

Владимир Ильич, столну джанына олтуруб, суууб тургъан шайны солууун алмагъанлай ичиб джиберди.

— Энтда бир стаканчыкъ, — деб ол стаканын анасына узатды. — Не залим ач болгъан эдим. — Бир-бири ызындан юч бёрекчикни, исси шайны иче, ашады. — Хы, энди мен тебрерге керекме. Бара-бара джолда джолдашларыбызны бирин кёре кетерикме, — деди Владимир Ильич къууаныб. — Маняша бла Надюша мени станцияда сакълаб турлукъдула. Ызыма къайытыргъа манга табыкъ джокъду. Сау къал, багъалы аначыгъым. Биз, сёзсюз, сеннге келиб солурукъбуз, ол заманда уа кёб турурбуз.

Мария Александровна джашын калиткагъа дери ашырды. Ол, аллына силкине, атламына кёре къолун да кючлю къымылдата, чегет джолчукъну кетди.

Джашы джол айланган джерде кёзден ташайгъынчы, ана ызындан къараб турду. Аны джюреги тынчлыкълы тюл эди...

оезд келди, олсагъатлай да экинчи кьонгурау кьагъылды. Ауур джюгю бла кьарт тиширыугъа Вячеслав Александрович вагонга минерге болушду, кеси да атлауучлада тохтады. Ючюнчю кьонгурау кьагъылгъанлай, поездни биягъынлай чархлары таркь-туркь таууш этиб тебретиле, доктор Левицкий да, сабыр атлай, вагонга кирди. «Къуйрукъ» джокъ эди. Джангыз бу кьарт кьатындан сора Подольскени станциясында поездге башха адам минмеди.

Левицкий терезени аллында ёрге тургъанды. Кир чачылгъан миялаланы ары джанында семафорла, гитче станциячыкъла, къачхы джангурладан кьаралыб тургъан юйчюкле кёрюнюб-ташайыб барадыла. Станциягъа джууукъ кирсе, поезд чархларын кьаты кьурушдурады, доктор да, аякъ юсюнде тохтар ючюн, кьол аязларын кьабыргъалагъа тирейди.

— Сен, джаным-кёзюм, кесинги ары-бери нек ураса? — деб сорду анга терезени кьатында олтуруб келген кьарт амма. — Олтурсанг а. Башда акъыл болмаса — эки аякъгъа кюч кирир.

— Сау болугъуз, — деб мурулдады Вячеслав Александрович, олтургъан а этмеди.

— Кийиннгенинг да бир тюрлюдю, — амма аны башындан аягъына дери сынаб кьарайды, — кийиннгенинг джай замандачады, а башынга да, аякъларынга да къышхы затланы кьаблагъанса.

— Кюн къалай эсе, амма, мен да алай кийиннгенме, — деб джууаб этди доктор. — Кёресе, кьар бла джангур бирден джаугъанларын, не къыш тюлдю, не къач тюлдю. Плащны меннге тамам керекли заманыды.

Темир джолну джаны бла эриб батмакъ болгъан

джолну тутмакъланы колоннасы барады. Адамла къалын батмакъдан аякъларын кючден аладыла.

— Къаллай бир адамны сюрюб барадыла, — деб амма мыдахсынды, — кёремисе, адамланы каторгагъа сюрюб тургъанлы юч джыл болду, алай болгъанлыкъгъа муну учу-къыйыры кёрюнмейди.

— Саулай Россияны каторгагъа джибериб къо-
ялмазса, — деб джиберди Левицкий.

— Хо, хо, мен да алай айтама — джибераллыкъ тюлдюле. Мени туудукъчугъуму да, Павлушканы, сюрюб кетгендиле. «Хайыр, энтда келир бешинчи джыл, ол заманда биз алагъа кёргюзюрбюз», — деген эди бизге.

Къолу бла уллу бычагъын кесине къыса, жандарм вагонда ары-бери джюрюйдю. Тёгерегине къарай келиб, адамланы мур-мур этгенлерине къулакъ салды.

— Тюз айтаса, амма, — деб джууаб берди доктор, жандармны эслеб. — Патчахха тыйыншлысыча сау бол дерге керекди. Тюз иннет бла къуллукъ этерге керекди. — Бу сёзлени айтыр-айтмаз Левицкий, бир аман затны къабханча болуб, чачайды.

Жандарм тыкъ, деменгили санлы эркишиге сый бериб къарады, къарт тиширыугъа уа ишекли болуб, сымарлаб, башындан аягъына дери кёз джетдирди.

— Мен а сени джарагъан адамгъа санаб тура эдим, сени уа ким болгъанынг танылды. — Амма, Левицкий таба тюкюрюб, мурулдай-мурулдай, башха шиндикге олтурду. — Сен жандармгъа бетсиниб сюеле болурса, джолну-джол узуну сир къатыб. Мени Павлушкам каторгадан къайытыр, ол заманда биз сизге кёргюзтюрбюз...

Левицкий, эти ачыгъанча болуб, джыйырылды, алай а джукъ айтмады.

Поезд Москва атлы вокзалгъа джууукълаш-ханды.

Доктор эрлай площадда трамвайгъа минди. Тёгерегине къараб, кёлюн басды: олтурургъа бош орун джокъ эди. Аякъ юсюнде барыргъа боллукъду. Вагонну бауундан тутуб, ары-бери чайкъала, сюеледи. Къатында олтуруб баргъан студент, тыкъ санлы джюйюсханны деменгили сакъалы бла мыйыкъларына кёзю джетиб, орнундан къобду.

— Тилейме, олтуругъуз.

— Сау болугъуз, мен бусагъатдан тюшерикме, — Левицкий студентге хыны къарады.

Трамвай биринчи тохтагъанлай, тюшдю, плащыны джагъасын ёрге этиб, орамны бир джаны бла — тайгъакъ джолчукъну — эслеб, сакъ атлаб барады.

* * *

Григорий Степанович Ульяновлада къонакъ болуб олтурады. Столда самауар кесини джырчыгъын джырлаб бошаргъа джетгенди, терезе миялалагъа мылы къар джоппула тийиб джагъыладыла, сора мияланы энишге къыйналыб тайгъалайдыла.

Анна Ильинична къонакъны шай бла сыйлайды. Мария Александровна, палтон джаулукугъа чырмалыб, чайкъалырча ишленген шиндикге олтуруб, суукугъа тёмей джыйырылгъанды. Юйню иесини ауур хапджюгю комнатаны мюйюшлерин толтургъанды, аны ючюн болур, ала къарангы кёрюнедиле.

— Симбирскеден сора ненча джерге кёчгенибизни мен санын-санауун унутханма, — деб Мария Александровна хапар айтады.

Анна Ильинична юй керекчиклери бла бу эки гитче комнатачыкъны Божедомкада 1908-чи джылны октябрь айында патар орнуна тутхан эди. Владимир Ильични китабын джиберир ючюн, уллу эмда

магъаналы иш этерге керек эди. Полициягъа эслет-
мез ючюн, хар ким да къачан чыгъады, деб сакълаб
тургъан китабха къоркъуу келмез ючюн, уллу Мос-
квада сансыз джерге тюшюб, адамлагъа хазна тюбе-
мезча болургъа тыйыншлы эди.

Алай а татлы адамлары аланы былайда да таба-
дыла. Григорий Степанович Симбирскеденди, аны
бла бир джерде джашагъандыла. Бусагъатда Сара-
товда ишлейди. Ишчи джашчыкъ эди, аты да—Гри-
ша; бу озгъан джыллада техника училищени бошаб
чыкъгъанды, «Джилтинни» агенти болуб тургъан-
ды, партияны таша типографиясына хозяин бол-
гъанды, тюргеги кириб чыкъгъанды, тыш къралла-
гъа къачыб кетиб, заманны бошунагъа джибермей,
технологический институтну экстерн бла — кеси
къарыуу бла хазырланыб — бошагъанды.

— Бусагъатда мен уллу адамма, — деб кюледи
Григорий Степанович, — баулейтерни — уллу нем-
ча предприятиеде ишни бардырыучуну — орнун ал-
гъанма. Саратовну къатында быргъы этген завод
ишлейме. Мени кабинетимде телефон, сейф барды-
ла; сейфиме полицияны не алакат усталары да ач-
хыч табаллыкъ тюлдюле. Таша литератураны сакъ-
лар джер барды.

Григорий Степанович ариу мыйыкъларын сыла-
ды, крахмал къатдыргъан мийик джагъасында бой-
нун солутур ючюн, башын ары-бери бурду.

— Ма бу затха чырт юреналмайма, — деб ол
джагъасын кёргюздю.

Узун, кёк кёзлю, сакъалыны тюбю да сыйдам
джюлюнюб, къаралдым ариу костюму юсюнде, ол
ишчи тукъумдан чыкъгъан ишчиге бир да ушамай-
ды, ма ол себебли, кертиси да, анга джангыз бир
жандарм большевикди, деб айталлыкъ тюлдю.

Олтуруб, Симбирскеде джашагъан джылларын,
Волганы кенг джерлерин эслерине тюшюредиле.

— Эм уллу хапарымы «тымгъа» сакълаб турама. — деди Григорий Степанович. — Мен Парижге барама, Владимир Ильичге.

— Сиз Володюшканы кёрлюксюз! — деб Мария Александровна кьолларын бир-бирине урду.

— Да, мени бизникиле меньшевикле бла къалай боллугъубузну юсюнден Владимир Ильич бла оноулашыргъа джибередиле. Ала ишчилени башларын къатышдырадыла, кеслери да бир иги затха ийнанмайдыла, патчах законлагъа баш джарашдырыргъа чакъырадыла, бир къуджур затлагъа юретедиле, революция къайытмаздан къуругъанды, дейдиле. Ала айтханнга къаршчы турургъа бизни билимибиз джетмейди.

— Да, уулу джууалача ёсген алдаулукъ учениелени барысына да къаршчы бек кючлю сауут керекди, — деб Анна Ильинична джууаб берди. — Владимир Ильич аны бек иги биледи. Ол философиядан китаб джазгъанды. Ол китаб бизни барыбызгъа да ишчи кьозгъалыуда болгъан къатыш-къураны тюзетирге болушурукъду. — Анна Ильинична ахсынды. — Китабны кьол джазмасын Владимир Ильич Москвагъа джибергенди, алай а аны къайда эсе да мычитхандыла. Полицияны кьолуна тюшген эсе да, ким биледи?

Мария Александровна тиледи:

— Мени ауругъанымы юсюнден Владимир Ильичге айтмагъыз, аны тынчлыкъсыз этмегиз. Иги турады, джокъду хатасы, дегиз. Аланы къалай джашагъанларына, неден инджилгенлерине иги сынаб къарагъыз.

— Москвада ишлени юсюнден Владимир Ильичге былай айтыгъыз... — деди Анна Ильинична.

— Мен кесиме барайым, бир кесек солуюм, сиз да кесигизни ишигизни этигиз.

Анна Ильинична анасын, комнатасына элтиб, джумушакъ шиндикге олтуртду, ауругъан бутларын палтон джаулукъ бла къысдырды.

Ал юйде къонгурау таууш Анна Ильинична бла Григорий Степановични сёлеше тургъан сёлзлерин бёлдю.

Григорий Степанович «Вейсман эмда К°» деген предприятиеде ишлегенини юсюнден ары-бери барса кёргюзюучю карточкасын кюбе туюбу хурджунудан чыгъарыб, столда адам эслерча салды. Анна Ильинична эшикни ачаргъа кетди.

— Сау келигиз, доктр, — деб ол Левицкий бла саламлашды.

— Сиз къалай заманында келдигиз, аначыгъымы халы бек аманды.

Вячеслав Александрович бёркюн алды, плащын тешди. боталарына, былагъа уа не этейим, дегенча къарады.

— Шиндик берейимми сизге? — деб сорду Анна Ильинична.

— Огъай, огъай, эркинлик берсегиз, ботачыкъланы тешмей къоярыкъма. Меннге энишге ийилирге къыйынды.

Левицкийге алкъын къыркъ джыл да болмагъанды, Анна Ильинична анга джазыкъсыныб къарады, сора юйге кийириб:

— Шагърей болугъуз, — деди.

Григорий Степанович докторгъа шиндик салды. Анна Ильинична стакан бла къалын шай келтирди.

— Олтуругъуз, — деб Анна Ильинична Левицкийге къарады.

— Сау болугъуз. Мен сабийлигимден бери «а-ля фуршетге» — шайны ёретинлей ичерге—юрениб турама, — деб доктор накъырда этди, кёзюню къыйырын столда карточкагъа джетдирди, сора Григорий

Степановични ариу кийиз бөркюне къараб, хыны-ракъ айтды:

— Аман бөркдю.

— Доктор, сиз айтханнга кёре, бусагъатда кийиз бөрк киер заман тюлдю, — деб ариу, скойюмлю джуу-аб берди Григорий Степанович. — Алай а мен, пред-приятени иши ючюн, тыш къраллагъа барама, анда уа кёрпеден этилген джылы бөрк киймейдиде.

— Эркинлик берсегиз, мен ауругъаннга бир къа-рар эдим, — деди Вячеслав Александрович.

Григорий Степановични немчагъа санаб, доктор тынчлыкъсыз болду.

Анна Ильинична анасыны эшигин ачды.

— Кюнюгюз ашхы болсун! Негиз ауруйду? — иш этиб, къычырыб саламлашды доктор: былагъа аны эртдеден шагърей болгъанын немча билмесин.

Левицкий эшикни къаты этди.

— Сау келигиз, багъалы Вячеслав Александрович. Мен сизни кёрмегенли кёб заман кетди, кесигиз да тамам керекли сагъатда келдигиз.

— Мен сизге сары алтын, хазна келтиргенме, — деб Вячеслав Александрович Мария Александровнагъа ийилиб шыбырдады.

— Не хазна? Къайдан, кимден? — Бек сейир-синди Мария Александровна.

— Владимир Ильичден.

— Володячыкъдан? Сиз аны кёргенмисиз?

— Алты джыл мындан алда Цюрихде. Ол заман-да мен, кийиз бөрклени къалай этедиде, деб Фран-циягъа баргъанымда, анга бурулгъан эдим. Биле болурсуз, орус фетрни — джукъа урулгъан кийиз-ни — гинасуу кьошуб этедиде. Ол себебден ишчиле-ни арасында аны ууундан ауруу табхан адам бек кёбдю. Францияда уа башха амал табхандыла... Аны

юсюнден артда сёлеширбиз... Тилейме, сыртыгъызны меннге буруб олтуругъуз.

Мария Александровна, муну энтда иги ангылаялмай, шиндикден ёрге турду, палтон джаурукъ тобукъларындан тайыб, полгъа тюшдю.

— Сиз кыйналмагъыз, беш минутдан мен джаурукъну ёрге алырма. А бусагъатда уа пиджакны тешерге керекме.

Мария Александровна сейир-къудрет болгъанды: Вячеслав Александрович былай нек этеди, бу бир керти, бир халал адам болуучан эди. Муну бюгюн бу къуджур ишлерин къалай ангыларгъа болукъду?

— Мен ол сагъатда огъуна, Цюрихде, Владимир Ильичге: мен сиз айтханнга хазырма, деген эдим, да ма энди меннге ийнаныб уллу аманат этгенини юсюнден къууаныб айтама...

Доктор, кёкюрегинде байлауларын тешиб, джазылгъан къагъытланы юсюнден алыб, столгъа эслеб, ариу салыб барады.

Эм арт къагъытны да юсюнден алыб, пиджагын да кийиб, ол былай айтды:

— А энди къарагъыз. Пальтон джаурукъну энди мен ёрге алыргъа боллукъма.

Бери бурулуб къарагъанында, Мария Александровна джоппу къагъытны кёрдю, башында къагъытда: «Материализм эмда эмпириокритицизм» — деб окъуду.

— Володячыгымы философиядан къол джазма-сы! Ол не болуб къалды деб, бизни дыгаласыбызны сизге айтыб ангылатыргъа да кыйынды! Володячыкъ да умут юзюб, чырт да тюнгюлюб — ма аллай письмо джибергенди. Арабин, къол джазмам, талай айны кюрешген кыйыным тас болубму къалды? — деб тынчлыкъсыз болгъанды. Джазма кеси джангыз

бир болса. Кертиси да, къалай багъалы зат болады ол. Мардасыз сау бол, багъалы Вячеслав Александрович. — Мария Александровна докторну къу-чакълаб, анача джаякъларын къаты уппа этди.

— Хы, — къууаныб ышарды Вячеслав Александрович, — энди мен кесими бойнумда борчуму толтурайым. Не затды сизни къыйнагъан?

— Меннге сууукъ чабханды. Бутларым къыйнайдыла. Алай а аны юсюнден артда, артда, — деди Мария Александровна, суйюнюб джазманы бетлерине къарай. — Ма бизни къонагъыбыз да кетди.

Анна Ильинична эшикни кенг ачды.

— Анячыкъ, джаным-кёзюм, Вячеслав Александрович Володяны къол джазмасын келтиргенди.

Столну къатына келгенлей, Анна Ильиничнаны джюреги ёрге урду. Ол, кюлюб:

— Сизни «а-ля фуршетге» — шайны ёретинлей ичерге — нек юреннгенигизни мен энди ангыладым, — деди.

Доктор джууаб берди:

— Мен багъалы къагъытла буршу боладыла деб къоркъа эдим. Ол огъай эсенг, вагонда, жандарм мени тутуб къояр да деб, патчахха джараулу не эсе да бир сёзле да айтханма. Алдыр-омакъ сёзлери ючюн, иги халили джаш адамгъа аман айтдым, тюзю — ичимден. Дагъыда тилейме, кечигиз: курьерни¹ — къол джазма басмагъа урулуб чыгъарыкъды, деген сёзюне къараб, эркинлик да алмагъанлай, мен аны окъуб джибергенме. Кечени-кече узуну окъуб чыкъгъанма. Бек къууаныб, къызыныб окъугъанма. Бек алааматды! Тамам уллу пахмуду бу! А энди бир стакан шай ичерге эркинлик беригиз. Мен шайны олтуруб ичерге сюеме, стакан тубчюкден тарта, шекерни да къыйырчыгъындан къаба...

¹ курьер — къагъытланы джюрютюучю адам.

Сора къайгылы, тынгысыз кюнле башландыла. Анна Ильинична издательстволагъа (басмагъа уруучу джерлеге) айланады, китабны аланы къайсысы чыгъарыргъа боллугъун излейди. «Чыгъарыр джер табылмай эсе, ары-бери демей, олсагъатдан Бончха джибер: алай а окъургъа джангыз бир адамгъа бермесин эмда бек кючлю сакъласын, къармалыб къалмазча этсин!» — деб Владимир Ильич Анна Ильиничнагъа джазгъан письмосунда къаты айтханды.

Къол джазманы шахмат столчукгъа салгъандыла, анда ол тынчлыкълы сакъланады.

Ахырында китабны джиберир джер табылды. Къол джазма ары берилди. Халат кетгени болса, тюзетирге деб, басмагъа урулгъан къагъытла келиб тебретиле. Владимир Ильични анасы бла эгечи, басмаланган къагъытланы окъуй, кече сайын олтурадыла.

— Былайда мен точка бла запятой саллыкъ эдим, — деди Мария Александровна. — Андан арысында басма халатла кёбдюле. Талай кере «тамам» деген сёз «д» хариф бла джазылгъанды.

Анна Ильинична, окъуй келиб, былай айтады:

— Буржуй философияланы, аланы хынтырмынтыр гырылдагъанларын аяусуз, алапат урады. Барысын да туура джигине джетдириб, ачыкъ ангылатыб. Ма былайда уа мен «гогольчу Петрушканы» къорат, деб тилерикме, алайсыз да бек чемер, бек терен джазылгъанды.

— Володячыкъ унамаз, — деди анасы. — ол хар барын да адамыча сагъыш этиб джазады, хар сёзю кесини орнундады.

Владимир Ильични философиядан къол джазма-сы ишчи классха, уллу муратына джетер ючюн, не

этеригин кѳргюзеди, аны басмадан чыкыгъан кыагытларына Мария Александровна бла Анна Ильична кызыныб, кѳл ашаб кыарайдыла.

«...адамны кыаджыкыдыргъан эмда эрикдирген ишни этген бла биргелей, анама да кыарамакылыкы эсебсиз кыыйынды. Ол тукыум халда басмадан чыкыгъан кыагытланы алай юлгюлю джарашдырылгъанларына мен бек сейир болама», — деб джызгъанды Владимир Ильич эгечине.

Алай улуу да болмагъан комнатада дауур иги кесекден бери чыгъады. Кечигиб къалмайыкъ деб, бары да эртдерек келгендиле, ишден чыгъар-чыкъмаз келгендиле, тюбешириклерине къууаныб, байрам халгъа киргендиле. Тютюн ийис басма бояуну, машина джауну, кендир джауну, чабакъны ийислери бла къатышханды.

Стокгольмда халкъ юнню комнаталарыны биринде орус социал-демократла джыйылгъандыла, ала швед полицияда «Бош заман эмда хайыр» общество деб джазылгъандыла.

Джыйылыуну аллы бла заманны къысхарта эмда обществону атын чыгъара, магъана джаны бла къолайлы болмагъан картиналагъа къарайдыла, бир-бирине накъырда этедиле, амма аны алай, не болса да, деб бардырадыла. Аланы барыны да акъылларында бюгюн башха зат барды.

Биргесинде да эки тиширыуу бла, комнатагъа Яков Семенович кирди. Аланы бири — джылы келген, субай битген, джукъа, ариу бети болгъан тиширыу, экинчиси — къара чачы бла, аралары кенг, ариу къара кёзлери бла бир джаш адам.

— Тилейме, таныгъыз-билигиз, — деди Яков Семенович былайгъа келгенлеге, — Владимир Ильични анасы — Мария Александровна, эгечи — Мария Ильинична, социал-демократ партияны члени.

Комнатада дауур тохтады. Барысыны да анда, Россияда, аналары къалгъандыла, энди ма бу, Ленинни анасы, былайгъа аланы аты бла келгенди, бала татыуун, ана соймеклигин келтиргенди.

Мария Александровна бла Мария Ильинична кёргюзген шиндиклерине олтурдула. Не эсе да олсагъатдан адамла мыдахландыла.

Мария Александровна, башын буруб къараб, ала-ны алай нек болуб къалгъанларын джюреги бла ангылады.

Узун, арыкъ джаш, къара чачы да ариу бурма болуб, ананы кёзюне кёзю джетиб, башын энишге тутду, сора столгъа салыныб тургъан сейир-тамаша чыракъны (фонарны) къатында кюрешиб тебреди.

— Бизни обществобузну атына кёре иш барды-рыргъа керекбиз, — деб ол джолдашларына къарады. — Къолайлы тюл эселе да, картинала бла бул-джунайыкъ. Джыйылыу ишин башларгъа алкъын толусу бла сагъатны тёртден бири барды.

— Къайсыгъыз джууугъуракъда эсегиз да, джукълатыгъыз лампаланы, кёргюзюб тебрерикбиз.

Комната къарангы болду. Мария Александровна-ны эсине сюд болуучу къарангы залны къоюн формалы чардагъы тюшдю, алайгъа джыйырма юч джыл мындан алгъа кесини Сашасыны арт сёзюне тынгыларгъа келген эди. Ол сагъатда джашыны ышаргъаны анагъа къарангы залны джарытыб къойгъан эди.

Ма энди бююн, ёмюрню тёртден бири чакълысы озгъандан сора, кесини дагъыда бир джашына — Владимирге тынгыламай тохтамады. Ким биледи, таб мындан сора анга тынгыламай къаллыкъ эсе уа! Джетмиш беш джыл кесин къысха-къысха билдире-ди...

Былайда анга сый бериб, джылы тюбедиле, бу комнатада къаллай бир адам ышарды; ма бу къыз Мария Александровнагъа къысылыб олтургъан-ды — анасына бек тансыкъ болгъан болур, аны ча-чындан да тютюн ийис урады, ишчиле джаша-гъан къыйырладан келсе, Маняшаны чачындан ургъанча.

Акъ къабыргъада сейир-тамаша чыракъ салгъан акъсыл тамгъа тыпырдайды, сора квадрат бла Ад-

миралтейство юйню башында джитиси (ийнеси) кёрюндюле. Ма Невский проспект (орам), омакъ-айбат кийинген адамла, учуб баргъанлай уюб къалгъан атла, «Сатыу-алыу юй», «Промышленностчу банк» деб джазылгъан къангачыкъла.

— Питер, — деб ахсынды къайсы эсе да.

Питер... Россия...

Бу комнатада олтургъанланы хар бири партияны буйругъу бла Россияны къоюб кетгенди. Ата Джуртларында ала — «патчахны властын сыйырыгъа, Россияда патчахлыкъны къурутургъа, демократия (халкъ власты) республика салыргъа, деб аманлыкъ ишле бардыргъанлары ючюн», не аз къалса да, ёмюрлюкге каторгагъа кетерик эдиле.

Башха къралда къоркъуусузлукъ, башына бошлукъ аланы кёллерине джетмейди, къууандырмайды. Аланы хар бирин Россиягъа термилиу кемиреди. Ата Джуртуну насыбы ючюн хар къайсысы да толусу бла джууаблы болгъанын энди ала артыкъсыз да бек ангылагъандыла.

— Къараб, бизникиле анда, Путиловскеде, не эте тургъанларын кёрюрча — аллай телескоп¹ табылмагъанына къыйналама, — деди къайсы эсе да къарангы мюйюше.

— Глуховчулагъа кёзюмю къыйыры бир джетсе эди. — Тиширыуну къонгурауча тауушу бла бирге джылагъаны келеди.

Нева суу бла патчахны «Штандарт» деген кемечигинден сора Джайгъы садны къыйырчыгъы кёрюндю.

...Джайгъы сад!

Бу сад ариу кёгериб, тереклерини чирчиклери ачылыб тебреген заманда Мария Александровна аны къаты бла озгъанды, быллай джазгъы кюнледе

¹ телескоп — узакъгъа къараргъа этилген мияла быргъы.

ёлум джашауну хорлаяллыкъ тюлдю, артына тур-
лукъду, деб кеси кесин ийнандырыргъа кюрешген-
ди; аны иги умутлары, джазгъы чирчиклеча, джю-
регинде къозгъалгъандыла, сора ауур бушуу бираз
сённгенди, асмакгъа асаргъа деб этген приговор-
лары да къуджур кибик, ётюрюкге ушагъанча кё-
рюннгенди. «Приговор бла къоркъутургъа излейди-
ле, асмакгъа асаргъа базмазла, алай эталмазла», —
дегенди ана кеси кесине.

Мария Александровна, къоркъуу джокъду да,
джукъ боллукъ тюлдю да, деб джюрегине сорушуб,
джюрегин басыб кюрешгенди.

Ана Петропавловск къаланы эшик аллысына ки-
риб барады. Юслерине джылтырауукъ къум къуюл-
гъан джолчукъла, анасындан джангы туугъанча
чыммакъ нарциссле, кёкбаш крокусла, хансны ачы
джашиллиги кёзюнгю алдайдыла.

«Былайда къалай ариуду», — деб Мария Алек-
сандровна разы болду. Тутмакъланы хауагъа къыс-
ха заманчыкгъа чыгъарсала да, аланы былайда
кёллери рахат бола болур, дейди.

Артда кесин Сашаны орнуна салыб къарагъа-
нында, бу къатылыкъ аны джюрегин титиретгенди,
кемсиз къыйнагъанды. Былайын ариу этгенлери
адамгъа суймеклик бла болмагъанды, барыб тохта-
гъан аман акъыл бла болгъанды. Кесинги иннетинги
ат да, джерде не аманлыкгъа да тёзюм сал да, ба-
шынга бош бол да, джашау бла хайырлан, скойгенинг
чакълы бир гулле бла, кюн бла, хауа бла зауукъ-
лан, деб кёргюзюр ючюн этгендиле; эркинликде джа-
шагъан бла къаланы мылы тартыб тургъан таш ма-
шогунда олтургъанны башхалыгъын билдиргенлик-
лери болгъанды. Аны ангылагъанында, бу ариулукъ
Мария Александровнаны кёзюнден тас болуб къал-
гъанды.

Эки къат темир буруудан анга джашыны джана тургъан сейирлик кёзлери къарайдыла; анасына джууугъуракъ турургъа дыгалас этиб, ол уллу акъ мангылайын тот болуб тургъан чалдыш темирге къысханды. Агъаргъан бармакълары бла буруугъа къадалгъанды.

— Саша, эс ташлама, бел къатдыр! Сен джашаргъа керексе. Джашауунг ючюн кюреш. Адам сау болса, не затны этерге да кючю джетерикди.

— Таш машокда эзилиб, термилиб джашар ючюн кюреширге? — деб Саша мыдах ышарады.

— Таш машокдан чыгъаргъа боллукъду, къабырдан а — джокъду чырт да мадар чыгъарча, — деб ана, къан дыгалас этиб, ойлашдырыргъа кюрешеди.

«Эс ташлама, бел къатдыр!» — дейди Мария Александровна кеси кесине. Дагъыда джангыдан судню, полицияны огъаргъы органларына (оноучуларына) джюрюб тебрейди. Таша полиция, такъыр кёллю ананы алдаб, айтханын этдирирге мурат этиб, джашынг ма алай-былай айтсын, — деб адамны адамлыгъын алгъан уятсыз затланы юретирге кюрешгенди.

«Эс ташлама, бел къатдыр!» — дегенлей тургъанды ана, кеси кесинден тилегенди, кеси кесине буйрукъ бергенди, иги умутуну джилтинчигин джюрегинде ышырыб, джукъланмазча этгенди, ол джилтинчик да анга баласы ючюн кюреширге болушханды.

8-чи майда Мария Александровна темир джолда ат тартхан вагоннга миниб келгенди, тобукъларында да ариу туюмчекчикде Аннагъа ич кийимлери бла — тюрмеде къызын кёруге келе тургъанды.

Анна кесин джангыз кёрюб кыйналмаз ючюн, анга юдегибизни джашауундан огъурлу хапарчыкъла айтырма, Саша эркишича иги турады, умут

барды, сёзсюз барды, таб умутдан ары атлаб, Саша джашарыкъды дерча — толусу бла ийнам барды, заманы бла хар не да тюзелир дерме, деб олтуруб сагъыш эте барады.

Алай боллукъду, деб Мария Александровна кеси да ийнанады.

Вагоннга студентле кирдиле; ала неге эсе да сагъайгъандыла, бир-бирине къуру кеслери ангыларча сёзле айтадыла.

Мария Александровнаны къатына джаш адам олтурады, бюклениб тургъан къагъытчыкъны шинелини хурджунуна сугъады, чыначыкъларын тобукъларына салыб, бетин къоллары бла джабады.

Шинелни схарласында тамгъала, кебдириучю къагъытдача, джайылыб баргъанларын Мария Александровна кёре турады. Иги къарагъанында — студентни джылагъанын эследи. «Аны да бушууу барды», — деб ананы кёлуне келеди. — «Иги джаш, джылама, джаш заманында адамны аллында къууанчы кёб болады», — дерге излейди Мария Александровна.

Вагон тохтайды.

Атлауучлагъа секириб миннген джашчыкъны джарыкъ тауушу келди:

— Правительствону билдириую! Къралгъа аманлыкъ этгенлени асхандыла!

— Асхандыла! Къаллай адамланы ёлтюргендиле... — студент тишлерин къыжылдатады.

Ананы джюреги тыпырдаб, ёрге урады.

«Сашаны асхандыла!.. Сашаны ёлтюргендиле!.. Огъай, огъай, алай болургъа мадар джокъду».

— Не айтыб къычырадыла джашчыкъла? — деб шыбырдайды Мария Александровна, сора студентге: — Ол ачы зат ётюрюкдю да? — деб эзилиб къарайды.

Студент, ауузундан сёз чыгъармагъанлай, къагъытчыкъны хурджунундан алыб, анагъа узатады.

«Бююн... Шлиссельбург къалада... — харифле ёрге-ёрге секиредиле, мыдых от болуб, кёзлерин кюйдюредиле, — къралгъа аманлыкъ этгенле: Шевырев... Ульянов... асмакъгъа асылгъандыла...»

— Ульянов...

Мария Александровна къагъытчыкъны тобукъларына салыб тюзетди, аны тёрт бюкледи, сора джашха берди.

— Кертиси бла да асыбмы къойгъандыла? — деб сорады ана.

Студент къолларын бетинден алады, иги ангылаялмай, тиширугъа ауур къарайды, имбашларын кёлтюреди.

Ат джегилген вагонда олсагъатдан хауа ауур болуб, тылпыу тыйылады.

Мария Александровна, ёрге туруб, эшик таба тебрейди. Анга джетген къыйынлыкъ башха адамланы да джаралы этерге боллукъду, деб кёлуне келеди.

«Бу джангылыч затды, — дейди ананы джюреги. — Тири атла. Аня сакълаб турады... Атны аякъ тюбуне тюшме. Бюклениб къалма. Бетинге кисейни тарт: акъ-учхун бетинг адамланы сейирсиндирмесин. Ашыкъмай бар, тыгъылыб къалма. Бушуу ардан келликди. Ол къарыусузланы абындырады, кючлю адамла аны ауурлугъун кёб джылланы кёлтюредиле, ёлюб кетгинчи... Аня сакълаб турады тюрмеде... Аны тюрмеде болгъаны къалай насыбды: дуниядан хапары джокъду, дженгил заманда билаллыкъ тюлдю. Аны хазырларгъа боллукъду...» Эсине тюшеди — Саша тели ауруудан ауругъанды, а ол, ана, аны къатында болмагъанды, билмей къалгъанды. Ана джашыны ауругъанын джюреги бла билирге керек эди, анга барыргъа керек эди... Огъай, гу-

рушхаланы юсюнден артда... Сашачыкъ, мени багъалы джашчыгъым!

...Огъай, татлы сёзле джарамайдыла, ала джюреки дуккулларыкъдыла...»

Элли эки джыл болгъан тиширыу, къара кийиб, орамны барады. Эри ючюн къара тутады, аны тохта-тыр заман да болгъанды. Тиширыу дженгил, къызыу барады. Тюрмени арбазына киреди. Ауузундан сёз чыгъармагъанлай, пропускасын къысха узатады, хазна соруу-оруу этмей, олсагъатдан анга эшиклени ачадыла. Ол тиширыуну буйрукълу, къара кёзлери барды, пропускасын кёргюзмесе да, темир воротала ачыллыкъ эдиле аллында аны — ананы...

Кёзлеге ачы джарыкъ урду, тынчылыкъны бузду, Мария Александровнаны озгъан заманлагъа кетиб тургъан эсин бери къайтарды.

— Ильич! Ленин! Владимир Ильич!

Шиндикле орунларындан бирден тебдиле, большевикле Владимир Ильични тегерегин алдыла. Къолун къаты къысадыла, ышарыб, къууаныб селешедиле, суйюнюб, эс ийиб къарайдыла, — ма алай адамла багъалы, халал тенглерине тюбейдиле.

Владимир Ильич, джолдашлары бла саламлашхандан сора, столну къатына келеди, папкасын ачады.

— Мени акъылым бла, биз бош заманыбызда хайырлы иш этерикбиз, — деб, ол анасын излеб къарады. Анга къууаныб ышарды, эгечине башын силкди.

Петропавлов къаланы къабыргъада мутхуз кёлеккеси кёрюне турады. Джаш, аны эслеб, олсагъатдан чыракъны джукълатды, къаланы да кёлеккеси тас болду.

Председатель, мизам сала, карандаш бла столну къакъды. Къолларында мор тырнакълары аны тери ишлеучю уста болгъанын кёргюзедиле.

— Партияда болумну юсюнден доклад этерге Владимир Ильич Ульяновгъа — Лениннге сёз бериледи, — деди ол.

Владимир Ильич да къысха огъуна докладдын башлады.

Ишчи къозгъалыу бла социал-демократ партияда ауур тюрлениуле (кризис) болгъаныны хакъындан айтады ол. Кёб организация кау-куу болуб чачылгъанды, интеллигенция (кьуллукъчу къауум) партиядан къачыб барады, пролетариатны арасына сантлыкъ, салпыланыу, такъырлыкъ киргенди.

Владимир Ильични сёзюнде умут юзерча зат барды, деб Мария Александровна джукъ кёрмеди. Ол «кризис» деген сёзге къулакъ тикди. Врачла алай хаман да аурууну тюрленнгенине айтадыла.

— Кризис барады, алай а ол къысха заманда тохтарыкъды. — Владимир Ильич столдан бир джанына турду. Ол таукел сёлешеди, хар этген оюмун кьолун силкиб чертеди.

Ораторгъа¹ джууугъуракъ келирге излегенча, барысы да алларына бююлюб, бир сёзюн джерге тюшюрмей тынгылайдыла. Огъай, тынгылагъан кьой— аны бла бирге сагъыш этедиле, партияны къыйын ишини къалайындан тутайыкъ, дейдиле.

Мария Александровнадан узакъ болмай олтургъан джаш докладны аллы бла блокнотунда не эсе да джазаргъа хазырланган эди, алай а кьолунда карандашы бла джукъ да джазмай, къараб кьалды.

Мария Александровна докладны магъанасын къысха джазаргъа къыйын болгъанын ангылады. Хар сёзюнде уллу магъана барды. Болумну тинтиб, тюзю бла, тамам туурасы бла айтады, аны бла биргелей ишчи классны къарыууна, аны революцион

¹ оратор — халкъны аллында сёлешген адам; уста сёлешичю адам.

партиясына кючлю ийнаннганын эмда базгъанын кӛргюзеди — ма былай ангыларгъа боллукъду айтханларыны барын да.

Владимир Ильични ауазы уллудан уллу, кючлюден кючлю бола барады.

«Ол алай кючлю нек сӛлешеди, алай этиб кесин къыйнаса, анга заран боллукъду», — деб Мария Александровна, джашыны къулагъыны аллында кӛк къан тамыры кӛбкӛб тебгенине къарай, сагъыш этеди.

— Патчахлыкъны властын хилеу этерик эмда къурутурукъ джангыз пролетариатны къаджыкъмагъан революцион кюрешиди, къуру миллионланы, бир кӛл болуб, джау бла сермешиулериди.

Сашаны сюдде айтхан сӛзлери ананы къулагъына келдиле. «Мен террор амалсыз керек болгъанына ийнанама...» Сора Мария Александровна аны исси сӛзлерин эсине тюшюрдю: «Кеслерини идеяларын кючлю тутхан эмда кеслерини Ата Джуртларыны насыбсызлыгъына джюреги эзилген он адам орус халкъны арасында хар заманда да табылгъанлай барлыкъды, ала, кеслерини ашхы муратларын толтурур ючюн, ёлюмден къорккӛуб, артха турлукъ тюлдӛле...» Ананы ма бу джашы уа: патчахлыкъны къурутур ючюн, миллионла кӛобаргъа керекдиле, дейди. Анга кеси да ийнанады, къалгъанланы да ийнандырады. «Къуру миллионланы, бир кӛл болуб, кюреш бардырыуларыды», — джашыны сӛзлерин ана къайтарыб кеси кесине айтады.

Ёмюрню къуру тӛртден бири озгъанды, а къаллай кӛб тюрлениу болгъанды. Саша да бек уллу мурат салгъан эди, алай а ол, кӛб затны тюз ангылаялмай, ышан этиб бара эди. Володя, кӛолунда узакъ кӛргюзген джарыкъ чырагъы болгъанча, таукел, уллу атлаб барады.

Мария Ильична кӛбден бери анасына кӛз джет-

дире турады; анга къаллай сагъышла тынчлыкъ бермегенин ангылайды.

Владимир Ильич докладын бошады, папкасын джабды, сёлешген сагъатында анга бир кере да къарамады.

Барысы да къобуб, акъырын джырлаб тебретиле. Мария Александровна да джырны ма бу сёзлерин алгъындан башха тюрлю ангылайды:

Бир киши бизге бошлукъ берmez,
Не аллах, не патчах, не уа деу...

Владимир Ильич анасыны къатына келди:

— Аначыгъым, сен арыгъан болурса? Мен ангылашырча сёлешдимми?

Мария Александровна, тынгылаб, джууаб берирге къарыуу джетмей, башын силкди.

вгустда Волганы къарангы кече басды. Бир-бири ызындан терезеледе чыракъла джукъ-ланадыла. Сагъайыб тургъан шошлукъну арбаз итлени юргенлери бузады...

Чыкъырдауукъ къысха-къысха къагъылды. Ол кечеги сторожну орамгъа чыкъгъанын белгилейди. Анда-мында джарыб тургъан терезелеге къарай барады. Ма хар этиучю Груша — олтуруб ишлей турады. Чачакълача салыныб тургъан, къайын агъачдан этилген зынгырдауукъ таякъчыкъланы бармакълары бла уста сайлайды, узун тегерек джастыкъда тюрлю-тюрлю боялгъан башчыкълары бла тюрреуючлени бир джерден бир джерге салады, сора къаралдым схарлада, къыраугъа ушаш, хар кёрюнуб башлайды. Ары-тала билмеген къоллары дженгил ишлейдиле, аягъы да бешикде сабийни тебретеди.

— Ай насыбсыз! — сторож ахсынды. — Энди Грушаны эри солдатды, юдегини кеси тутарыкъды. Харлары уа аны кимге керекдиле?

Кетиб барады. Джыджымчыкъгъа тагъылыб тургъан хыр къанганы къагъады. Бир-эки! Бир-эки!

Былайда уа къагъаргъа керек тюлдю. Бу юде джашланы аскерге ашырадыла. Сторож терезеге къысылыб къарады. Шиндикледе джашла ариу джарашыб олтурадыла. Хар бирини къатында — эки тиширыу: бир джанында — къыз, бир джанында да — анасы. Къобузчукъну ингичге тауушчугъу чыгъады; кетериклеге этилген джырны къызла мыдах болуб, таралыб джырлайдыла; анала, джашларыны имбашларына къабланыб, сарнайдыла.

Барады сторож. Джер юсюнден уручуланы къуртургъа умут этгенча, аны чыкъырдауугъу тохтаусуз эмда къаты къагъады.

Башын джѐге эм къалын уллуѐзек терекле басыб тургъан тѐнгертке юйню къатына келди, сермеб алыб хырны къол ууучуна джыйды, чыкъырдаукъну тохтатды. Юйню терезелери акъ джабыула бла къаты джабылгъандыла, ингир сайын саулай юйню музыка зынгырдатады. Бир къуджур музыкады, алай а сторожну туура джюрегине джетеди, сора кесини чыкъырдауугъун уллуѐзекни къалын кѐкенлерине быргъаб, терезени къатында сюелиб, кечени кече узуну алай туруру келеди...

Мария Александровна эски пианинону къатында олтурады. Ол пианинону былайда джашагъан саудюгерчиден, ачха тѐлеб, бир бѐлек заманны согъаргъа алгъанды. Кюпсени къонакъ юйюнде ол «къабыргъагъа тыгъылыб», тилсиз болуб, тауушу чыкъмай, керексиз затлагъа табхалыкъ этиб, юсюне да омакълыкгъа тулачы самауар салыныб тургъанды.

...Тынч, джюрегинги илешдирген музыка къулагъынга, ким эсе да шош ингирде тохтаусуз барыб тургъан суучукъну къатында джырлагъанча келеди, сора джел, эслеб, мийик нарат тереклени хыртды, таракъ тишлеча, туб-тюз тѐнгеклерине тие тие ѐтгенча болады.

Анна Ильинична сагъайыб тынгылады.

— Айгъы соната... Аначыгъым бизни ючюн, биз тынч ишлер ючюн, кесини иши болгъанын эмда кишиден джукъ излемегенин кѐргюзюр ючюн согъады.

Мария Ильинична, шифр таблицада бѐлюнюб, ахсынды.

— Хар заманда хар нени да бизни ючюн этиб, саулай джашауун да бизни ючюн джашаб барады. Кесине деб а бир зат да джокъ. Къартлыгъында да тынчайырча ѐтелмегенибизге мени джюрегим ауруйду. Володяны артда тутулгъанына ол къаллай бир эзилди? Сексенинчи джылында мени ызымдан

бери, Вологдагъа, кеси разы болуб, ссылкагъа салыб келеди. Не бла эмда къачан къайтарлыкъбыз анамы этген игилигин?

— Джашауубузда бизден эсе аначыгъыбызгъа къыйын болгъанды, деб сагъыш этеме мен хар заманда, — деди Анна Ильинична. — Тюрмелеге джюрюй, къаллай бир джол къоратханды. Мен бир джолда санагъанма да — бизни 19 кере тутулгъаныбызны азабын чекгенди ол. Тюрмени къатында сюелгенден эсе, тюрмеде олтургъан тынчды, деб Володя бошунагъа айтмагъанды. Алай а бу аны эм арт къыйынлыгъы болгъанына ийнаныргъа керекбиз. Сени ссылканг къысха заманда тауусулады. Россия уа бу сагъатда огъуна къобханды...

Дунияны башында халкъланы уллу къыйынлыкъ басханды. Къазауат барады. Хар кюн сайын, хар сагъат сайын, хар минут сайын къазауатда ким болса да ёледи, эрсиз къатынла, ёксюз сабийле къаладыла.

Къазауатны биринчи кюнлеринде Владимир Ильич ёлум къоркъууна тюшген эди. Ол Австро-Венгрияны джеринде, Поронино деген элде тургъанлай, къазауат башланады. Алдаб, ол патчахлыкъ Россияны шпионуду, деб тил этиб, Ленинни австриячы полициягъа тутдурадыла. Къазауат болумда аны ёлтюрюрге боллукъ эдиле.

Эгечлери аны юсюнден аналарына айтмазгъа оноу этедиле, кеслерин къатдырыб, джюреклеринде мардасыз уллу къайгъылары болгъанын билдирмей кюрешедиле.

Мария Александровна кеси газетледен биледи...

Сора кёб бармай, патчахлыкъ Россия, чабыуул этиб, австро-венгриячы аскерни ызына сюрюб тебрейди, патчахлыкъ аскер Владимир Ильични пленнге алыб къояргъа боллукъду. Ол заманда анга чырт да джашау къалмайды...

Дагъыда ана ол онеки мардасыз къыйын кюнню ичинде бел къатдыргъанлай турады.

Энди Владимир Ильич Швейцариядады, анга къоркъуу джокъду. Ананы уа джюреги эзиледи, тынчлыкъ табмайды — ол кюн сайын къазауат отунда кюйген балалагъа къыйналады. Аны кесини балалары бары да къазауатха къаршчы ёрге тургъандыла: Володя да, Аня да, Митя да, Маняша да. Ол, ана, сексан джылгъа чыкыгъан къарт адам болмаса, къазауатха къаршчы къаты сёз айта биллик эди. Алай а къарыуу тауусулуб барады. Джылла кеслерин танытадыла.

Ана кесини сагъышларын музыкагъа салады. Андан сора не бла болушсун ол къызларына?

О бирси комнатада Анна Ильинична бла Мария Ильинична бек магъаналы иш бла кюрешедиле. Ол туруб, кёк къагъытчыкъладан гитче, къаты джуммакъчыкъла этиб, сернек тобланы коробкаларына тыгъадыла. Ол большевик листовкала¹ ишчилеге, элчилеге, солдатлагъа бу тонау къазауат кимлени интереслери ючюн баргъанын кёргюзюрюкдюле. Патчахлыкъ полиция «Правда» газетни чачханды. Алай а партия джангыз бир кюнню, джангыз бир сагъатны халкъ бла байламлылыгъын тас этмейди. Столда сернек коробкачыкъланы тебечиклери ёседди. Алада партияны кертиден да керти сёзлери бардыла.

— Бу темир джолну мастерскойларынады, — деди Мария Ильинична, сора талай коробканы арлакъ этди. — Энди сен чоюн эритген заводха хазырса, а мен почтагъа къарайым, шифр бла джазылгъанны окъурча этейим, Володягъа да письмо джазайым.

Музыка да болса, иш къалай иги барады, къарыуунга къарыу кёшулады, джюрегинг къууанады.

¹ листовка — политика магъанасы болгъан къагъыт.

...Бетховенни Учундургъан сонатасыны аллын согъады. Кесини тюзлюгюне базгъан, къарыууна базгъан адамны ачыулу тауушу кючлюден кючлю бола, залим чыгъа барады. Ораторну акъыллы тауушу тынгылагъанланы сейирсиндиреди, джюреклерин учундурады.

Эшикни къаты, хыны къагъылгъаны музыканы макъамын джарыб киреди... Эшикни кече бу тукъум къагъылыуун ана къалай иги биледи. Ол бир джолда да иги эшик ачдырмагъанды. Кеслериникиле, джолдашлары, акъырын къагъадыла, белгилениб тургъаныча — терезени къагъадыла.

Бети-къуту кетиб, Мария Ильинична комнатадан бери къарады. Анасы, шыбырдаб:

— Къурутугъуз табханыгъызыны, мен аланы тыярма, — деди.

Сонатада ораторну тауушу сёзджарымда юзюледи, ачыуланган тауушланы дауурундан эшитилмейди, курт юзюлюб тюшгенча, уллу от гюрюлдеб джаннганча болады.

Мария Александровна пианинону башын бир джанына атады... Хыны, ачыуланган дауур уллудан уллугъа кетеди, тегерекге джайылады. Къолларында кёк къан тамырлары кёбгендиле. Мангылайына, ууакъ инджичиклеча, тер ургъанды. Ананы къоллары пианинону хар кылына джан салгъандыла, уллу кюч бергендиле. Башын самауардан акъгъан кызыуу кёмюрле кюйдюрюб тургъан, бу эски пианино ёмюрюнде да былай залим джырламагъанды.

Чурукъла эшикни асыры кючлю ургъандан — юй ююулдейди.

Ананы бетин тер джуууб барады.

Гитче пианиночукъ, джангыз да кёрмеген къууанчын кёрюб, зангырдайды, хар тиек ананы бар-

макълары джетгени сайын къууанады, анача ачыу-ланыб, аны джюрегича, къаршчы кёлтюрюлюб таууш этеди.

Юйге кирген къанга эшикни безгилеринден къобаргъандыла. Энди комнатаны эшигин къагъадыла, джюгюрдетедиле.

Пианино уа тохтамай, къууанч халда джырлайды, тауушу бек онглу чыгъады. Юйде хар зат бары эмда къабыргъала джырлайдыла, дериксе. Алай а къолла арыб, энди тынгыламай тебретиле. Ана, къол джаулукъчугъу бла бетин сюртюб, эшикни ачаргъа барады.

— Кимди бу? — деб джунчумай, джатхан орнунудан бусагъатда къобханча, сабыр сорады.

— Ачыгъыз! Айхай да ойнамай а сен? Терк бол? Алай тюл эсе, бу эшигинги да чачарбыз.

Мария Александровна къадауну бир джанына этеди.

Прустоп да, беш полициячы да, бир бегиб тургъан къаланы алыргъа чабханча, юйге мыллыклары атдыла.

— Нек ачмай эдигиз? — деб къутурады прустоп.

— Согъаргъа болуб, сизни эшик къакъгъаныгъызны эшитмей къалгъанма.

— Бизге Мария Ульянова керекди! — прустоп къагъыты бла къоркъутады.

Къуру бир такъыйкъаны сагъыш этиб:

— Менме Мария Ульянова, — дейди ана, къууаныб айтханын кючден джашыра.

Акъ башы бла бу къарт тиширычукъгъа прустоп джунчуб, не этерге билмей къарайды.

— Паспорт!

— Бусагъат. Бусагъат. — Мария Александровна шкафны ящиклерин бир-бири ызындан бери тартыб,

къараб барады, къолда джюрютген бочхасын табыб, аны ичин къазыб кюрешеди.

— Хы, нени чучхуб кюрешесе анда? Вери бер паспортунгу! — деб ашыкъдырады прустоп.

— Тилейме, керти штатда оноучуну адамы бла эслеб, «сиз», деб сёлешигиз, — деди Мария Александровна, артыкъ сёзню кёлтюрмезлигин ангылата.

Прустоп паспортну лампаны къатына келтириб, аны тинтиб къарайды.

— Гм... да... Мария Ульянова... Сексенчи джыл... Керти штатда оноучуну адамы. Бу сизни комнатагъызмыды?

— Да, мен бу комнатада джашайма.

— Экинчи эшикден къайры киресиз?

— Анда башха адамла джашайдыла, — деб басылыб, рахат джууаб береди Мария Александровна.

Прустоп, армау болуб, къатышыб, тюзюн билирге умут этиб, сорады:

— Сиз ссылкагъа джиберилген Мария Ульяновамысыз?

— Да, мен Мария Ульяновама, былайда мен разы болуб турама ссылкада.

— Алай болмай а — «разы болуб турама ссылкада», — деб эниклеб, хыликке этеди прустоп. — Сюдню приговору бла революцион ишлеригиз ючюн джибергендиле Вологдагъа юч джылгъа... «Разы болуб»... Болду, гошанса Ульянова. Сизни бла кюреше турургъа бизни заманыбыз джокъду. Ары-бери бурмай, туура айтыгъыз — къайдадыла закондан таша джазылгъан затларыгъыз, къалайда джашыргъансыз? Бизге барысы да белгилиди. Газетлени къайсыларын алгъаныгъыз да, Ленинни кеси бла къагъыт джюрютгенигиз да, былайда, Вологдада да, къаугъа чыгъарыб кюрешгенигиз, социал-демократия организациягъа тамадалыкъ этгенигиз — бары

да белгилиди. Кёре болурсуз, кесигизни терслигизни джашырыргъа бошунагъа кюрешесиз. Беригиз газетлени...

Мария Александровна, этажеркагъа барыб, бир джоппу газет джыйыб, алыб келиб, прустопха береди.

Прустоп «Сёлешиу», «Орус сёз» деген газетлени ары-бери аудуруб къараб, ачыуланыб, полгъа сюзюлдюреди.

— Мен былайгъа ойнаргъа деб келмегенме. Бу газетлеге патчадан эркинлик барды. «Правданы» беригиз.

— Мен алгъан газетле барысы да ма быладыла.

Прустоп, аягъы бла уруб, газетлени чачу-къу-чуу этеди.

— Была бары да бош затладыла. Ала меннге неге керекдиле! Беригиз большевик «Правданы».

— Мен аллай газетге джаздырмагъанма.

— Алай эсе, кийинигиз, бизни бла барлыкъсыз.

Мария Александровна такъгъычха барады. Къанатлы бёркюн кийиб, башын да иги кесек заманны джарашдырыб кюрешеди, къызла эм баш къагъытланы къуруталдыламы экен, деб сагъыш этеди.

— Терк, терк. Табыныб, клисаны гюнахларын юсюнден алыр орнуна, ол фортепианола бла... къау-гъа чыгъарады...

— Хурметли джюйюсхан, — деб ачыуланыб сёлешеди Мария Александровна. — Орнугъуздан чыкъмагъыз! Мен сизни бу аман къылыгъыгъызны юсюнден генерал—губернаторгъа, жандарм управлениени тамадасына тарыгъырыкъма. Сиз законсуз иш этесиз — Мария Александровна, къоркъмай-юркемей, таукел олтуруб къалады. — Мен джаяу барлыкъ тюлме. Меннге сексен джыл болады, мен джаяу джюрюялмайма.

— Бусагъатдан арбачыны арбасы бла джетдиригиз! — деб кьутургъан прустоп полициячыгъа буйрукъ береди.

Прустопну экинчи комнатаны эшиги таба кьарай тебрегенин эслеб, ана пианиногъа олтурады. Сонатаны арт кесегин согъады. Музыка, узакъдан тунакы, аз-буз чыгъа келиб, кенгериб, ёсюб тебрейди. Кёк кюкюреген тауушла, биринден эсе бири кючлю бола, бир-бирине эшилиб, бир таб макъам болуб чыгъадыла... Къоллары кёлтюрмейдиле, къармаладыла да къаладыла... къарыулары джетмейди... Музыканы ёхтем макъамы дагъыда джангыдан къууанч халда башланады.

— Ат-арба хазырды, — деб билдиреди полициячы.

— Бошагъыз музыкагъызны, — деб хынч-мынч этеди прустоп. — Кетдик тюргеге. Сиз тутулгъансыз.

Мария Александровна ёрге турады.

Комнатадан Анна Ильинична чыгъады.

— Сиз акъылыгъыздан чыгъыб айланасыз! Сизни аллыгъызда сюелген адам тамам къарт амма болгъанын кёралмаймысыз сиз? Къайдан табхансыз аллай эркинлик? — деб къаты сёлешеди Анна Ильинична.

Прустопну анга джууабы бу болады:

— Аны къартлыгъында мени ишим джокъду. Менде генерал-губернаторну буйругъу барды — ссылкадагъы Мария Ульянованы табыб, алыб барыб, тюргеге сал, деб.

— Мария Ульянованы атасыны аты къалайды? — деб сорады Анна Ильинична.

Прустоп, къагъытларына къараб:

— Мария Ильина... — дейди.

— А сизни аллыгъыздагъы адам Мария Александровнады. Паспортуна къарасагъыз а.

— Къарагъанма, къарагъанма, — деб мурулдайды прустоп, къошха кирген итча болуб. — Сора Мария Ильина Ульянова къайдады?

— Мен былайдама. — Мария Ильинична комнатадан чыгъады.

— Да сора сиз, гошанса, толу сагъатны мени башымы телче этибми тургъансыз? — деб кычырады прустоп.

* * *

Полициячыла Мария Ильиничнаны, арбагъа миндириб, алыб барадыла.

Музыка аны ызындан джетиб барады. Кёк кюкюреген тауушла, биринден эсе бири кючлю бола, бир-бирине эшилиб, бир таб макъам болуб чыгъадыла.

Кечеги сторож Вологданы къарангы орамларында барады. Чыкъырдауугъун кёк кюкюреген таууш этдиреди. Бек хыны къагъады. Джер юсюнден гудучулары барын да — Грушаны эрин алыб кетгенлени да, джашланы къазауатха джибериучюлени да, адамланы эм багъалы затларын — эркинликлерин сыйырыучулары да — тас этерге излегенча, бузулама деб тургъан шошлукъда чыкъырдауугъун кемсиз бек къагъады.

Ачууланыб таууш этеди, чакъырады гитче пианочукъ.

Анга эжиу этеди чыкъырдауукъ. Къоркъутурча, хыны къагъады!

ария Александровна Питерни кенг орамында кесини комнатасындады. Кёб бармай анга сексен бир джыл толлукъду, алай болгъанлыкъгъа ол ишсиз бир минутну турмайды. Къарыусыз бола баргъан бармакълары бла хар этеди, нени болса да тигеди, пианинону согъады, хар кюн сайын письмола да джазады. Биягъынлай кече-кюн да сакълайды. Анна ишден къачан къайытады, ол къайытырыкъмыды, деб сакълайды. Бусагъатда ол хаман тутмакъ къоркъууунда турады. Маняшадан письмо къачан келеди, деб сакълайды. Энди ол аскердеди, къалайда эсе да Львовну тегерегиндеди. Митядан письмо сакълайды — ол Севастопольда аскер врач болуб турады. Сёзсюз да, Владимир Ильич бла Надежда Константиновнадан къаллай хапар келеди, деб сакълайды — ала энди Швейцариядадыла, аланы Россиядан, кърал чекле огъай эсенг, фронт айырады.

Ана къачан да сакълагъанлай турады. Ананы хар заманда да тынчлыкъгъы джокъду.

Эшикни къонгурауу зынгырдады.

Эки кере, уллу таууш этиб. Хаман да алай Маняша зынгырдатыучан эди. Ол болурму?

Мария Александровна, эшикни ачыб, келгеннге эслеб къарайды. Солдат шинели бла, бу ышарыучу адамны ким болгъанын ана билелмеди.

— Сизге ким керекди?

— Танымадыгъызмы, Мария Александровна?
Роман Васильев. Ромка.

— Кёргенлей таныб къоялмадым, Роман Игнатьевич. Келигиз. Къайдансыз сиз?

— Каторгадан къачыб кетгенме. Джашыртын

фронтха ётуб кетерге кюрешеме. Сизникиледен киши бармыды?

Мария Александровна хар бирини юсюнден халпар айтады.

— Владимир Ильич не джазады, не этигиз, дейди?

— Кёб зат джазады. Окъургъа сюемисиз?

— Эркинлик берсегиз а...

Мария Александровна, Анна Ильиничнаны комнатасына барыб, хыйла столчукъну ящигин бери тартыб, «Социал-демократ» газетни талай номерин, брошюрала алыб, келтириб Романнга береди.

— Ма, окъугъуз, мен да шай хазырлайым.

Роман газетлени аллына салады, эси алагъа кетиб, хар нени да унутады. Мария Александровна столну къатында кюрешеди, бир-бирде къонакъ таба къарайды, аны мыллык атыб окъугъанын, сагъыш этгенин кёре турады.

«Джюреги бла окъуйду», — дейди кеси кесине Мария Александровна.

— Владимир Ильич халкъны акъылын, не излегенин, хар адамгъа не керек болгъанын алай къалай ангылаб къойгъанды? Тамам ачыкъ, ким да ангыларча айтады. Ма, сёз ючюн, къарнашланыу... Орус аскерни солдатлары алай эте уа биледиле. Немчаны къучакълагъан, аны мараб атхандан эсе, кёб да игиди. Сюнгюню джерге чанчыб, бир папирос буруб, аны экеулен бирден тарта: «Къазауат бошалды», деб тохтагъандан алаамат иш болурму? Сен ишчи, мен да ишчи. Бизни юлешир затыбыз джокъду, туюшгенликге, бир туюк хайыр табарыкъ туюбюз. Хар ким юйюбюзге къайытайыкъ да, бизни шохлугъубузгъа заран болмаз ючюн, кесибизни буржуйларыбызны, патчахларыбызны, кайзерлерибизни¹ ууадых

¹ кайзер — немча патчах.

этейик. Джашауубузгъа кесибиз ие болайыкъ. Къалай иги айтады Владимир Ильич!

Мария Александровна ышарыб къарайды Романга. Владимир Ильични айтханы адамланы джюреклерине эм акъылларына джауча джагъылыб, сингиб баргъанын ана къуру бир кере кёрюб къалмагъанды. Аны ангылаб, ана джюрек бек къууанады, махтанады.

— Володяны бусагъатда кёб ишлегенине сёз джокъду. Джангы китаб джазаргъа тебрегенди, империализмни юсюнден. Аня анга керекли кёб зат джибереди, бары да китаб къачан чыгъады, деб сакълаб турадыла, дейди. Кёб ишлейди, — Мария Александровна ахсынды. — Алай а сау-эсен джашасын.

— Мени анам а меннге къаугъачы атагъанды. «Ай сени огъесе, къаугъачыны джашы», — деб, къоймайды ол баргъаным сайын. Мен анама письмо джазгъанма. Назму халда. Мен аны кёраллыкъ болмазма. Хо десегиз, окъурукъ эдим.

— Бек скойюб тынгыларыкъма, — деб Мария Александровна джууаб берди.

Роман, уяларакъ болуб, джётел этди, хурджунундан къагъытчыкъ чыгъарыб, окъуб тебреди:

«Къаугъачыны джашы» деме меннге,
Мени багъалы, джарлы анам,
Артыкълыкъ сындыргъан эсе сени,
Бек къатдырлыкъды кесин баланг.

Къоймай къыйынлыкъ, термилиу, азаб,
Тул-тубан адам урушха чыгъар,
Бирлешдире къарнаш къолланы,
Батыр кюч патчахлыкъны джыгъар.

Къалтырайла къан ичгенле къалалада,
Бизге юсдюре аман къауумун,
Къурутурбуз биз аланы барын да,
Сора халкъ ох деб алып солууун.

«Къаугъачыны джашы» деме меннге,
Джылама, анам, мени ючюн.
Артыкълыкъны бошарбыз биз ёмюрге,
Джарытыр бизни эркинлик кюн¹.

Роман къагъытчыкъны хурджунунда джашырды.

— Мени анам халал, иги адамды, алай а къарауашлыкъ джашау аны джерге бюкгенди. Саулай ёмюрюн: мени ишден къыстайдыла, тюрге саладыла, къазауатда ёлтюредиле, деб къоркъгъанлай ашырыб барады.

Мария Александровна ышарды.

— А сиз, Роман Игнатъевич, джер юсюнде кеслерини балаларына къайгъырмагъан, ала тюргеде болсала, кече рахат джукълаб чыкъгъан ана барды дебми турасыз? Бусагъатда, кече къоркъуб уянмагъан, аллай солдат ана джокъду...

— Ол тюзю, — деди Роман, сагъышха кетгенча болуб, — не келсин, мени анам, бизни, сыйлы борчубузну толтура, артыкълыкъ бла сермешиуге кирге-нибизни чырт да ангыламайды.

— Ангылар, Роман Игнатъевич, ангылар. Владимир Ильич сизни бла, кесини нёгерлери бла, биргелей къазауатха къазауат ачханды. Тынчлыкъ, рахатлыкъ ючюн къазауат. Аллай къазауатха разы болмазлыкъ ана табылырмы? Сизни анагъыз сизни аллай ишге разы болуб джибермезми?

— Мен, бир ишексиз, анга алайын ангылаталгъан болмазма, — деб ахсынды Роман Игнатъевич. — Владимир Ильичге письмо джасагъыз, менден салам айтыгъыз, билдиригиз: аны салгъан борчун мен толтурлукъма. Ма джангыз немча тилни билмейме. Арабин, Мария Александровна, болушалырмысыз?

¹ н а з м у н у эртдеги большевик И. В. Шувалов джасгъанды.

— Бек разыма болушургъа.

— Бир юретигиз, немчача: «Къазауат къорасын!» — деб къалай айтыргъа боллукъду?

— Нидер мит дем криг! — Мария Александровна сёзлени, бир-биринден айырыб, ачыкъ айтды.

Роман немча сёзлени, къадалыб, орус харифле бла кесек къагъытчыкъгъа джазады.

— «Патчах да, кайзер да къорасынла! Джашасын социалист революция!» — деб а къалай айтыргъа боллукъду адам?

— Нидер мит дем цар унд кайзер! Эс лебе социалистише революцион!

— Да, сагъыш этеме да, энди болду болур, къалгъанын джюрек кеси юретир.

Роман Игнатъевич Мария Александровнагъа разы болуб къарады. Ана, эки къолун уллу шиндикни эки джанына салыб, олтурады. Бармакълары аз-аз къалтырайдыла, энди уа не иш этейик дегенча, ёрге ёрге силкинедиле. Къыйын джашау эмда уллайтхан джылла кемиргендиле, бетин джыйрыкъ-джыйрыкъ этгендиле, къуру кёзлеридиле джукъланмай тургъан. Алада терен акъыл, ашхылыкъ, уллу адамлыкъ эм ана сыйюм кёрюнеди, джашау чырагъы сёнгмей джанады.

БАШЛАРЫ

Эски Венеце	7
Джангы юй	15
Таша	24
Къышхы ингирде	31
Карпей	45
Эски шиндик	55
Халыны ушчугъунда	60
Эм уллу багъа	64
Джолгъа	72
Шыйых Станиславны ордени бла	84
Письмо	102
Сюд	111
Кече	119
Юй сатылгъанды	128
Оля	137
Ёмюрлюкге	150
Сейирлик китабла	163
Бютеу халкъны иши	170
«Бек керекди»	184
500 сом	195
Камерада гокка хансла	199
Шынгкъартла	204

Хыйла столчукъ	230
Солургъа — анама	248
Багъалы зат	260
Доклад	271
Айгъы соната	283
«Къазауат къорасын!»	294

ИБ № 724

Воскресенская Зоя Ивановна

СЕРДЦЕ МАТЕРИ

Для начальной и средней школы

На карачаевском языке

Редактор М. Х. Батчаев

Художник Н. Г. Крицкий

Худож. редактор М. П. Бертник

Технич. редактор Г. М. Хомякова

Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 10-XII-1979 г.
Подписано к печати 11-IV-1980 г.
Формат 60x84^{1/16}. Бумага для глубокой
печати № 1. Физ. п. л. 19.
Усл. п. л. 17,7, Уч-изд. л. 12,6
Заказ 6766. Тираж 1550 экз.
Цена 60 коп.

Карачаево-Черкесское
отделение
Ставропольского
книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова,
Дом печати.

Карачаево-Черкесская
укрупненная типография,
Черкесск,
Первомайская, 47

В 76

Воскресенская З. И. Сердце матери. Карачаево-Черкесское отд. Ставроп. книжн. изд-ва, 1980.

304 стр. с илл.

Книга посвящается 110-летию со дня рождения В. И. Ленина. В ней рассказывается о жизни матери Владимира Ильича Ленина — Марии Александровны Ульяновой и семье Ульяновых. Рассчитана на детей школьного возраста.

Р 2

В 70803—79—80
М 159 (03)—79 68—80

БАГЪАЛЫ КИТАБ ОКЪУУЧУ ДЖОЛДАШЛА!

Россия Федерацияны издательстволары Владимир Ильич Ленинни юбилейине кёб тюрлю китаб чыгзарлыкздыла. Аланы арасында М. Горький бла В. Маяковскийни классикалы чыгзармалары, С. Дроздовну «Свершение», В. Катаевни «Маленькая железная дверь в стене», А. Коптеловну «Большой зачин», Е. Люфановну «Молодецкий курган» деген китаблары, хапарла, назмула, легендала бардыла. Ставрополь китаб басма В. Маяковскийни юч гитче томчукздан кзуралгзан сувенир комплектин чыгзарлыкзды. Ол комплектге кирген чыгзармаланы «Ленин. Революция. Партия» деген тема бирикдиреди.

Область басма орус тилде «Живой родник» деген китабны, кзарачай тилде З. Воскресенскаяны «Ананы джюреги» деген китабы бла М. Ш. Акзбай улуну «Кюрешни джолунда» деген китабын чыгзарлыкзды.

Бу китабланы ленинчи темагза атайбыз.

Окзуб, кёлюгюзге келгенни область китаб басмагза билдирлигизгни тилейбиз.